

“भारतीयदर्शनेषु मनस्तत्त्वसमीक्षा”

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
विद्यावारिधि (पी-एच०डी०) इत्युपाधये प्रस्तुतः
शोध - प्रबन्धः

निर्देशकः-

डॉ० महाप्रभुलाल गोस्वामी
आचार्योऽध्यक्षश्च
तुलनात्मकधर्मदर्शन विभागस्य

गवेषकः

जयप्रकाश त्रिपाठी
दर्शन विभागाध्यक्षः
शास्त्रार्थ महाविद्यालयस्य
वाराणसीस्थस्य

सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयस्य, वाराणसीस्थस्य

माघपूर्णिमा वि० सं० २०४१

फरवरी सन् १९८५

82-49

“भारतीयदर्शनेषु मनस्तत्त्वसमीक्षा”

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
विद्यावारिधि (पी-एच्०डी०) इत्युपाधये प्रस्तुतः
शोध - प्रबन्धः

निर्देशकः-

डॉ० महाप्रभुलाल गोस्वामी
आचार्योऽध्यक्षश्च
तुलनात्मकधर्मदर्शन विभागस्य

गवेषकः

जयप्रकाश त्रिपाठी
दर्शन विभागाध्यक्षः
शास्त्रार्थ महाविद्यालयस्य
वाराणसीस्थस्य

सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयस्य, वाराणसीस्थस्य

माघपूर्णिमा वि० सं० २०४१

फरवरी सन् १९८५

श्रीमता जयप्रकाशत्रिपाठिना "भारतीयदर्शनिषु मनस्तत्त्व-
समीक्षा" इति विषयमादाय सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयीय विद्या-
वारिधि [पी-एच० डी०] इत्युपाधियधिकृतं महतापरिश्रमेण स्वोपज्ञतया
च यथाविधि यथासमयं मम निर्देशने शोधनिबन्धः पूरितः ।

शोधनिबन्धस्यास्य पर्यालोचनेन इदं ज्ञायते यदयं निबन्धः
परीक्षणाहतां विमतीति संस्तोति -

दिनाङ्कः १०/२/२५

५६१ पुस्तकालय डी॥ (५१५)
[डॉ० महाप्रभुलाल गोस्वामी]
आचार्योद्भयकाच
तुलनात्मकधर्मदर्शनविभागस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये,
वाराणस्याम् ।

कार्तव्याभिव्यक्तिः
~~~~~

आनुवंशिकसंस्कारेण संस्कृतवाङ्मयस्य प्राचीननवीनपरम्परायां
मयाध्ययनं सम्पादितम् । तत्र दर्शनशास्त्रे आचार्यपरीक्षोत्तीर्णानन्तरं नूतने पथि
गवेषणायाः प्रबलत्वात् सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य दर्शनविभागाध्यक्ष-
महोदयानां प्राच्यपाश्चात्य उभयदर्शनप्राप्तपारंगतानां श्रीमता डा० महाप्रभुलाल-
गोस्वामिमहानुभावानां निर्देशकत्वे "भारतीयदर्शनेषु मनस्तत्त्वतमीशा" इति
विषयमधिकृत्य विद्यावारिधयुपाधिमाधिकर्तुं अशीत्यधिक एकोनविंशतिशततमे
ईसवीये वर्षे पञ्जीकरणममूर्तम् ।

बाल्यकालादेव पदवाक्यप्रमाणपारावारीण्यैः विद्वत्सोवराय-
माणैः साक्षात्पुस्तकीकृतव्याकरणादिशास्त्रैः प्रख्यातश्रेष्ठोक्तैः स्वपितु-
चरैः श्रीमद्भ्यः पं० श्रीरामप्रसादमिश्रादिमहोदयैः सकाशादेव अहर्निशं
व्याकरणदर्शनादीनि शास्त्राणि मया अधिगतानि । तर्जतः प्रथमं परमपूज्य पितु-
पादैः स्वकीयं हार्दिकं कार्तव्यं वितिवेदयामि येषां चरणकमलयोः प्रेमभाजतो
भूत्वा एतस्मिन् महत्कार्ये निगम्यो स्मि ।

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य वेदान्तविभागाध्यक्षैः परम-
प्रदास्यदैः विद्वत्तत्त्वज्ञैः शास्त्रार्थमहारथिभ्यः व्याकरणन्यायवेदान्ताद्य-
नैकशास्त्राख्ये निलीयं विचरद्भ्यः अस्मद्गुरुरण्यैः श्रीमद्भ्यः पण्डितश्रीदेवस्यस्य-
मिश्रमहोदयैः हार्दिकं कार्तव्यं समर्पयामि ये सततं वेदान्तादिशास्त्राध्यायनेन मां

परितोषयन्ति ।

एतस्य शोधपुबन्धस्य निर्देशकप्रमाणद्वयवर्द्धयः स्वकीयं कार्यजातं
परित्यज्य एतस्मिन् कार्ये साहाय्यं ददाभ्यः दर्शनशास्त्रपारावारीनेभ्यः निरन्तर-
शोधकार्यसम्पादनेदत्तावधानेभ्यः डा०महाप्रभुनामगोस्वामिमहोदयेभ्यः स्वकीयं
हादिकं कार्त्तव्यं समर्पयामि येषां वैदुष्यपूर्णनिर्देशनेन हृदं कार्यं पूर्णताद्वगताम् ।

एतस्य शोधनिबन्धस्य परिपूर्तिं सम्पूर्णनिन्दतस्मृतविश्वविद्यालयस्य
व्याकरणविभागाध्यक्षेभ्यो वेदवेदाद्वगताकाशाध्यक्षेभ्यश्च श्रीमद्भ्यः रामयत्नगुप्त-
महोदयेभ्यो हादिकं कार्त्तव्यं विनिवेदयामि, येषां महानुसहयोगः प्राप्तो भूत् ।

सम्पूर्णनिन्दतस्मृतविश्वविद्यालयस्य भूतपूर्ववेदान्तविभागाध्यक्षेभ्यः
व्याकरणवेदान्ताध्यक्षेभ्योऽप्यारद्वगतेभ्यः गुण्यां गुणमेभ्यः श्रीमद्भ्यो विद्वत्पि-
रञ्जेश्वरायमाणेभ्यः श्रीरघुनाथार्यमहानुभावेभ्यः स्वकीयं हादिकं कार्त्तव्यं समर्पयामि,
येषां चरणकमयोः साक्षात्कृत्या मदीयो यं शोधपुबन्धः पूर्णतामगात् ।

काशी हिन्दू विश्वविद्यालयीयतस्मृतमहाविद्यालयस्य भूतपूर्व नव्य-
व्याकरणविभागाध्यक्षेभ्यः साक्षात्पुत्र्यस्मृतव्याकरणादिशास्त्रेभ्यः श्रीमद्भ्यो निरी-
क्षणपतिमिश्रमहोदयेभ्यो हादिकं कार्त्तव्यं विनिवेदयामि येषां सहयोगेनाय शोध-
निबन्धः परिपूर्णतामगात् ।

मम गृहद्वारेभ्यः श्रीमद्भ्यः केशवप्रयन्नायभ्यो हं हादिकं कार्त्तव्यं
समर्पयामि येषाममूल्येन सहयोगेनायं शोधपुबन्धः पूर्णतामगच्छत् । अन्ये च, एतस्य
शोधनिबन्धस्य दद्वगणकार्यसम्पादकेभ्यः श्रीबालगदासाहमहानुभावेभ्यः स्वकीयं

हादिं विनिवेद्यं विनिवेदयामि, येषां स्वभावजन्यसारत्येनेदं तद्गुणकार्य-
त्यन्तं समीचीनतया परित्याप्तमिति पतितमावनीं भागीरथीगङ्गां पुनर्य
सावाचिष्ठवार्धत्योश्च चरणनकमलयोः दिनन्दिनं पुनरिततिं परित्याप्य विरगति -
(जयप्रकाश त्रिपाठी)

प्रकृतनिबन्धे प्रवृत्तिबीजानि

माननीया मनीषिप्रवराः

जानन्त्येव भवन्तः यद् जानाति, इच्छति, यतो ततः प्रवर्तते
इति ज्ञानेच्छा कृतिप्रवृत्तीनां पूर्वपूर्वस्य उत्तरं प्रति हेतुता सर्वत्र प्रख्यातवरे-
वास्ति । अत एतन्निबन्धलेखने मदीया प्रवृत्तिं प्रतिमम कृतिः तत्र च अस्मभ्येते-
च्छा कारणम् । ता चेच्छा यद्विषयिका स्ति, तद्विषयकमिष्टसाधनताज्ञानं तत्र
कारणताया महति, इति कृत्वा तादृशेष्टसाधनता ज्ञाने मया बीजानि प्रदर्शयन्ते।
तस्मिंश्च सति प्रवृत्तिबीजानि त्वतः प्रदर्शितानि अवश्यन्ति -

1 - यदा हं तर्कगृहम् अधीयानः आसम् तदा द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेष-
तमवाया भावाः सप्तपदार्थाः परिचययथं आगताः, पुनश्च पृथिव्यप्तेजो वाय्वा-
काशकालदिगात्म मनासि नवद्रव्याणि ज्ञात्वा सुखदुःखान्यतर तादात्कारसाधनं मनः
इति मनसः स्वल्पं ज्ञातम् । तस्मिन्नेव काले एषा जिज्ञासा समजायत यत् सुखायेव
सर्वे प्राणिनः चेष्टन्ते, न तु दुःखाय, इति सुखदुःखयोः प्रत्यक्षताकारणीभूतस्य मनसो
विषये विशेषतो अध्ययनं विधेयम्, अतश्च मनः शरीरमध्ये वयम् तिष्ठति, किमिदं
नित्यं वा नित्यं वा इत्यादिकं निश्चेतुं जिज्ञासा समुदिता इति निबन्धलेखने
प्रथमं बीजं मन्तव्यम् ।

2 - पुनश्च दर्शनाचार्यपरीक्षाप्रदानावसरे श्रीमद्भगवद्गीतायाः अध्ययनं
कुर्वता मया -

“वन्यलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद् दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मात्थे चायोरिव सुकुकरम् ॥”

इति श्लोकः पठितः, तदर्थव्याख्यतः तदनु सा प्राथमिकी जिज्ञासा तत्पुष्टा
लभ्यते यत् गुडाकेशो महामनीषी अर्जुनो हि मनो निग्रहविषये महदाश्चर्यमभि-
व्यनक्ति । अतः सकलशास्त्रदृष्ट्या मनसः स्वभावं निश्चित्य तदविषयकः एको
निबन्धः लेखनीयः इति द्वितीयो बीजः ।

3 - एकदा दर्शनाचार्यपरीक्षोत्तरणानन्तरं वाराणस्यामेव समाहूतायाम्
एकस्यां पण्डिततमायां अहमपि गतवानासम्, तत्र च एकेन विद्वद्वारेण अयं प्रश्नः
तदुपस्थापितः यत् मृत्युकाले सत्त्वाद् स्थूलशरीरात् निःसृत्य शरीरान्तरे यत्
गच्छति तत्किमिति प्रश्नमिमं श्रुत्वा अग्रेण पण्डितवारेण उत्तरितं यत् सूक्ष्मं शरीरं
सत्त्वाद् शरीरात् निर्जत्य गच्छति । सूक्ष्मं च शरीरं ज्ञानेन्द्रियमन्यक्तस्य कर्मे-
न्द्रियमन्यक्तस्य तन्मात्रापन्यक्तस्य, मनोबुद्ध्यहंकारत्रितयस्य सम्पटितस्य । समा-
धानमिदं श्रुत्वा पूर्वपक्षिणा विदुषा उक्तं यत् मनसः द्वं बुद्ध्यैव कीदृशी भेदः,
ततः उत्तरपक्षिणा द्वयोः लक्षणपुस्तके भेदः निर्वाचितः अग्रे च पुनः न्यायदर्शन-
दृष्ट्या मनसः परमाणुत्वात् नित्यत्वे च चर्चा प्रचारयता पूर्वपक्षिणा सुवि-
द्वतामपि मनसो विनाशं न शक्नोति इत्युक्तम्, उत्तरपक्षिणा च वेदान्तदर्शन-
रीत्या तस्मिन्काले मनसो विनाशः प्रतीयादितः, इदं सर्वं धृष्टता मया निश्चयो
विहितः यतः मनस्तत्त्वमाधारीकृत्य दीर्घकायो निबन्धः अवश्यलेखनीयः इति
तृतीयं प्रवृत्तिबीजम् ।

५ -

अग्निमे च काले यदा वाराणसेष द्वापरेष्वेवमदृत्य ज्ञात्कार्य-
प्रहाविद्यालये दर्शनविभागाध्यक्षपदे नियुक्तो भवम् तदा एकस्मिन् विद्वत्-
समाजे मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः इति विषयमुद्दिश्य भूयसी
चर्चा भूता । तदा विचारितमेतद् यत् कस्यचिद् विषयस्य निश्चये सत्येव तत्र
निगूढानुगूढादिकं कर्तुं शक्येत्, अतः मानवजीवनं सम्प्राप्य जन्ममरणाचिच्छेद-
लक्षणायाः संसृतेः पारम् अवश्यं गन्तव्यं ततः स्य परमानन्दावाप्तिः सम्भा-
व्यते, इति कृत्वा मनसः स्वल्पं यथार्थतया निश्चेतव्यं तत्तत्र तन्निगूहणेन उक्त
लक्षणावाप्तिः कर्तुं शक्यते, अतो मनोविषयकः निबन्धगुन्धः अवश्यं विरचनीयः
एतद्व्याजेनैव सम्पूर्णानन्दसंस्तूतविश्वविद्यालयीय विद्यावारिधयुपाधिरपि
लभ्या इति चतुर्थवीजम् । इति शम् ॥

प्रासङ्गिकम्

मनस्तत्त्वस्य विवेचनं भारतीयतत्त्वदर्शनयाश्चात्त्यतत्त्वदर्शन-
चिन्तनयोः प्रायः एकं प्रधानभूतमङ्गमस्ति । भारतीयदार्शनिकचिन्तनधारायां
केवलं मनो विदुष्यमार्थत्वेन चिन्तनं नोपलभ्यते । परित्यक्ताप्यपि दिशि मनो-
विज्ञाननामकस्य शास्त्रत्वोत्पत्तिः एकोनविंशतिशताब्द्याः पूर्वं नाभूत् ।
भारतीयतत्त्वचिन्तनधारायां केवलं बौद्धदर्शनस्य विज्ञानवाचनादिकायां शाखायां
विज्ञानं वा बुद्धिमेव वा विदुष्य चिन्तनमभूत् । तथा तत्र "मनोविज्ञान"पदस्य
प्रयोगो प्रयुक्तमभूत् ।

यतोहि पुस्तकलोचनग्रन्थस्य विषयः "भारतीयदर्शनेषु मनस्तत्त्वम्"
इत्यस्ति, अतः यः भारतीयं दर्शनमास्तिकन्यास्तिकभेदेन द्विवधा विभज्यति तन्ना-
स्तिकस्य नास्तिकदर्शनस्य वा शिष्यो नितान्तं विवादास्पदमासीत् । अतः सर्व-
प्रथममेतस्य विषयस्य तीक्ष्णं सौम्यं विचारो त्यन्तशुभमुक्तं अलिङ्ग्यति - यत्
"नास्तिक" शब्दस्य की र्थः, एततो च "नास्तिकदर्शन" शब्देन कानि कानि
दर्शनानि आश्रितानि सन्तीति यत्किञ्चित् सूक्ष्मेक्षित्वा विचारः पुस्तकम् ।

१. नास्तिक्यद्वयस्य व्युत्पत्तिरर्जय

व्याकरणस्य सुप्रसिद्ध आचार्यो महर्षिपाणिनिः । यस्य कालः ३५०
वास्तुमेवमप्यनुमान्यतानुसारं ३०० पूर्वं ४०० तः ४५० यावदस्ति । यस्य च कालं

वैजयोनामहोदयः 500 ई० पूर्वं स्वीकरोति । त्वेकतुनद्वारा "अस्तिक"शब्दस्य व्युत्पत्त्यापत्त्यर्थं धैर्यस्मिन् त्वस्ये प्रकाशं पटितवान् -

"अस्ति नास्ति किञ्चिद् मतिः" [५/५/६०]

अस्य सूत्रस्य भाष्ये आचार्यविरटः प्रदीपटीकायां लिखति -

"अस्तीत्यस्येति । परलोककर्मका य इत्यादि विज्ञेया । तत्रैव विज्ञेये लोके प्रयोग-
दर्शनाद् । तेन परो लोको स्तीति मतिर्यस्य स अस्तिकः । तद्विपर्ययो
नास्तिकः ।

इत्यन्याचार्यविरट्स्य "प्रदीप"टीका नुसारमपि परलोकस्य तत्तां
स्वीकर्तारं एवास्तिकपदसंज्ञां गतवन्तः, एतद्विपर्ययं परलोकस्य तत्तां नानुशीकर्तारो
नास्तिकपदसंज्ञां गतवन्तः ।

इत्यन्येकोपबुद्धतायाः व्याख्यायन् वैचार्यविरटिहान्तकोपदीकारः
श्रीमान् अष्टौचिदीशितहोदयः [१६ अताब्दयां] लिखति -

"अस्ति परलोकः इत्येवं मतिर्यस्य सः

अस्तिकः । नास्ति इति मतिर्यस्य सः नास्तिकः ।"

अर्थात् यः "परलोको 'स्ति" इत्यनुशीकरोति स अस्तिकसंज्ञां लभते, यश्च पर-
लोकं नानुशीकरोति स "नास्तिक"पदसंज्ञां लभते ।

सृष्टिकारो भगवान् भूः नास्तिकशब्दस्य लक्ष्यं निम्नप्रकारेण
कृतवान् -

"यो तमन्येत् ते भूते हेतुनास्माभ्याद् द्विजः ।

त साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥"

अर्थात् यो द्विजः केवलं हेतुनास्माभ्याद् भृतिं प्रमाणतया नाङ्गीकरोति तः, शिष्टजनेः सर्वथा बहिष्करणीयः, यतोहि यो वेदं निन्दति त नास्तिको भवति। एतेन स्पष्टं भवति यत् भगवन्मनुष्यदया यो वेदेषु अस्ते अपि च यो वेदान् न निन्दति तः "आस्तिक"पदसंज्ञां लभते ।

"शब्दस्तोत्रमहानिधिः" नामके संस्कृतकोशे "आस्तिक"पदस्य व्याख्या इत्येत्युक्तेन कृता गति "अस्ति परलोक इति मतिर्यस्य [३६] परलोकास्ति त्वयादिनः । अस्तीत्युक्त्यागतो यस्यादास्तिकस्तेन कथ्यते । इति निरुक्तसंज्ञायाः जरत्काटमुनिर्मुनिः^२ ।

अस्मिन् कोशे "आस्तिक"पदस्यार्थं कुर्वन् लिखति - आस्तिकस्य भावः कर्म वा । वैदिकधर्मे श्रद्धायाम् ।

इतिस्वरूपेणः "आस्तिक"पदस्य व्युत्पत्तौ- [१] परलोकस्य विश्वासः, [२] वैदिकधर्मे श्रद्धायाः समावेशश्च कृतो गति ।

"वाचस्पत्यम् "बृहत् संस्कृतश्रिधानम्" इत्येतन्नामके ग्रन्थे "आस्तिक"पदस्यार्थो नेनपुकारेण कृतो गति -

अस्ति परलोक इति मतिर्यस्य [३६] तथा पूर्वोद्दिष्टलोके अस्तीत्युक्ता गति यस्यात् - - - - -^३।

1. मनुस्मृतिः - 2/11.

2. शब्दस्तोत्रमहानिधि - पृ० 72.

3. वाचस्पत्यम् बृहत् संस्कृतश्रिधानम् - पृ० 893 चीवम्भा सं०सी०.1962 संस्क०

इत्थमेव पूर्वोक्तोग्रयोः कोशयोः "नास्तिक"पदस्यार्थो नैवपुकारेण कृतो वर्तते ।

नास्ति परलोकस्तत्साधनमदुष्टं तत्साक्षीश्वरो वा इति मतिरस्य
॥३८॥ । १- परलोकाभाववादिनि, २- तत् साधना दृष्टाभाववादिनि,
३- तत्साक्षिणेश्वरस्यासत्त्ववादिनि च चावर्णादौ ॥

अर्थाद् यः परलोको नास्ति परलोकस्य च साधनमदुष्टं धर्माधिर्मा
वा न अवतः एवं धर्माधिर्मायोः साक्षी ईश्वरो पि नास्ति इति मां स्थापयति,
यश्च परलोकस्याभावं ज्ञापयति, परलोकस्य साधनमदुष्टस्याभावं कथयति यश्च
तद्विषय साधिभूतस्येश्वरस्य अस्तित्वं बोधयति तः "नास्तिक"पदसंज्ञां लभते । यथा-
चावर्क आदि । नास्तिकता पदस्यार्थः एतेन पुकारेण कृतो वर्तते -

नास्तिकस्य भावः सिद्ध्यादुष्टौ ।

शब्दस्तोममहानिधि "नास्तिकस्य" पदस्य व्याख्या अनेन पुकारेण कृता वर्तते -

"नास्तिकस्य भावः कर्म वा, यत्
शास्त्रोक्तेषु फलवत् कर्तुं अफलाबुद्धौ ।"

वाचस्पत्यं नामके कोशे नास्तिकपदस्यार्थोनेन पुकारेण कृतो वर्तते -

"नास्ति परलोकस्तत्साधनमदुष्टं तत्साक्षीश्वरो वा इति मति-
रस्य ॥३८॥ । १- परलोकाभाववादिनि, २- तत्साधनादुष्टा भाववादिनि,
३- तत्साक्षिणेश्वरस्यासत्त्ववादिनि च चावर्णादौ ।

अस्मिन् कोशे चावर्कद्विपदेन चावर्क माध्यमिकयोगाचार

तौत्रान्तिकवेदाधिकक्षिप्रश्रमेदेन षड् गृह्यन्ते, एतानि षड्दर्शनानि, नास्तिक-
पदस्य संज्ञागलप्रवृत्त । इत्यथैव "नास्तिक्यपदस्यार्थः नास्तिकस्य भावः [अयम्]
इति कथितोऽस्ति । तथा "नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम्" इति
महर्षिभिरनुगतं स्वगत परिपुष्ट्यर्थं समुद्धृतवान् । तथा "नास्तिकता" पदस्यार्थं
निम्नलिखितेन प्रकारेण सूचितवान् - नास्तिकस्य भावः [तत्] मिथ्यादृष्टौ पर-
लोकाद्यभावज्ञानस्य मिथ्यात्वात् ।

"अज्ञानात्मको मोहस्तथा धर्माधर्माशक्तः ।

तस्मान्नास्तिकता चैव दुराचारश्च जायते ॥"

उपर्युद्धृतकोशार्थेषु परलोकस्यास्तित्वमनङ्गीकुर्वतां दर्शनानां नास्तिक्यपदस्य संज्ञा-
दत्ता वसति । महर्षिः मनुः वेदनिन्दकान् देवताकुत्सकांश्चापि "नास्तिक" पदेन
व्यवहरति । एतस्मिन्नधारे ईश्वरस्य सत्तामनङ्गीकुर्वतां चावार्किकीद्वेनदर्शना-
नामपि नास्तिककोटाचैव स्थापयति, किन्तु ईश्वरसत्तामनङ्गीकर्तृत्वात् यदि
किमपि दर्शनं नास्तिक्यदशाश्रयेत्तदा पूर्वमीमांसातां व्यदर्शनं चापि नास्तिक-
पदान्तर्गतमागच्छेत्, यतोहि सत्योर्द्वयोर्दर्शनयोः ईश्वरस्य सत्ताऽनङ्गीकृता
वसति । अस्मिन्प्रसङ्गे परलोक-पुनर्जन्मनो विश्वात एवास्तिक्यदाभिधेयो वसति।
केवलं वेदमेव प्रमाणत्वेनाङ्गीकुर्वताम् आस्तिक्यदेन कथनं वैदिकताम्पदाधिकदृष्टि-
वर्तते । शब्दशास्त्रस्य परमप्रमाणभूताचार्यपाणिनिमतानुसारमपि आस्तिक्यदाभि-
धेयस्य लक्षितः उपरि वर्णितानुसारमेव वर्तते, अर्थात् परलोकस्य सत्तात्वीकर्तृजनः
तन्मतन्यास्तिक्यदशात् परलोका स्वीकर्ता तन्मतञ्च नास्तिक्यदशाश्रवति ।

2. "आस्तिकदर्शन" शब्दस्याधिक्यम्

भारतीयदर्शनस्येतिहासकाराः दर्शनानां विभाजनं - [1] आस्तिक-
दर्शन [2] नास्तिकदर्शन इति द्वेद्वयेन कुर्वन्ति । एतेषां दर्शनानामितिहासकाराः
आस्तिकदर्शनानां श्रेणीषु- सांख्य, योग, वैशेषिक, न्याय, पूर्वोत्तरमीमांसेति
षड्विधान् स्थापयन्ति । तस्येह विभाजनं वेदानां प्रमाण्यत्वीकृत्यैविक-
दर्शनान्येवास्तिकदर्शनं पदवाच्यं भवन्ति । तथा वेदप्रामाण्यमङ्गीकर्तुं परलोक-
विश्वस्यन्ति दर्शनानि नास्तिकदर्शनं पदेन अङ्गीक्रियन्ते । एतेषां दार्शनिकेति-
हासकाराणां मतानुसारं नास्तिकदर्शनेषु चापार्थिकेनबौद्धदर्शनानि भवन्ति ।

प्रस्तुते शोधप्रबन्धे "आस्तिकदर्शन" शब्देन दशनितिहासकाराणां
प्रतिपादिताः विभागाः अस्वीकृताः भवन्ति । अनास्तिकदर्शनशब्देन तात्पर्यं
तैः तर्कैः दर्शनैः यति, यानि पुनर्जन्मनः परलोकस्य च सत्तायाः सिद्धान्तमङ्गी-
कुर्वन्ति । भवन्तु तानि वेदप्रामाण्यवादीनिः, अथवा न भवन्तु, भवन्तु तानि
अनीश्वरवादीनि । तथापि तानि अनास्तिकदर्शनश्रेणीषु स्थापितानि सन्ति ।
अस्तु ।

उक्त प्रकारेण आचार्यपाणिनिमहाभाष्यकारयतञ्जलिप्रभृतिविदुषां
मन्तव्यानुसारमत्र दर्शनानां विभाजनं परलोक सत्ता स्वीकृत्यस्वीकृत्याधारेण च
कृतमस्ति । दशनितिहासकारमतानुसारं "नास्तिकदर्शनान्तर्गतं यद् बौद्धजैनदर्शनं
स्थाप्यते, तदपि तत्रात एवास्तिकदर्शनेषु अन्तर्भूतं भवति, यद् जैनबौद्धदर्शनयोः पुन-
र्जन्म परलोकयोश्च सिद्धान्तः स्वीकृतो यति । केवलं चापार्थिकदर्शनेषु प्रस्तुतशोध-
प्रबन्धस्य तीव्रता बहिर्भवति, यतोहि एतस्मिन्दर्शने परलोकसत्ता स्वीकृतेः

सर्वथा अभावो यति ।

इत्यत्र चार्वाकदर्शनमेव प्रस्तुतशोधग्रन्थे नास्तिरुदर्शनत्वेनादोषी-
कृतमस्ति ।

3. "मनस्तत्त्व"पदस्य स्पष्टीकरणम्

शोधग्रन्थप्रारम्भे "मनस्" पदप्रयुज्य "मनस्तत्त्व"पदस्य प्रयोगो
विज्ञेयविशेषेण कृतो यति । "तत्त्व"शब्दस्य व्युत्पत्तिः तस्य भावस्तत्त्वम्
इत्यस्ति । अर्थात् "तत्" शब्देन शब्देऽर्थे "त्व" प्रत्ययविधानेन "तत्त्व"
शब्दो निष्पद्यते । अतः शोधग्रन्थे न केवलं मनसः स्वभावमेव वर्णितं अवश्यति,
अपितु मनसः स्वभाव [नेवर] गुणधर्मक्रियाकलापादिमनोवृत्तिषु त्वेषु त्वेषु
प्रकाशो अवश्यति । अनेनैवाविशेषेण "मनस्" इत्यनेन तद् "तत्त्व"पदस्यापि
प्रयोगः कृतो यति ।

4. शोधग्रन्थस्य लक्ष्यम्

उक्तप्रकारेण "आस्तिकदर्शन" मनस्तत्त्व" प्रवृत्तिपदानां स्पष्टी-
करणानन्तरमिदानीं शोधग्रन्थलक्ष्यमधिकृत्यतः कर्तव्यो भवति । एतस्य शोध-
ग्रन्थस्य मुख्यं लक्ष्यमिदमस्ति यत् मनस्तत्त्वविषयस्य स्वतन्त्रं यथासम्भवं तांगो-
पांगतया निरूपणं कृतं भवेत् । इदानीं यावत् पूर्वपश्चिमेषु त्वेषु त्वेषु "मनस्तत्त्व"-
स्य निरूपणमेकं गौणत्वेणकृतमस्ति । मनस्तत्त्वस्य गौणस्थानप्राप्तिकारणान् मनसि
तथा तदीये धर्मे क्रियाकलापादिषु च पर्याप्तं ध्यानं नैव प्रवृत्तमस्ति ।

2 - यद्यपि पाश्चात्त्यदर्शनानां चिन्तनधारायां हृदानीं मनोविज्ञान-
मेकं स्वतन्त्रमस्तित्वं प्राप्तम् । तेन च दार्शनिक्य चिन्तनधेयात् पृथग्भूय एकं नूतनं
विज्ञानस्य स्वत्वं धारितमस्ति, तथापि सामान्यवादिभारतीयदार्शनिकचिन्तन-
धारायामित्थंभूतपृथक्करणस्य कृते किमपि स्थानं नास्ति । एतस्मिन् समीका-
त्वे तुलनात्मके धाट्ययने एतस्य दृष्टिकोणस्य औचित्यानौचित्ययोरपि प्रकाश-
पातनं प्रस्तुतस्य शोधप्रबन्धस्य लक्ष्यमस्ति ।

3 - लक्ष्येण मनोविषये समुपलब्धां सामग्रीमधिकृत्यसंकेतकरणमेतस्मिन्
ऐतिहासिके परिप्रेक्ष्ये मनस्तत्त्वस्य तदीयमहत्त्वस्य च त्वीजोत्तराकलनकरणमपि
प्रस्तुतशोधप्रबन्धस्य मुख्यं लक्ष्यमस्ति । अनेन प्रकारेण मनोविज्ञानस्य दृष्ट्या
मनस्तत्त्वस्य तांगीपांगनिष्पन्नं मानवजीवने मनतः सर्वोत्कृष्टं महत्त्वं तथा मनसो
विविधभूमिषु समुपलब्धानामवस्थानां निष्पन्नं शक्तिरूपं । शोधप्रबन्धस्येदमप्येक-
मुद्देश्यं वर्तते ।

4 - मनस उत्पत्तिं विकासस्य साधनां सम्भावनान्याधिकृत्य संकेत-
करणम्, मनस अतिमनसश्च [तुप्तामाइन्ड] स्वल्पस्य निष्पन्नम्, मानवजीवनस्य
विशालकार्यक्षेत्रे मनस्तत्त्वविकासस्योपयोगिता प्रकाशनम्, मनसश्च प्रयोगद्वारा
हृदलोके परलोके च प्राप्तव्यानां फलानामपि स्पष्टकरणमेतस्य शोधप्रबन्धस्य
लक्ष्यमस्ति ।

अन्यथ- भाषनाकल्पनापक्षो [इमोजनल सार्डिड] बुद्धिपक्षश्च
[इंटेलिक्चुअल सार्डिड] एतस्य शोधप्रबन्धस्यान्तर्गतो विषयः समाविष्टो शक्तिरूपं,
यस्यच मनतः तांगीपांगनिष्पन्नं सम्भवेत् ।

पूर्वं प्रतिपादितमस्ति यत् प्रस्तुते शोधप्रबन्धे यत्रावश्यं ज्ञातव्यं
अविद्यति, तत्र पाश्चात्त्यमनोविज्ञानद्वारा स्वीकृतेः मनोविषयकेः सिद्धान्ते-
रपि उक्तास्तिकदर्शनद्वारा स्वीकृतमनोविषयकसिद्धान्तानां तुलनासंक्षेपेण
प्रस्तुताऽस्ति । तुलनात्मकसमीक्षात्मकपदाभ्यामेव एव संकेतः कृतो गतः ।
इत्यन्य पारम्परिकमनोविषयकसिद्धान्तानां तुलनाया अयं शोधप्रबन्धः मनो-
विज्ञानस्य क्षेत्रे नूतनतमविचारानामुपलब्धीनाञ्च समावेशं करिष्यति, अपि च
केवलरुद्धिवादिप्राचीनमनस्तत्त्वचिन्तनधारातः उन्मुक्तो भविष्यति ।

शोधप्रबन्धे विषयस्य स्पष्टता करणाय सन्दर्भस्य सुस्पष्टता-
करणार्थं कुत्र कुत्रचित् कतिपयानामंशानामनेकवारमुल्लेखकरणमावश्यकतया आगतम्,
यत्पुनरावृत्तिर्नोप्यते, यतोहि एतद्विना पूर्वं कथितमुद्देश्यं पूर्णतां नैव गच्छेत् ।

शोधप्रबन्धस्य संक्षिप्ता पृष्ठभूमिः

अयं शोधप्रबन्धः सप्तस्रष्टस्वध्यायेषु परितमाप्तो भवति, अध्यायानां
प्रारम्भात्पूर्वं विषयप्रवेशान्तर्गतं "मनसो महत्त्वं" ज्ञापितमस्ति । एतस्मिन् शीर्षके
मनस्तत्त्वविषये सन्देहप्रयोजने, मनस्तत्त्वस्य सत्तायाः स्वीकृतिः, मनसः करणता,
ज्ञानं तदीयासाधारणकारणं मनः, आस्तिकदर्शनेषु प्रमाणानां वर्गीकरणस्य महत्त्वम्,
अनुभूतिः प्रमाणञ्च, ज्ञानविज्ञानयोरन्तरम्, मनोविज्ञानस्य स्वभावः, मनोविज्ञान-
स्याध्ययने कालक्रमस्य महत्त्वमित्यादि विषयेषु विचारोऽभिध्यज्यो गतः ।

प्रथमाध्याये - मनोविषयकतामग्रीणां वैदिकताश्च अध्ययस्य, संहिता-
नामुपनिषदां पाश्चात्त्यदर्शनस्य च समीक्षात्मकं तुलनात्मकवाध्ययनं कृतमस्ति ।
तत्पश्चात् आस्तिकदर्शनेषु मनोविषयकचिन्तनस्य च प्रयोजनं ज्ञापितमस्ति ।

द्वितीये तृतीयेऽध्याये च - मनसः स्वस्य, आस्तिकदर्शनेषु
पाश्चात्त्यदर्शनेषु च किमस्ति १ एतस्य विषयस्य विवेचना कृता वर्तते । तत्प-
श्चात् मनस्तत्त्वलक्षणानां पारस्परिकी समीक्षा कृता वर्तते । अन्तःकरणस्थान-
मयता तथा मनसो निष्कृष्टं स्वस्य ज्ञापयता मनसः आत्मना शरीरेण जगता च
सहसम्बन्धोऽपि निरूपितो वर्तते ।

चतुर्थाध्याये - मनोबुद्धिचित्ताहंकाराणामास्तिकदर्शनाधारेण
निष्पन्नमस्ति ।

पञ्चमाध्याये - मनसः क्षमतायाः प्रकाराणि च आस्तिकदर्शनेषु
विवेचनं विवेचयत् पाश्चात्त्यदर्शनेन साम्यं वैषम्यमपि प्रदर्शितमस्ति ।

षष्ठाध्याये - प्रत्यक्षादिप्रमाणेषु मनसो महत्त्वं प्रतिपादयता
स्मृती, प्रमायामप्रमाहाने च मनसः स्थानस्यापि समीक्षणं कृतमस्ति ।

सप्तमाध्याये - शक्तिध्यानज्ञानेषु मनसः स्थानस्य गवेषणा कृता
वर्तते । मनोऽतिमनसोः जीवनस्य विभिन्नाः अवस्थाः, मुक्तैस्तथाजीवन्मुक्तेर-
वस्थायां मनसः सत्ता, कार्याणां प्रतिपादनमपि एतस्मिन्नेवाध्याये कृतमस्ति ।

अष्टमेऽध्याये - विशिष्टाद्वैतवेदान्तानुसारं मनसः स्वस्य प्रति-
पादितं वर्तते ।

अन्ते - बोधतंदारान्तर्गतः बोधकार्यस्य निष्कर्षः प्रदर्शितो वर्तते ।

विषयानुक्रमः

पृष्ठ-संख्या

विषयप्रवेशः - पृष्ठ १-२६

१-	मनसो महत्त्वम्	--	--	१
२-	मनस्तत्त्वविषये उद्देशः प्रयोजनम्	--	--	५
३-	मनसः सन्दिग्धता	--	--	६
४-	मनस्तत्त्वविशेषनस्य प्रयोजनम्	--	--	७
५-	मनस्तत्त्वस्य धारणाकृतिहेतुः	--	--	८
६-	मनसः कर्णता	--	--	९
७-	ज्ञानं तस्यासाधारणं कारणमर्थात् कर्णम्			१२
८-	वास्तवदर्शनेषु प्रमाणानां वर्गीकरणस्य महत्त्वम्			१३
९-	अनुमतिः प्रमाणम्	--	--	१६
१०-	ज्ञानविज्ञानयोरन्तरम्	--	--	१७
११-	मनोविज्ञानस्य स्वत्वम्	--	--	२०
१२-	मनोविज्ञानाध्ययने कालक्रमस्य महत्त्वम्	--	--	२५

प्रथमोऽध्यायः - पृष्ठ १-३७

१३-	मनोविषयकामग्राणां संवेदणम्	--	--	१
१४-	वेदिकयाज्ञाने मनसो निर्देशः	--	--	२
१५-	पुराणरत्ने त्रिमद्भागवतमहापुराणे मनः	--	--	४
१६-	वास्तवदर्शनेषु मनोविषयकाः उद्देश्येताः			५
१७-	वेददर्शने मनः	--	--	६
१८-	बीजदर्शने मनः	--	--	९
१९-	पाश्चात्यदर्शने मनः	--	--	१०

२०-	वास्तिकदक्षिणेषु मनो विषयकविन्तनस्य प्रयोजनम्	१२
२१-	न्यायवशेषिकदक्षिण मनसः सत्तास्वीकृतेः प्रयोजनम्	१३
२२-	सांख्ययोगदक्षिणं च मनसः सत्तास्वीकृतेः प्रयोजनम्	१६
२३-	पूर्वमोमांसायां मनस्तत्तायाः प्रयोजनम् --	२१
२४-	उत्तरमोमांसायां (वेदान्तदक्षिणं) मनस्तत्तायाः प्रयोजनम्	२६
२५-	जैनदक्षिणं मनसः सत्तास्वीकृतेः प्रयोजनम् --	२८
२६-	बौद्धदक्षिणं मनसः सत्तास्वीकृतेः प्रयोजनम् --	३१

द्वितीयोऽध्यायः - पृ० ३८-११४

२७-	भारतीयदर्शनपाश्चात्यदर्शनानाञ्च विन्तने भेदाः	४०
२८-	वास्तिकदक्षिणेषु मनसः स्वरूपं लक्षणञ्च --	४४
२९-	न्यायदक्षिणं मनसः स्वरूपं लक्षणञ्च --	४५
३०-	वैशेषिकदक्षिणं मनसः स्वरूपं लक्षणञ्च --	४६
३१-	योगदक्षिणं मनसः स्वरूपं लक्षणञ्च --	४६
३२-	सांख्ययोगस्य सृष्टिप्रक्रियायां मनसः रुचि उत्पत्तिः	५७
३३-	उत्तरमोमांसायां मनसः स्वरूपं लक्षणञ्च --	६३
३४-	मनस उत्पत्तिः -- --	६६
३५-	जन्तःकरणं भौतिकतत्त्वम् --	६८
३६-	वेदान्तदक्षिणं मनसो नित्यता --	६९
३७-	आहारः (जन्तुः) मनसः --	७६
३८-	श्रीमद्भगवद्गीतानुसारं मनसः स्वरूपम् --	७८
३९-	सांख्यदक्षिणं मनसः स्वरूपं लक्षणञ्च --	८२
४०-	पूर्वमोमांसायां मनसः स्वरूपं लक्षणञ्च --	८३
४१-	मनस्तत्त्वव्यतिरेकम् -- --	८६
४२-	जैनदक्षिणं मनसः स्वरूपम् -- --	८८
४३-	इन्द्रियस्य मनसश्च स्वरूपम् --	९०२

४४-	बौद्धदर्शनं मनसः स्वरूपं लक्षणञ्च	--	१०६
४५-	विज्ञानवादे मनसः स्वरूपम्	--	१०८

तृतीयोऽध्यायः - पृ० ११५-१६७

४६-	पाश्चात्यदर्शनं समुल्लेख्यमनस्तत्त्वस्य स्वरूपं लक्षणञ्च		१११
४७-	प्राचीनभिन्नदेशस्य सिद्धान्तः	--	११६
४८-	यहूदीयं मनो विज्ञानम्	--	११७
४९-	ग्रीकदेशीयं मनो विज्ञानम्	--	११८
५०-	यूरोपदेशे मध्यकालिकं मनो विज्ञानम्	--	१२४
५१-	यूरोपीय बुद्धिवादः	--	१२५
५२-	एकात्मवादः	--	१२६
५३-	'ट्रिटिच डम्पोरियलिज्मः' इति सिद्धान्तः		१२७
५४-	विज्ञानतत्त्वाभ्यां मनो विज्ञानम्	--	१२७
५५-	मनस्तथा शरीरम्	--	१२८
५६-	पाश्चात्यमनो विज्ञानस्य विषये एका समोदात्मिका		
	तुलनात्मिका च दृष्टिः		१३२
५७-	आस्तिकदर्शनेषु उपलब्धमनस्तत्त्वलक्षणानां		
	पारस्परिको समोदा		१३६
५८-	न्यायवेदेष्विदं सम्मतमनो विषयकमतस्यालोचना		१३६
५९-	अन्तःकरणस्यान्यथता	--	१५३
६०-	मनसो निष्कृष्टं स्वरूपम्	--	१५५
६१-	मनस आत्मना शरीरेण जाता च तत्सम्बन्धनिरूपणम्		१५८
६२-	सांख्ययोगदर्शनम्	--	१५६
६३-	पूर्वभाषा-उत्तरभाषादर्शनञ्च	--	१६०
६४-	जैनदर्शनं बौद्धदर्शनञ्च	--	१६२

६५- पाश्चात्यमनोविज्ञानम् -- -- १६२

चतुर्थोऽध्यायः - पृ० १६८-१७५

६६- मनोवृद्धिविवाहहोकाराणां निरूपणम् -- -- १६८

पञ्चमोऽध्यायः - पृ० १७६-१८६

६७- मनसः कामतानां विवेचनम्	--	१७६
६८- कालस्य सोमा मनश्च	--	१७६
६९- मनसो देशस्य सोमा च	--	१७७
७०- मनसः कल्पनाशक्तिः	--	१८०
७१- मनसः सहोऽकल्पशक्तिः	--	१८१
७२- मनसोऽन्यस्मिन् मनसि प्रभाक्पातनस्य कामता		१८१
७३- न्यायवेत्तेष्विदं दर्शनयोः मनसः कामता	--	१८२
७४- सांख्ययोगदर्शनयोः मनसः कामता	--	१८४
७५- पूर्वसोमांशादर्शने मनसः कामता	--	१८८
७६- उत्तरसोमांशायां मनसः कामता	--	१९०
७७- जैनदर्शने मनसः कामता	--	१९१
७८- बौद्धदर्शने मनसः कामता	--	१९२
७९- मनसः प्रकाश्याणां विवेचनम्	--	१९४
८०- प्रकाश्याणां तुलनात्मिका समाप्ता	--	१९५

षष्ठोऽध्यायः - पृ० १९७-२२३

८१- प्रमा एवं प्रमाणम् -- -- १९७

८२-	प्रत्यक्षप्रमाणम्	--	--	२०१
८३-	न्यायवैशिष्ट्ये प्रत्यक्षप्रमाणस्य प्रक्रिया			२०१
८४-	निर्विकल्पकप्रत्यक्षप्रमायाः प्रक्रिया	--		२०२
८५-	विकल्पकप्रत्यक्षप्रमायाः प्रक्रिया	--		२०२
८६-	सांख्यदर्शने प्रत्यक्षप्रमाणस्य प्रक्रिया	--		२०३
८७-	वैश्वान्तदर्शने प्रत्यक्षप्रमाणस्य प्रक्रिया	--		२०६
८८-	अनुमानादिप्रमाणम्	--	--	२१०
८९-	उपमानप्रमाणम्	--	--	२११
९०-	शब्दप्रमाणम्	--	--	२१२
९१-	अर्थापत्त्येनुक्तविध्यप्रमाणम्	--		२१२
९२-	प्रमाः	--	--	२१३
९३-	स्मृतिज्ञानम्	--	--	२१३
९४-	अप्रामाज्यानं प्रति मन्तः स्थानम्	--		२१६

साधनोऽध्यायः - क्र. २२४-२२४

९५-	साधनाप्रकारे पदस्य	--	--	२१४
९६-	सांख्यतर्कविनमनस्वाकाङ्क्षायाः	--		२१५
९७-	अज्ञानपूर्वाज्ञानस्य आकाङ्क्षा	--		२१६
९८-	अनन्तानन्वयस्याकाङ्क्षा	--		२१६
९९-	स्वातन्त्र्यमोहास्याकाङ्क्षा	--		२१६
१००-	ईश्वरस्याकाङ्क्षा	--	--	२१७
१०१-	साधनायाः प्रयोजनम्	--	--	२१८
१०२-	वैश्वान्तप्रकाशना	--	--	२१९

१०३-	अद्वैतसाधनायां मनसः प्रकार्यम्	--	२३१
१०४-	द्वैतमूलकभावना	--	२३२
१०५-	साधनायामधिका रिषेदः	--	२३३
१०६-	उपासना (भक्ति)ज्ञानयोरन्तरम्	--	२३३
१०७-	साङ्गोकरमते शब्दोत्तर्यः	--	२३५
१०८-	साधनायां मनसः स्थानम्	--	२३६
१०९-	मुक्तिकोपनिषदि साधनाद्वारा मनो नाशः		२३८
११०-	साधनायां पुरुषप्रत्ययस्य महत्त्वम्	--	२३९
१११-	मन एवमतिमनश्च	--	२४२
११२-	अतिमन्तोऽर्थः	--	२४७
११३-	जीवनस्य विभिन्ना अवस्था	--	२४९
११४-	मुक्तेस्तथा जावन्मुक्तेरवस्थासु मनसः सहाकार्यञ्च		२५१

अष्टमोऽध्यायः - पृ० २५५-२६४

११५-	रामानुजवेदान्तानुसारं मनसः स्वरूपम्	--	२५५
उपसंहारः	--	--	२६५
सहायकग्रन्थसूची	--	--	२७४

S
SSS
SSSSS
SSS
S

विषयप्रवेशः

मनसो महत्त्वम्

प्राचीनवैदिककालादध्यायार्त्तं संस्कृतवाङ्मये अनस्तदीय कार्य-
कलापानां वर्णनं सर्वत्राप्यविच्छिन्नलक्षणेनोपलभ्यते, यद्वर्णनं तदीयं महत्त्वं समा-
दधाति । यस्तु तस्तु मनो विना नैव कश्चन मानवः किमपि कार्यं कर्तुं शक्यति,
नवा मननशीलः, मानवः यत्पुण्यद्वीं लब्धुं शक्यति, शुक्लयजुर्वेदे चतुस्त्रिंशत्त-
माध्यायस्य प्रथमतः षष्ठ्यन्त्राणां देवता मन एव वतीति । मनो विषयकमेतादृश-
मालोच्यते सुन्दरं वर्णनं किंवत्स्य तादृश्ये दुर्लभप्रायमेवावलोक्यते । अस्याध्या-
यस्य तृतीयोऽध्यायः मन्त्रे स्पष्टमेवोक्तं वतीति यत् मन एव विश्वप्रतिपत्तिस्तथा
पूजा वतीति । मन एव सामान्यप्रतिपत्तिः ॥ज्ञान॥ रूपं चेतोऽपि वतीति । मन
एव धृतिः तदेवान्तर्ज्योतिस्तदेव च सर्वेन्द्रियाणां प्रकाशकमपि भवति । मनो-
भूतस्वस्थम्, अमरपद्व्यभिस्वस्थम् आत्मा अपि वतीति । मनो विना किमपि
वाह्यम् आन्तरिकं वा कर्म अनुष्ठेयं नैव कर्तुं शक्यते । मनो विना चिन्तनमपि
नैव शक्यते, आनन्दिकीं प्रेरणामपि विना शरीरस्य वाह्याश्रयेणैव अपि नैव
शक्यते । शुक्लयजुर्वेदस्य निम्नलिखिता मन्त्रा अतीव सुन्दरैः शब्दैः
सास्तविकं तथैव प्रतिपादयन्ति -

“यत्पूजानमृतं चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं पूजानम् ।

यत्सामान्यं उते किंचन कर्म क्रियते तन्नो मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥”

उपसृष्टाः स्वतो विविधाः पर्यायवाचकाः शब्दाः त्वीयं
 विविक्त-विविक्त इयं स्वभावान्ति, कतोऽपि एकस्य बहुत्वानेकार्थत्वीकारो
 नैव जात्यन्तगतो भवति, अतः स्वभूतानि पदानि यानि स्वाभाविकानि
 भवन्ति, तत्प्राप्तानि विविक्तप्राप्तानिमित्ताधारेण प्रयुक्तानि वृत्तं वृत्तं
 स्वतन्त्राणि पदानि भवन्ति, यद्यपि स स्वाभाविकोऽयं तादृशं प्रतीतं भवेत् ।
 लोकात्मानि पर्यायवाचकानि पदानि एवमेव स्व-स्वनिर्दिष्टा प्रवृत्ति +
 प्रत्ययः) वाच्यता विविक्तविनिर्दिष्टाधारेण निवृत्तानि भवन्ति अतः स
 आनुमानिकस्य वैशिष्ट्यकारणात् पर्यायवाचिताऽपि वृत्तवृत्तवैशिष्ट्यजनकानि
 पदानि त्वीयः, तद्वैयं तेषां तादृशताऽपि सिद्ध्येत् । तद्वैयं तद्वैयं तद्वैयं
 पदानि विविक्तवैशिष्ट्यकारणात् प्रवृत्ति वाच्यतात्प्राप्त्याहुः कोपनभ्यन्ते ।

अपरकोश इयं वृत्तदारण्यकोपनिर्दिष्टाधारेण काय, तद्वैयं, विवि-
 क्तिता, कता, अतः इत्यादयोऽपि शब्दाः अन्त्यदाविन्याः भवन्ति ।
 तन्मापि शब्दानां आनुमानिकस्य वैशिष्ट्यं प्रत्येकस्मिन् गते विविक्तं भवति ।
 अतः तेषां पदानां मतः पर्यायवाचित्वत्वीकारेऽपि ततिः प्रत्येकपदस्य
 विविक्तार्थं नैव निराकरोति =

"अतः त्वेव पश्यति अतः त्वेति । कायः तद्वैयं-
 विविक्तता कताऽकता धृतिरधृतिर्धीर्धीरित्येताः तद्वैयं एव ।"

-
1. "एकस्य शब्दत्वानेकार्थत्वानुवर्ततेः" - शां. भा. तत्त्वदीपनटीका.
  2. वृत्तदारण्यक उपनिषद् - 5/3.

नियति स्वप्नैवोक्तं वती -

१.
"पुरश्चल्य कर्तुमनोक्तं तुल्यः वा दित्यर्थः दित्यर्थः

वैकल्यात्माद् वन्द्यो वती । तन्मिलोक्तं जीवन्मुक्तिः ।"

एतन्मूल्यं महत्प्रशान्तिः अनन्तरात्मा सांगीषां विवेकं
विवेकविशेषेण यत्स्मिन्कोट्युपनये प्रकाशः वृत्तिः वती । अनन्तरात्मा तन्मूल्यं
विशेषेण केन प्रकारेण जानयत्य अनन्तरात्मासां तन्मात्रम्, यदि तन्मात्रं
वारतां किं वा भवेत्, तन्मात्रं यत्स्मिन्कोट्युपनये प्रकाशं प्रविशति ।
तन्मूल्यं जानयितुं नोक्तं वित्तवित्तवित्तं च भूते मनो विराजमानं भवति ।

तन्मूल्योक्तं वेत्तुम् एतन्मूल्यं वती तन्मूल्यं नान्यत्रोक्तं उत्तम-
मात्राः तन्मूल्यमात्राः तन्मूल्यं तन्मात्रम् तन्मूल्यं तन्मूल्यं वती ।

मनो विवेके "प्राचीनभारतीय मनोविद्या" नामकं ग्रन्थस्य
प्रमेयं श्रीविश्वम्भरम्भट्टाचार्यकास्मीन्द्रोदयानां निम्नलिखितं ग्रन्थं वतीः
वती तन्मूल्यं प्रकाशयति ।

यद्यपि वतीः आत्मनो ज्ञानादित्यर्थं करणत्वात् वती
वती अन्तः जीवनस्य तुल्य-दुःख, पाप-दुःख, शुभाशुभ, इति-वृत्ति, वन्द्य-
वैकल्यात्मा तन्मूल्यं मनोमूलकोक्तं भवतीति प्रतिपादितुमशक्यम् । अन्तःजीवनं
जीवने वती एव प्राधान्यविवेकता वती । एतस्य मनोऽन्तः वतीः करण-
त्वात्, धर्मव्यापारवैकल्यात् तन्मूल्यं तन्मूल्यं प्रकारेणावतीति तन्मूल्यं तन्मूल्यं वती-

[illegible]

अनसूयायामिष्ये तन्देशः गुरोवन्धु -

जीवने मरतो महत्त्वस्वीकारेऽपि स्वाभाविकोऽयं प्रथमः सुख-
विज्ञातो यद्वत्स्य भगवत्तत्त्वस्य निषेधं प्रस्तुते कौण्डिन्ये प्रस्तुते किं तन्मनः
प्रतिज्ञम्, अप्रतिज्ञं वा ? यतोऽन्यत् तन्नेहः अथवा न ? मृतः कः स्वर्गस्य
प्रतिष्ठादनेच्छायाः मूर्खे किं प्रयोजनम् ? यतोहि पापस्यार्थन्तं कृत्यमपि
किञ्चेत् तन्नेहो न भवेत् अथवा तस्य विषयनिश्चयस्य किमपि प्रयोजनं न
भवेत् तावत्सर्वन्तं मननशीलपुष्पकितः प्रतिपिप्तां नैव करोति । यथावाचार्य-
पाचस्यसिद्धिः ब्रह्मसूत्रज्ञांकरशास्त्रटीकाभाष्ये प्रारम्भे कथ्यते -

“यद्वा तन्निदुग्धमप्युत्थोजनं च न तत्प्रेक्षावत्पुनरिषितामोक्षः,
यथा तं मनसोऽनिदुग्धमनिदुग्धतः स्फीतालोकादप्यवतीर्णः क्षरतद्वन्ताम^२ ।”

1. प्राचीन भारतीय मनोविद्या [मंगलाग्रन्थ] श्री विवेकानन्द कर्ताचार्य
द्वारा रूपांकित - पृष्ठ 3-4.
2. ब्रह्मसूत्रभाष्यकारकाव्य भाषाणी - पृष्ठ 1/1/1.

अथादि यद् वस्तु अस्मिन्मध्यं तन्नेह्यस्ति अस्ति अथा वस्तु
 विद्यते प्रयोजनं नास्ति प्रेक्षायां पुस्तको नैव प्रतिपिपादयिष्यति । यद्यो-
 ज्यते प्रेक्षाये विद्यमानो यः केन न तन्निष्ठयोः तन्निष्ठो अतः अस्मिन्-
 मध्यं वस्तु अस्ति तस्य धर्मस्य विषये कस्यापि तन्नेह्यो नैव जायेत अतः यत्तन्नेह्यो-
 यः कस्यापि बुद्धि-यतः पुस्तकस्य प्रतिपिपादयिष्यताः विषयो न अस्ति ।
 एतेन साधनताः अस्ति ता नैवति १ यत्तन्नेह्यो विषयो निरुपयोजनो अस्ति
 तदा तः पुस्तकः साधनता प्रतिपिपादये नैव कदापि गुणोति ।

अतः साधनतायामुपयोजनं यत्तन्नेह्यस्य विषयो तन्नेह्यप्रयोजन-
 योज्योः तन्नेह्यस्य विषयः प्रतिपिपादा विषयो अविद्यमानो नास्ति ।

अतः तन्निष्ठता

अतः विषये विभिन्नदार्शनिकानां विभिन्नानि मानि आन्ति।
 अथन गरीरात्पृथक् अस्मत्तत्त्वं स्वीकरोति यतोहि ननः पुस्तकानस्य विषयो
 न न अस्ति । वाच्यार्थाः नीतिज्ञादिनो दार्शनिकाः आस्तस्य वाच्य-
 विषयस्य अथन अस्मत्तत्त्वं नाहमी कुर्वन्ति । वाच्यस्य नो ननः पुष्टीक-
 र्णोपायानां चतुष्टयः पृथक् अथन वाच्यो अस्ति नास्ति । वाच्यस्य नो
 मानो वा चेतना अस्तीत्यो सापि लोकां चतुर्णां भूतानां परिणामान् न
 अस्ति । यथासौप्तिक्य-विषये अतः यत्तन्नेह्यस्य विषयो तन्नेह्यं यत्तन्नेह्यं
 तन्नेह्यस्य तन्नेह्यस्य यत्तन्नेह्यं भूतानां विभिन्नः परिणाम एव चेतना
 अस्ति ।

न्यायलोचनः मनः जगत्समस्तपरिमाणत्वस्य प्रमादयन्ति।
 सांख्ययोगी मनः परिमाणं विष्णुमात्राधीशुल्लः । हेतुनिमित्तः कर्मादिनाः-
 कर्णस्य वा जगत्परिमाणानं त्वीकुर्वन्ति । विज्ञानादितो बोधाः विज्ञान-
 नामैव [बुद्धिमेव] एवमात्रं तत्त्वं त्वीकुर्वन्ति । इत्येव मनो विष्णो बहु-
 प्रकारकाः सन्नेहाः तार्किकचिन्तकेषु वर्णिताः सन्ति । पूर्वोक्तान् त्वानिपि
 सन्नेहान् विनिवृत्तय अनन्तरत्वस्य यथार्थत्वान्वित्यप्येव अनन्तरत्वप्रतिपादन-
 स्मात्राज्जायते । यतोहि एकस्मिन् तत्त्वनि स्तव्यं प्रकारकाः नानाविधताः
 नैवप्रतिपादयन्ति ।

1. अनन्तरत्वविरोधस्य प्रतीक्षणम्

लोकदन्तस्य करोदायका निष्कलान्ति तथा अनन्तरत्वस्य निषेधं
 निरूपयोजयामि प्रकृति । साधिकागत्य सिद्ध्यं तस्य चिन्तनद्वारा भाष्य-
 सुकथायुक्तः विनिवृत्तय विनिवृत्तय प्रामाण्यं अनन्तरत्वस्य निषेधं त्वयो-
 क्तं निषेधं प्रणिपद्यति । एतन्निषेधं निरूपयोजं विरधीकृत नैव प्रणिपु-
 र्यति ।

उदासीनं प्रश्नः जायते यतो मन्त्रस्यदीर्घं स्थाप्य हिं
 प्रसिद्धीऽप्रसिद्धो वा ? यदि मनः एतत् त्वत्त्वं लोकादिमेव प्रकृति तदा
 एव निषेधस्य नैव तापि आशयता प्रकृति । यतोहि प्रसिद्धस्य कर्तुमो
 निषेधं केन विरहीकृत्यते प्रकृति । यदि मनः त्वत्त्वं अप्रसिद्धं कर्तु
 यतो तदा त्वत्त्वं अप्रसिद्धस्य निषेधप्रतिपत्तिं सम्भावितम् । एतदेवेव तत्त्वानं

वति यत्लोके यद्यपि मनः प्रायः सामान्यस्वेषं प्रतिष्ठन्तु वति किन्तु तदीय-
विशेषत्वात् तस्य विषये सन्देहकारणात् तस्य यथार्थत्वस्य विविचतमेन तदीय-
विशेषादितात्वात् तदाभावित्वेन वति । अत एव अन्यतरस्य नित्यमप्यापि
प्रमाती भवति अतोऽपि अन्वयस्य विषयो निर्मितो जाते ।

3. मनसात्त्वतत्वादीकृति हेतुः

मानसा रत्नमर्माणां वसुन्धराणां वसुन्धरात्परमेव तत्तारेण तत्
स्वावधारणेन्द्रियैः तदीयं सम्बन्धं स्थापयन्ति । "शिक्षणां मनः स्वयमवलम्बि
भवति न जन्मना नैव क्वपि संस्कारं जानाति" इति पारमार्थिकलोकेष्टानि-
शानां सामान्यतायाः एतं कथं नैव युक्तितमं प्रतिपादयति, अतोहि अतलोको
यद् कतिपयवयवतत्त्वैः भातुः स्तर्गं मुक्ते नवनात्परमपि तानाद् दुग्धनिः-
सारणार्थं नैव युक्तन्ते, यदा च कतिपयवयवतत्त्वैः मुक्तेनानादानात्परमेव
दुग्धादाने समर्थाः भवन्ति । कतिपयशिक्षणां वसुन्धरात्तादाहित्वात्मेन
प्रोधातीनां ज्ञानं जायते । यदा च कतिपयशिक्षणः शेषावधारणान्ताः
अत्यल्पवयवतत्त्वैः प्रोधातीनां अनुभूयन्ते । "तर्जोऽपि शिक्षणः स्वयमवलम्बि
च तेषु जन्मनात्संस्काराणां हेतोऽपि नास्ति" इति पारमार्थिकलोकेष्टानि-
शानां सामान्यतायाः एतं कथं नैव युक्तितमं प्रतिपादयति यदि च शिक्षणां पारमार्थिको हेतो व प्रोधाता
तर्जोनां शिक्षणां व्यवहाराः शारीरिकवैकल्यादिकेनैव प्रकारेण शक्तिव्यवहारीक
किन्तु यथा योपरिप्रतिपादितमपि यद् किन्तु-किन्तुशारीरिकवैकल्याद् हेतो
जायते अतलोकां केदाद्वारा तस्य मनसः तत्ताया अनुमानमपि कर्तुं शक्नो-
वस्तदीयेन्द्रियेषु शरीरेषु चानेकप्रकारवैकल्यानां कुम्भेरकारणमस्ति । मानसा

कति यत्सोके यदपि मनः प्रायः साधनान्तरेण पुनश्चिन्तु कति किन्तु तदीय-
विशेषतयास्य विषये सन्देहकारणात् तस्य अर्थत्वस्य निश्चितत्वेन तदीय-
विशेषविज्ञाता त्वान्वयित्वेन सति । अत एव जन्मरसस्य निश्चयस्यापि
प्राप्तौ भवति अतोऽपि अध्ययनस्य विषयो निर्मितो भवेत् ।

3. जन्मरसस्य साधनविधिः

मानता रत्नमर्थाणां चतुष्टयाणां जन्मरसात्परेण साधनेन तत्
त्वयंयत्नान्निष्ठैः त्वदीयं समन्तं स्थापयन्ति । "शिक्षणां मनः स्वच्छमवस्थिति-
भवति न जन्मना नैव क्वपि संस्कारं आनयति" इति पाश्चात्त्यमनोवैज्ञानि-
कानां गान्धतायाः इदं कथं नैव युक्तितंगतं प्रतिपाति, यतोहि अवलोकने
यद् कतिपयजन्मजातशिशवः मातुः स्तनं मुखे नक्तात्परमपि खानाद् दुग्धनिः-
सारणार्थं नैव प्रयत्नन्ते, यदा च कतिपयजन्मजातशिशवः मुखेनानादनात्परेण
दुग्धादाने तज्जर्वाः भवन्ति । कतिपयशिशूनां प्रन्तनरत्नपादादितंवाक्येन
क्रोधादीनां ज्ञानं जायते । यदा च कतिपयशिशवः ज्येष्ठाकुलधिकात्वाः
अत्यल्परत्नमानीनाश्चानुभूयन्ते । "तर्जोऽपि शिशवः स्वच्छमस्तु इव भवन्ति यदि
च तेषु जन्मरससंस्काराणां भेदोऽपि नास्ति" इति पाश्चात्त्यमनोवैज्ञानिकानां-
यिदं कथं न युक्तितंगतं प्रतीयते यदि च शिक्षणां पारस्परिकी भेदो न ज्ञेयतया
तर्जोऽपि शिक्षणां व्यवहाराः शारीरिकवैकल्यादिसंकेतैः प्रकारेण शक्तिव्यवहारीक-
किन्तु यथा योपरिप्रतिपादितमपि यद् भिन्न-भिन्नशारीरिकवैकल्याद् भेदो
जायते अतस्तेषां वैकल्याद्वारा तस्य मनसः तत्ताया अभिव्यक्तिरिति कर्तुं शक्यते
वत्तदीयेन्निष्ठेषु शरीरेषु चानेकप्रकारकौटुम्हानां सुखेभ्यस्तत्तज्ज्ञातिः । मानस्य

इत्थं पुर्वानि -

"तादाकारे तुजादीनां करणं मन उच्यते"

अर्थात् तुजादीनां तादाकारे यत्नतःकरणं भवति तत्कथं नाम मन इति भवति ।

सत्त्वानुमानप्रतिभा हेतुश्च - तुजादाकारः तत्करणः अन्यतादाकारत्वाद्
चातुष्पादाकारकम् इत्यनुमानेन मनतः करणत्वमिति ।

अर्थात् तुजस्य तादाकारः केनापि करणेन भवितुमर्हति ।

यतोहि सत्त्व तुजस्य तादाकारः स्वादितादुपविष्यत्य तादाकार इव

भवति । सोलानुमानेन मनतः करणत्वस्य सिद्धिर्वाचीना । उभावं प्रश्नो भवितु-

महेत् कम् तुजस्य तादाकारः तुःवस्य तादाकारः इत्याहमेकप्रकारताः

तादाकारताः भवन्ति तदा प्रत्येकप्रकारकस्य तादाकारस्य तुो पुण्ड्र वृक्षमनाः-

करणानि कथं नाङ्गीकरणीयानि १ सत्त्वोत्पत्तेय तादाकारं भवति यत्तादाकारस्य

सुन्दरा यदा तुजस्य तादाकारतादाकाराणांकेनैव करणे कार्यं तिष्ठं भवितुं

शक्येततदा अनेक कारणानां कथना नीरवप्रतापत्वाद् व्यर्थ । एतेन नामे-

न्निर्गम्यतह पाद्व्यविषयस्य तन्निर्गम्ये तत्त्वैऽपि येन करणेनायद्-तादाकार-

कारणद्वारा शानवानागेभ्यं विषयाणां कामं भवति तदा तस्य नात्र अन्तः-

करणं मन इति बोध्यते ।

मानसस्य स्वप्नानुभूति, प्रोध, कामादनुभूतीनां तादाकार-

नापीपि मनतः तत्ता आकाशकल्पेण स्वीकरणीया भवति । सत्त्वान्ताः-

करणस्य करीरस्य च पारस्परिकः सम्बन्धः को वा कसौ १ इत्युक्ते नित्य-

विद्यते । गीतगुणोत्पत्त्यावतूरेऽपि मनतः तत्तादाः विषयो इत्यवप्रकारेण

निश्चयमस्ति -

“युगलजानानुत्पत्तिर्नतो विदुषाम्” [1/1/16]

अविनिर्मुक्तमिच्छिताः स्मृत्याद्यः करणान्तरनिमित्ता अविनिर्मुक्तमिति युगल-
जनु युगलदीनां गन्धादीनां च तन्निमित्तेषु तासु युगलजानानुत्पत्तिर्नतो
विदुषाम् इति तत्तादिनिर्मुक्तमिति निमित्तान्तरमथापि यस्या-
तन्निमित्तोत्पत्तये ज्ञानम्, तन्निमित्तोत्पत्तये इति । यतः तन्निमित्तोत्पत्तये ही-
निर्मुक्तमिति ज्ञानेष्टुते युगलजानानुत्पत्तिर्नतो ।

अपि स्मृतितत्त्वनाशानानि भाष्येन्द्रियद्वारा नोत्पद्यन्ते ।
तत्तादृशं कस्याप्यन्यत्वरूपस्याप्यवकाशः अस्ति । नाशिकादीनिर्मुक्तानां
गन्धादिविषयैः तद्वैकल्पिकत्वकाले तन्निमित्ततत्त्वेऽपि तत्त्वैकत्वकाले काले ज्ञानं
न भवति । अनेनानुत्पत्तिर्नतो यद् तत्तादिनिर्मुक्तः तद् संयोगतत्त्वापकः किञ्चित्कथ-
त्वाकारिताधनमस्ति यत् तद्वैकल्पिकं नास्ति । यस्य तन्निमित्तानातेन गन्धादि-
ज्ञानं नोत्पद्यते अपि च यस्य तन्निमित्तं गन्धादिज्ञानकालानि तदुत्पद्यते ।
यदीनिर्मुक्तमनुतोः तन्निमित्तं यतः संयोगतत्त्वापेक्ष नाशनीयमेतत्, तदा गन्धा-
दिविषयाणां ज्ञानेकत्वोत्पत्त्येन अधिपत्यम्, किन्तु तेषां तेषां युगलजानं
नोत्पद्यते एतेन अनशोऽनुत्पत्तिर्नतो जायते ।

1. न्यायज्ञानमि - ज्ञानाद्यन्त-भाष्य - अशोद्यते.

ज्ञानं तत्प्राप्ताधारणं कारणमर्थं कल्पम्

कार्त्तिकविन्दनस्य पुणे ज्ञानस्य बोधिकी वेत्ताकार्यं करोति ।

मानसः क्रियास्य नावाक्रियैः तच्च स्वभावैर्निद्रयैः अन्तःकरणद्वारा च तद्वन्धं स्थापयति, एतेन क्रियास्य वस्तुनां ज्ञानं भवति । तत्प्रेतं ज्ञानं प्रकार-
द्वयेन भवति-१. व्याप्यमानुष्यता, २. स्वरणात्मकं ज्ञानम् ।

व्याप्यमानुष्य एव प्रमाणवशाच्चो भवति । अन्तःकरणैर्निद्रया च यत्तच्च प्रमाया उत्पादकत्वात्ताधारणं कारणमर्थं कल्पमपि तद्वैयर्थ्येण । अत एव प्रमाकरणं प्रमाणवित्त्वुच्छेदो । मानसप्रमाणैरेवं स्वतर्कविज्ञानादादेन स्वतर्क-
ज्ञानं परीक्षते । यदि मानसस्य ज्ञानं प्रमाणस्य विज्ञायमानत्वा तद्वन्धेन न सिध्यति तदा तज्ज्ञानमव्याप्यमानुष्यतादेन व्यक्तियते । अत एव तन्नित्यं विन्दते "तर्कप्रमाणार्था वस्तुविधिः" इति कथ्यते । अर्थात् व्यक्त्यद्वारे जगति तर्कप्रमाण-
व्याप्येन वस्तुनः सिद्धिरिति । न्यायकल्पे उक्तमपि "प्रमाणतोऽर्थं प्रमाणतो
प्रवृत्तिज्ञानमर्थव्याप्यप्रमाणम् । प्रमाणान्तरेण नार्थप्रवृत्तिः । नार्थप्रवृत्ति-
वर्तितान्तरेण प्रवृत्तित्वावधारणम् । प्रमाणेन तु अर्थं ज्ञाताऽर्थव्याप्य तार्थ्यमो-
क्षति विज्ञातति वा ।"

अर्थात् प्रमाणेन वस्तुनो ज्ञाने जाते तति तदा प्रवृत्तिः तज्ज्ञान-
भवति तदा प्रमाणं तार्थ्यं भवति । प्रमाणं विना तत्प्रमाणे केन सिध्यति ।

पल्लुकार्णं चिन्ता च समर्थं । तस्मात् प्रवृत्तिर्लभ्य भवति । अर्थात् फलेन तत् प्रवृत्ति-
तत्त्वान्धोऽपि नैव जानते ।

5. आस्तिक्यविषये प्रमाणानां स्वीकृत्यस्य महत्त्वम्

विश्वस्य सम्प्रदायार्थनिरुद्धिनिमित्तेषु यथार्थज्ञानप्राप्त्यर्थं प्रमाणानां
स्वीकार आवश्यकः । प्रथा अर्थात् यथार्थज्ञानसाक्षात्कारप्राप्त्यर्थं नान्य
प्रमाणवित्पुण्यैः; किन्तु प्रमाणानां संख्याविधौ विविधदार्शनिकतत्त्वप्रदायेषु
अज्ञानं गतयेदो गते । यथार्थज्ञानं केवलमेकमेव प्रत्यक्षं प्रमाणमङ्गीकरोति ।
वीर्यज्ञानं प्रत्यक्षमनुमान्येति प्रमाणमङ्गीकरोति । न्यायज्ञानं प्रत्यक्षा-
नुमानोपमानाभ्येति चत्वारि प्रमाणानि स्वीकरोति । गीर्वाणतर्कज्ञानस्य
आदृत्यप्रदाये च, प्रमाणानि स्वीकृतानि सन्ति । यथा- प्रत्यक्षम्, अनुमानम्,
उपमानम्, शब्दः, आगमो वा, अर्थवित्तिः अनुमानवित्तिः । वेदान्ततत्त्वानि
"आदृत्ये आदृत्यः" इत्युक्त्या आदृत्यप्रदायकारा स्वीकृतानि च,
प्रमाणान्येव सन्ति ।

यथास्तवदार्शनिकचिन्तनेषु प्रत्यक्षानुमानादिप्रमाणेषु
अनेकानि प्रमाणानि स्वीकृतानि सन्ति । किन्तु तत् प्रत्यक्षे दार्शनिकाः स्व-
चिन्तनप्राप्त्यापूर्वं नैव कदाचित्कोटयन्ति यत्नानि कानि उचितानि च
प्रमाणानि स्वीकुर्यन्ति । प्रमाणानामेतादृशविशेषाभावात् तदीयचिन्तन-
धारासु अत्यन्तम् अज्ञानं भवति । न्यायज्ञाने चत्वारि प्रमाणानि स्वी-
कृतानि सन्ति येः प्रमात्मकं ज्ञानं यथार्थज्ञानं वा प्राप्तुं शक्यते । प्रमाणाना-

येतादृश्यदुर्गा विद्यानां विषये पाश्चात्त्यो विद्वान् के विद्वत्पुनरः कथयति
 यद् "किञ्चित् तयोचीनमवधिक्यम् अस्ति तेषां दर्शनात् पूर्वास्मिन् उद्योगे
 प्रजापतेराश्रितो विद्यामः उत्पत्तिरित्यर्थः" ।

उपसृष्टेः भारतीयव्यवस्थायामेषु सर्वेषु प्रजापत्यां विद्याजनस्य
 महत्त्वं स्पष्टं भवति । पाश्चात्त्यव्यवस्थायामेषु सर्वेषु स्वभूत प्रजापत्या-
 नां प्रजापत्यां तयोच्यमानकारणात् बहुकारकाः ज्ञानधारणाः विरोधि-
 चिन्तनानि च प्रविष्टानि सन्ति ।

मानवस्य कार्ये साधनसमयेव तस्मिन् सन्त्युपेक्ष्य विद्यमानं
 तः सम्पूर्णं विद्याजगत् कथयति- 1. मानवस्य बुद्धिः, 2. राजभूतका
 मानवस्य आपलापको दृष्टाको वा 1. सार्वजनिकचिन्तनं मानवस्य बुद्ध्याधारितं
 भवति । अतोऽयं विचारवागी भवति । मानवस्य बुद्धिः अपीकृत्य विद्यामैव
 च तिष्ठति । अत एव श्रीमद्भगवद्गीतायां सुक्तम्- "अनविद्यामनुजात्या" ।
 मानवमानवविचारितां यदा मानवस्य भवति विद्यमानं वस्तुनि प्रति तदा
 विद्याया उत्पद्यते तदा तः वस्तुनां तत्त्वबुद्ध्यात्मिकतयादि शोधन-
 तानां चिन्तनं प्रारम्भोऽपि च तः स्वतंत्रेणात्मक एवं विद्यमानात्मक बुद्धि-
 द्वारा तत्त्वज्ञाने प्रवर्तते । एतादृशविचारानां विद्याया धारणैव कृतां
 दर्शनां विचारमात्राणां विद्यानान्य समुद्भूतो भवति । ऐन्द्रियज्ञाना

1. "उपेक्ष्य विद्यामैव, ज्ञान एव विचारिता"

- फ्रेड्रिक गेजट गूजर, पृष्ठ 13.

यदा तः वैज्ञानिकव्यवस्थानुसंगकृत्यानाञ्च साहाय्यमपि भूज्जाति तदा तः
 प्रत्यक्षगुणानुमानप्रमाणधारेण च तदनुसंगिकविशेषस्तु ज्ञानं तदीयज्ञानस्य
 च विस्तारं करोति । वास्तविकतयापि वैज्ञानिकानुसंगिकतया देन कथ्यते ।
 किन्तु तद्व्यवस्थं ध्यातव्यमात्रमप्यं वती यदीयकारकव्यवस्थां साहाय्येन
 सामान्योन्निष्ठायां सामान्यज्ञानेनाधिकं सूक्ष्मं विस्तृतं ज्ञानं प्राप्तोति
 तस्य ज्ञानस्य कश्चापि अन्तर्भावता वास्तव्योन्निष्ठतामेव ज्ञान्यते । विविधा-
 विधुतावस्थाद्वारा सामान्योन्निष्ठतायाज्ज्ञानार्थस्य तथा सीमायाः परिकल्पितम्
 अर्थं एव परिहारोऽपि भवति । अन्वयद्वारा प्राप्ताः परिणामा अपि अन्यै
 वान्निष्ठद्वारेण गुणगतीयाः भवन्ति ।

कार्यकारणतयादृष्टानुसंगिकतया तस्य तार्किकं चिन्तनं
 वैज्ञानिकं चिन्तनं तद्विधं परिचयात् भवति । व्याख्यानार्थं भाष्यकारो
 पाररथात्मः प्रतिपादितवान् -

"विधिश्च वास्तव ज्ञानस्य प्रवृत्तिः, उद्देशो ज्ञानं परीक्षा
 भवति । उद्देशस्तु वास्तव्येण वस्तुसंकीर्तम् - - - - - ज्ञानं तु असाधारण-
 व्यक्तित्वं तद्विज्ञानं तद्व्यवस्थाद्वारेण न वा कति विचारः परीक्षा ।"

यद्यपि भाष्यकारः व्याख्यातव्यस्य विषये खेनां प्रवृत्तिं
 निरूपयति तथाप्येता प्रवृत्तिः खेनेषु ज्ञानेभ्यः सामान्यतया संयुज्जाते । प्रथमं
 खेनेषु ज्ञानेभ्यः विषये च प्रतिपादयितव्यानामर्थानुसंगिकविशेषाणाञ्च नाम्ना

पुनरपि तस्यैव वस्तुनो ज्ञानस्य नाय अनुवाद इति भवति । यदि कस्यापि वस्तुनो ज्ञानं प्रमाणान्तरेण वाधितं भवति तस्य यथार्थज्ञानं नैवोच्यते । यतो द्वैतेनेदं स्पष्टं सिध्यति यद् वस्तुनः सर्वप्रथमं ज्ञानं यत्तु तद् यथार्थज्ञानं नास्तीह । यतो ह्यन्येः प्रमाणैस्तज्ज्ञानं वाधितमास्तीह । अतः प्रमाणैर्नैवार्थ-
प्रतिपातितः वस्तुनो ज्ञानं वा गान्धः प्राप्नोतीति सिध्यति ।

अनन्तत्वस्य निषेधेऽपि सतामि स्वीकृतानि प्रमाणान्बुधयन्-
मनः तादृशोवास्तुनिरूपणस्य प्रयत्नो भवितुमर्हति ।

7. ज्ञानविज्ञानभोरनारम्भ

॥०॥ ज्ञानम् - उपरि प्रतिपादितमस्ति ज्ञानान्वयस्य विज्ञानायाः धृतिः

ज्ञानेन विज्ञानेन च सम्बन्धोऽस्ति । ज्ञानावधार्यः ज्ञानताज-
न्यैव ज्ञानत्वः । एतस्यापि ज्ञानतामान्वयस्य स्पष्टत्वं भवति -

॥१॥ ज्ञानताजान्वयार्थं विबुधं ज्ञानमप्या मितिः । यैस्तान्
"तत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति ब्रह्मणः लक्षणे ज्ञानादेनेतस्याधारभूतस्य ज्ञानस्य
ज्ञानताजान्वयस्य वा विशेषां लीतः कृतो गतिः ।

॥२॥ सर्वविज्ञाने ज्ञानमदस्य प्रयोगः तस्यापि ज्ञानस्य कृतो कृतो
गतौ सम्बन्धो धृतिरुत्तमः भवति । प्रायो विज्ञातीयविज्ञानैवार्थे ज्ञानमदस्य प्रयोगः
ज्ञानेऽधिकतया कृतो गतिः ।

॥३॥ विज्ञानम् - विज्ञानमदस्यार्थः "विशिष्टज्ञानम्" इत्यस्ति । इयं विशिष्टं
ज्ञानमिन्द्रियेण यन्ता वीत्यन्तं ज्ञानमिति । ज्ञानताजान्वय-

समुच्चरन्नुचितं "ज्ञानं" पदार्थपूर्वं "वि" उपसर्गस्य प्रयोगः सुतो गती । ज्ञानस्ये-
तादृशविशिष्टत्वाभावेनार्थो यती यद् सामान्यत्वेन ज्ञानस्य कस्यापि पदार्थस्य
अस्तित्वस्य बोद्धव्यतरेणैतत्पाद्रीनां वैज्ञानिकानुसन्धानम् । यदा ततोऽपि पुनस्त-
ज्ञानमेकं सामान्यं ज्ञानं गती, किन्तु यदा एतस्य पुनस्त-विशेषे एतस्य स्वस्य,
अर्थ, उत्पत्तिरूपेणा ज्ञानाद्विज्ञानानामनुसन्धानं क्रियते तदेवं पुनस्त-विशिष्टं
ज्ञानं तस्याद्वये । एतेन विशिष्टेन ज्ञानेन तस्य ज्ञानस्योद्भवो भवति तस्य
नाम वनस्वविशिकानम् इति बोध्यते । स्वमेवात्पनः सामान्यज्ञानाद्विज्ञानो
यदा तस्य वंरचना रचनायादेः विशिष्टं ज्ञानं क्रियते तदा ततः अतिविज्ञान-
स्योत्पत्तिरुच्यते । विशिष्टस्य क्वचित् पदार्थमाहाय न स्वभूतकारकं विशिष्टं
ज्ञानं कर्तुं शक्यते विशिष्टज्ञानाधारेण च नूतनानां नूतनानां विज्ञानानामुद्भवः
नामकरणमपि क्रियते । पाश्चात्त्यविज्ञानधारायां विज्ञाननूतनानि विज्ञानानि
उत्पद्यन्ते तानि स्वमेव विशिष्टज्ञानाधारेण निर्दिष्टानि सन्ति ।

पाश्चात्त्ये एकमेकं विशिष्टमेकं पदार्थं चाऽऽदाय तस्य विशिष्ट-
धर्माणां विशेषज्ञानाभ्यास्यन्तद्वयेणात्यन्तविस्तारेण च निरूपणस्य पद्धतिः
स्वीकृता गती । तमेतस्याः पद्धतेः स्वीकारस्यायं परिणामो जातः अन्वि-
तनूतनविज्ञानानामुद्भवो भूत्, नूतनानां नूतनानां विज्ञानानाम्च वीक्षण-
मन्वभूत् गतीति विज्ञानो व्यवन्तात्पकः पदार्थानाम्च संज्ञा जन जनना-
दिभिरुच्यते । अतः इत्यभूतकारकत्वेकस्य पदार्थस्य विशिष्टज्ञानाधारा
समुत्पद्यमानानां विज्ञानानां नैव ज्ञाप्यन्तां गति, पाश्चात्त्यानामि-
तिनारं वैज्ञानिकानुसन्धानं "ज्ञानं" ज्ञानाधीनत्वमप्यमाहाय प्रकृति । सम्भूत

पदार्थानुद्भाषयन्ति यथा योषिज्जनिं मृदुपदार्थान्तर्यामिणं विवक्ष्य सम्पूर्णान्
पुमेवानन्तर्भवन्ति । वेदान्तदर्शनं हस्तुवात्मानात्मनेवेन वा विवक्षाधिकृत्य
विस्तारयति । एतदेव मूलमूर्ति, कार्यकारणादि हस्तुवा अति विवक्ष्य तास्तान्
पुमेवान् विवक्षाधिकृतं प्रवर्तते ।

वाच्यवाच्यवर्तने तु प्रायः मनः पदार्थव्येष्टे विवक्षं विवक्षुं प्रवर्तते ।
अन्यतो विवक्ष्यधिकृत्य वाच्यवाच्यवर्तने 'मनोविज्ञानस्य' उद्भवो विस्तारयवा-
च्यवर्तते । यद्व्यप्येतदपि तत्त्वं यद् वाच्यवाच्यवर्तनो विवक्षने मनोविज्ञानविषयस्य
तत्त्वतन्मात्रं तद्व्यप्येतावन्ति वाच्यवर्तितं नास्ति । वाच्यवाच्यवर्तनो विवक्षने यद्व्यः
सम्प्रदायाः विवक्षिताः वर्तन्ते, ते च सम्प्रदायाः स्वविशेष-विशेषविज्ञाना-
नुद्भावान्याधारीकृत्य मनोविज्ञानस्य तद्व्यं स्व-स्वप्रदायाः पुनर्निवृत्तिः । देशभेदेन
मनोविज्ञानस्य सम्प्रदायाः अति उत्पन्नाः सन्तः एतां तद्व्यवस्थितं परि-
वर्तयन्ति । अतः कश्चन मनोविज्ञानवाच्यमनो विज्ञानं कथयति, कश्चन अन्यतो
विज्ञानं कथयति, कश्चन सम्प्रदायः स्वव्यवस्थायाः विज्ञानं प्रतिपादयति अति
य कश्चन व्यवहारस्य विज्ञानस्य नाम ददाति । यदीदं भवति तन्मात्रवर्त-
कम्, यतो हि आधुनिके युगे मनोविज्ञानस्य पुनर्जातत्वं विवक्षितं ततो, स्व-
स्वसम्प्रदायस्य च स्व-स्ववर्तनीविशेषता अति वर्तते ।

8. मनोविज्ञानस्य स्वभावः

उपरि प्रतिपादिते पथि तत्त्वमपि बहुषु भाष्येषु प्रायः सर्वेऽपि
वाच्यवाच्यताः मनोविज्ञानिकाः अत्र तद्व्यवस्थाः वर्तन्ते यद् मनोविज्ञानस्य प्रधानो

वर्णनं किञ्च : मानवीयव्यवहारस्याध्यात्मिकेन कृते । मानवीयव्यवहारमधीत्य
 मनोविज्ञानी तान् विज्ञानान् नियन्त्रितानुसन्धत्ते ये विज्ञातः मानवस्य
 हारीरिज्जेकटाकारणात् कर्तुं शक्नोते । एतेषां नियमानामन्वेषेण वैज्ञानिक-
 तत्त्वज्ञानं कर्तुं प्राप्नोति ये तानोविज्ञानी मानवीयव्यवहाराणां संयतः
 कर्तव्यं विज्ञां वापि निश्चिन्ति । अतः एतस्मिन् विज्ञाने वाः प्रविष्टाः
 अध्ययनार्थं प्रयुक्ताः कर्तव्ये ताः एताः मानवीयव्यवहाराणां व्यवहाराणाञ्च
 विवेचनं कर्तुं शक्नोत्यस्य स तस्मिन् प्रविष्टाणाञ्चः मिलीकृत्यापि कर्तुं शक्नो
 मनोविज्ञानस्य कश्चनचित् कर्तुं शक्नोते -

"मनोविज्ञानं तत्त्वज्ञानं विज्ञानं कर्तुं यत्तज्ज्ञानस्यैव मानव-
 व्यवहारस्यानुसन्धानं मनोवृत्तिपुद्गा करोति, ताः मनोवृत्तयः केनकेन
 क्षेत्रे केनकेन वा । एतासां मनोवृत्तिनां निबन्धनपुद्गा तद्व्यवहारं
 प्रस्तुतं करोति ।"

जातिव्यवहारीषु मनस्तत्त्वधाध्ययनस्य तत्त्वज्ञानस्यैव विज्ञानं
 विज्ञानविधिं संकीर्णतापि करोति । मनस्तत्त्वधाध्ययनस्य तदर्थं कृत उपरिष्ठः,
 मनसः स्वभावः, मनसो विज्ञानः, मनसः क्षेत्रं क्षेत्रं विविधानां स्वभाव-
 अनुसन्धानकरणम्, यन्त्रानस्य तद्विज्ञानं व्यवहारधारणाधिकारानाञ्च समस्तानाञ्च
 तत्त्वज्ञानकरणस्य तदर्थताध्वनक्ति, अपि च तत्त्वज्ञानमनसः प्रविष्टावस्थायां-
 परि विज्ञानस्यात्मनः प्रकृत्यैव रहस्यापुद्गाडयित्वा मानवस्य विज्ञानतायाः

तन्माध्यायकरणास्ति तथा मानवस्य तामान्यपरिस्थित्या तस्यात्मिकान्वयस्य
परिणतोः साधनं शक्तिप्रदानम्यादि कर्तव्यमस्ति ।

आस्तिकदर्शनानां मनोविज्ञानसरीरात्मनस्तं भाषणं तत्तां
स्वीकृतवानुत्तम्याने प्रवर्तते । आस्तिकदर्शनानां मनोविज्ञानमुपार्जुना विमुक्त-
संकेतधारितं वर्तते, यत्ता च पाश्चात्त्यमनोविज्ञानं कुनापि आत्मनः पृथु-
पेय नैव स्वीकरोति, कुनापि मनः आत्मनश्च एकत्वेनैव लोडकोटयति,
अपि च कुनापि प्रकीरेव गुणात्मनः परिणतः मनोऽप्या देवतां प्रविष्टावर्तते।
पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने अन्तरात्म्यादिधैर्यत्वावगच्छितोऽनेन स्पष्टतायाः
परस्परविरोधित्वान्मतायाश्च कारणं प्रख्यातं वर्तते ।

पाश्चात्त्यचिन्तने मन [Mind], सात्त्विक [Psyche], स्पिरिट
[Spirit] तथा सोल [Soul] प्रवृत्तिव्यवधानां प्रयोगः तदीयानोपदि-
ष्टिधारणानन्तरं तदीयायनामन्त्रितयतायाः स्तानं जायते । डॉक्टरफोर्ड इंगलिश
डिक्शनरी नामके ग्रन्थे Mind इत्येत्यर्थः Remembrance, Attention, Way
of Thinking, Seat at consciousness, Thought, Valition and
feeling soul
इत्यादयोऽर्थाः प्रदत्ताः वर्तन्ते ।

डॉक्टरफोर्ड इत्यान्ता लर्नर डिक्शनरी आफ् इरेण्ट इंगलिश नामके
ग्रन्थेऽपि मानवमनस्येत्यर्थः Memory, Remembrance, intellect
इत्यादयोऽर्थाः प्रदत्ताः वर्तन्ते । एतेषां Psyche इत्येत्यर्थः Human
Soul, Spirit, Human Mind, Mentality प्रवृत्तिः प्रवर्तते वर्तते ।

एवमेव ज्ञात् तदा आत्मा अथा तौ तथा स्मृतिशक्तिरित्यादि तेषां तु
"मातृगुण" शब्दस्य प्रयोगकारणात् विविक्तार्थस्य निर्णयो नैव अधिकुर्वेत् ।

Psychology महत्त्वार्थः Science, Study of the mind
its ^{esses} Process^{esses} तुल्यो भवति । एते कन्साइन आक्सफोर्ड डिक्शनरी नामके ग्रन्थे
Psyche महत्त्वार्थः तौल, स्मृति तथा मातृगुण इति प्रयुक्तो गम्यते¹ Psyche
महत्त्वार्थः तौल तथा मातृगुण इत्यपि प्रयुक्तो भवति ।

तेषां ग्रन्थानां विविक्तार्थस्य प्रयोग तत्त्वकारणात्, जननादेः
तत्त्वकारणानामकारणाच्च न तेषां मनोविज्ञानस्यैव ते तन्वीयजनकं व्यवधानं
जातमपि तु तत्त्वविन्नमिति Philosophy । इत्येवावस्था धरीशुभमाना
भवति । विज्ञानेऽपि ते शुद्धविन्नमैव अवधीता इवावलोचयन्ते तथा ते तेषां
Facts । परिवर्तनं तदति तथा सम्पूर्णं मनोविज्ञानस्यैव तेषां वर्णनं त्वयं नोप-
पद्यते, येन तत्त्वकारणस्य स्मृतिशक्त्य महत्त्वार्थस्य वीक्षणं भवेत् ।

"Science on Principle refrains from speculation
that is not permeated and stabilized by fact, Yet there
is not enough fact in the whole science of Psychology to
make a single solid system."

पाश्चात्याः मनोविज्ञानस्य विज्ञातः तद्विज्ञानस्यैव परिवर्तना-
सम्पूर्णतया तत्त्वकारणं जानन्ति, परस्परमेकः द्वितीयस्य विज्ञानं परं प्रमाण-
न्यापि स्थापयित्वा विज्ञानस्यैव निश्चिततां परमपि वर्तन्ते । एतस्मिन्

1. Seven Psychologies by Edo Hædbræder - P. 3.

प्रत्यक्षे उपपुस्तकस्य निम्नलिखितः उक्तैः सम्प्रदाया प्रकाशः प्रकाशितो
भवति ।

"On one knows this better than the Psychologists themselves. They see with the eyes of familiar association not only the underivable poverty of their science, but the flimsiness and shoddiness of much of the material they are asked to accept as genuine fact. Psychologists are continually looking upon the work of their colleagues and finding that it is not good. And with little hesitation, or with none at all, they expose the weaknesses and flaws they discover."¹

किन्तु भारतीयतत्त्वचिन्तने भवः करणभेदादौ जरीराभ्यन्तरे
कार्माणमन्तःकरणेन स्वीकृतं भवति । व्यक्तेरसंभवाणामभ्यादौ जरीरमन्तत्त्वात्
तर्क्या विशिष्टरूपेण तद्वद्वारा स्पष्टीकरणं कृतं भवति । जरीरमन्तत्त्वात्
भारतीयतत्त्वतत्त्वचिन्तानां यौ एका तन्त्रिकात्मिका धारा प्रकाशिता
भवति । मनोविषयेऽपि निश्चयधारणात्तत्त्वाद् एतत्तत्त्वचिन्तनस्य चिन्तनाभेदा-
कृतं सुष्ठुवाच्यं भवति । इदं तत्त्वचिन्तनं यद् विविन्तातत्त्वचिन्तने भवतः
स्वल्पम्, भवतः उत्पत्तिः, मनो चित्तगुणपरिभाषादिषु च अभेदाः चान्ये.
किन्तु भवतिनिद्रुवात्मानां मध्ये ज्ञानोत्पादनार्थं करणस्य कार्यं भवति, प्रायः
एतस्मिन् विषये नास्ति लक्षणं अभेदः । "प्रायः" इति पदोपादानत्वात्
विश्रायो भवति यद् विज्ञानवादिनो जीहः विज्ञानमन्तौ भवतु सुष्ठुवाचिरिवाच्यः

अथान वदार्थो वली इति नैव स्वीकुर्वन्ति ।

वाशपात्त्वमनोविज्ञानं वदितुमिरीक्यकारणान् मनः प्रेरित-
कारीरिकेकदाशरीरपर्यन्तमेव च तीक्ष्णं भवति । कटीरान्तरात्मानं नाडी-
संस्थानमलितकत्व विद्याज्ञानाभावात्तिरिच्य तः कस्यः पुष्पं तत्तां नैवा-
कुर्वन्तीति । उक्तोः मनोविज्ञानयोः रिक्तान्तरं विवेकस्येव दयातम्यवति ।
आलितकत्वमेवामुक्तो मनोविज्ञाने न केनं कस्य उत्पत्तिरिति विवेकानामेवा-
दयत्नं कश्चिद्वति उचितं मनोविज्ञानस्य मनोनामस्य च सम्भावना मनोनाम-
स्यापि कारणेषु प्रकाशो कश्चिद्वति । प्रत्युक्तो मोक्षमन्त्रे स्ताः विवेकताः
दुष्टिवात्त्वानं तथैव तैतः कुतो कश्चिद्वति ।

१. मनोविज्ञानाध्ययने कान्तरात्त्व महत्त्वम्

अन्तरात्त्वस्य दृष्टिक्रियास्य सम्यक्कारेण ज्ञातुं वैदिकानां
तदीयग्रन्थानामितिहासकालक्रमस्य [द्रोणीतौजी] विशिष्टं महत्त्वं वति।
अज्ञेयविषयोषे कश्चित्वाध्यवति -

"In more than any other science the questions
discussed by contemporary writers and the answers they
offer cannot be rightly understood without some knowledge
of its history."

पश्चिमदेशस्य दार्शनिकलेखकानां कालक्रमानुसारविहिते तदीय-
ग्रन्थेषु च अन्तरात्त्वतत्त्वन्धीनां वदुनां विवाराणाञ्चक्यं सरसता ५ कुं

अथर्वो करोति पूजानीरीमन् तथा शूरीपदेत्यत्र अहोर्नां दार्शनिकानां ग्रन्थास्तत्र
प्रचुरतया लभ्यन्ते ।

दुर्भाग्यवशात् भारतीयदार्शनिकानां तदीयग्रन्थावधेतिहासिषूक्त-
शून्यो व्यवस्थाः अतस्तुः शून्यो निश्चिता एव नास्ति । कुत्रोऽपि विवादा-
त्यह एव नास्ति । एतत्प्रधानमिदं कारणमस्ति यद् भारतीयः विद्वान्तः
स्वविषये एवं स्वकाव्यस्य विषये आत्मसंशोधनीयताधिकृत्य गच्छन्तो वर्तन्ते ।
द्वितीयमिदमपि कारणं नास्ति यद् भारतस्य सम्प्रदायाः शीतमन्त्रात्मका च
मातापिताः तन्तः ये ये वैदिकः एतत्किम् द्वौ कामे-काले प्राप्तान्तन्तः,
ते अन्तर्धानं संशितान् वाण्डुमिवीन् ग्रन्थाभारतस्य अस्मत्प्राप्तवन्तः ।
आर्यवशात् वाचन्तो ग्रन्था एतत्किम् द्वौ वसिष्ठाः वर्तन्ते, अथवा वेदामनु-
वादः सिद्धाती-वीनी अन्वातु भाषातु वा अहोर् वेदवेदाधारीकृतकामन्त्रा-
नुतारं मन्त्रास्तस्य ताम्नी संजनं वेदावधेतिहास्यपि कर्तुं नास्ति । ग्रन्थ-
वेदिकानां तद् द्वारा सिद्धिग्रन्थावधेतिहास्य अतस्तु विषये पाश्चात्त्याः विद्वान्तः
विशेषतया-यन्त्रेभ्यः पर्याप्तानुतन्त्रां प्रयत्न्यापि कुर्वन्तः किन्तुतेषां
विद्वान् एतद् विषयकमेषु कालनिषि च प्रायः अवधिप्राया विधिन्नात तदु-
पलभ्यते । भारतीय वाङ्मयस्य सुप्रसिद्धो विद्वान् वेदामुक्त उच्यतेः -

That all attempts at fixing the dates of the six
recognized systems of philosophy, may even their mutual
relationship should hither to have failed.¹

=

1. Indian Philosophy, Nyay and Vaisesika : By Friedrich
Max Muller - P. 86.

भारतीय चरित्र-कारणों का विवेक पाश्चात्त्याः

विद्वान्मोक्षानन्दानं वृत्तान्तः । ते सौकुन्यं वृत्तान्तं कतिपयस्य व्यक्तित्वं
कल्पितं तद्विषयं सौकुन्यमिदं कतिपयस्य व्यक्तित्वं कल्पितं । तद्विषय-
मोक्षानन्दस्य वृत्तान्तान्तरं रचनाकालः 200 ई० तथा 500 ई० वत्ति ।
तद्विषयमिदं मोक्षानन्दस्य वृत्तान्तान्तरं ते व्याख्यानप्रकारेण व्याख्या-
प्राचीनं कल्पितं । तेषां मोक्षानन्दस्य कालः 450 ई० वत्ति तद्विषयमिदं
रचना आधुनिकी कल्पितः :-

During that period (200-500 A.D.) he liked
the old commentators; vatsyayana, Upa-varsa, the vrtti
kara (Bodhyana ?) and probably sabara-svanin.¹

Hindu Psychology - early Indian Psychology
shows in its essentials many resemblances to that of the
greek but owing largely to geographical and climatic
conditions, it tended to become more contemplative and
subjective. For this reason introspective analysis of
mental states and Processes with it embodies deserve more
attention than they usually receive. Almost every variety
of theory is to be found. from extreme materialism to
extreme idealism and; from complete pluralism to complete
monism.²

---

1. The Journal General of the American Oriental Society.

- P. 3.

2. En-cyclopaedia Britannica - P. 783.

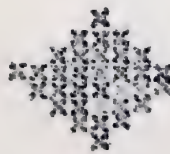

एतद्विपरीतं भारतीयचिन्तकाः वाशचात्त्वान्वीक्षणानुसृत्य
तन्मार्गैर्विज्ञाद्विभिः अविज्ञानान् विज्ञानान् प्रक्रियायापि न केनचित्
ध्यानमेव प्रदत्तवन्तः, अपि तु पुन पुनानि भारतीयचिन्तकापेवा तद्विषया
दृष्टिः वाशचात्त्वान्वृत्ति अधिष्ठातृणां दृष्टीभूतौ ।

तन्निष्कर्षकाराणां वैदिकसंहितानामन्य विषये यः उक्तम्: सौ-
विद्वन्विद्वः पुनिविद्यतः तौऽपि उक्तम्: परस्परविरोधी विज्ञादास्पद एव
यं भवति । अतः उक्तम्: भारतीयचिन्तकाणां मनोविषयक-
विज्ञानस्य तुल्यवस्थित्यवस्थाने नैव सम्भाव्यते, अपि तु विभिन्नभारतीयविद्वन्वि-
द्वानामनोविषयकानामनूयाधारेणैवैतद्व्यवहृतं सम्भाव्यम्, अपि चात्रैतद्वि-
धेयाव्यवहृत्य तद्विषयः प्रकृतः कृतो भवति ।

॥ इति विषयप्रवेशः ॥

प्रतिशतः

अब्दानां प्रयोगं कुर्वन् मनसो विविधानां स्वाप्नां निर्वोः सुप्तो भवति ।

1. Informationen zum Text:

附錄一

"मनीषादिभिरा' ज्योतिर्द्वय आदिभि' यत् ।"

प्रत्युपपन्नः जगत्तः तस्मात् स्वीकृतः कर्त्तुः, अस्मिन् च जगत्तः श्री वैष्णवः, जगत्तः
पुनरागतः हृदये च स्थितिः ज्ञापितः कर्त्तुः ।

का. पुनरावृत्ति नमः -

अनन्ता परिपूर्णाभिजातन्तरीः अनन्तः सतीतीर्णं कर्मिं अन्त अनन्तः

महाराष्ट्रीणां लीलाः सुप्रसङ्गाः । यथा -

"वज्रपागुलो वरुणदेवि त्वं मन्त्रमन्त्राय तथीति । ।

दूरं कां ज्योतिषां ज्योतिरितं प्राप्ते ज्ञाः सिद्धिर्लभ्यते ॥ २ ॥

‘येन जगत्पतौ ततो हिमो बभूव’ इति श्रुत्वा ततः ।

यद् यत् पक्षमन्ताः पुनानां तन्ने यनः शिवांशमन्तान् ॥३॥

‘वि’ नाः अनः -

"अथे वसन्तो मन्त्रो महाभरतः ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

एतदेव कलशशब्दस्य ध्रुवीयः तात्पर्यस्य पृ० ३, ३.४ कलशशब्देन लभ्यते इति
वर्तते । "अनीला" शब्दः तात्प० पृ० ३, ६ तथा १२ इत्यत्र प्राप्यते ।

1. Index - 6/9/5-6.

2. ~~Page~~ - 34/1.

3. शुद्धतापरीक्षा - 34/2.

6. ~~ПРИМЕР~~ - ~~ММ.~~

[४] उपनिषदे मनः -

“यथा मनो जलस्रोतः पराप्रताप्याशुभम् ।
स्वार्थं काले प्रवृत्तमस्ती नु प्रवायम् ॥”

[५] गायत्रीमन्त्रे मनः -

“दियो धी नः प्रसीदयात् - - - - - ।”

उक्त मन्त्रं “धी” शब्दस्य प्रयोगः मनः[बुद्धिः] कृते वर्तते ।

उदाहरणार्थं तस्य कश्चिदुदाहरणम् : उक्तम् : वर्तते । अत्रकोऽपि तन्मात्रानां मन-
सोऽन्वयार्थमात्रमात्रमात्रानामपि वेदिकान्तिहायामवलोकनं भवति । वेदिकोऽपि
एते तर्केऽपि शब्दाः सारत्वेन समुपलभ्यन्ते । अतोऽत्र तेषां तर्केष्वुदाहरणानां
वाक्यवत् प्रमाणानि ।

प्राश्नोपनिषद्वाचिनिषु साहित्ये च मन्त्रशब्दस्य कृतानि पदानि
समुपलभ्यन्ते । उदाहरणार्थं तैत्तिरीयाचार्याः तथा श्रीकृष्णार्चायां
तथा अंगत्तमाचार्याः इति समुपलभ्यन्ते ।

प्राश्नोपनिषद्वाचिनिषु च मनोऽन्वयः मनः पञ्चाङ्गानां
मन्त्रानां प्राश्नोपनिषदः समुपलभ्यन्ते, यथा -

[६] उपनिषत्सु मनः -

१. अनेन्द्रेण मनसो ज्योतिर्वा ॥

१. अनेन्द्रेण - सू० १०५/१.

२. श्रीगोपनिषद् - १/५/५.

2. केनेचित् वदति पुंशो मनः ॥¹
3. इन्द्रिज्यः परं मनो मनो तत्तत्पुत्रम् ॥²
4. परदेवे मनस्येकी भवति ॥³
5. जन्मात्प्राणो मनः तत्त्वं लोकाः कर्तुं वाङ्मयम् ॥⁴
6. मनो प्रज्ञेति ज्ञातानाम् । मनो ज्ञेयं ज्ञानानि
ज्ञानानि ज्ञानम् । ज्ञानं ज्ञानानि जीवन्ति । मनः
पुत्रपञ्चिकाङ्कितेति ॥⁵
7. वन्द्यमानो भूया ह्ययं पुत्रिणम् ॥⁶
8. मनोपदेवेत्युपासीत ॥⁷
9. तस्य कटीरं श्व मन आसीत् ॥⁸
10. पुत्रपञ्चिकाङ्कितेति ॥⁹

2. पुराणरत्ने श्रीमद्भागवतपुराणे जगः

“एवं विज्ञातप्राप्तौ ज्ञानात्पुत्रपञ्चिकाङ्कितेति ।
अथारमेत विरचं मनो मयुष्यं तन्मि ॥
उद्वेगोऽङ्गो धारयितुं मनो पुत्रपञ्चिकाङ्कितेति ।
जगित्पञ्चिकाङ्कितेति विरचः तन्मि ॥

-----

1. केनेचित्पञ्चिकाङ्कितेति - 1/1.	2. कटीरपञ्चिकाङ्कितेति - 6/7.
3. पुत्रपञ्चिकाङ्कितेति - 4/2.	4. पुत्रपञ्चिकाङ्कितेति 1/8.
5. तत्तत्पुत्रपञ्चिकाङ्कितेति - 4/1.	6. ऐतरेयोपनिषद् 5/4.
7. भान्दोऽङ्गोपनिषद् - 3/18/1.	8. पुत्रपञ्चिकाङ्कितेति 2/6.
9. भान्दोऽङ्गोपनिषद् - 2/8.	

तस्य स्फुटीतं संख्याः प्राणेन्द्रियमनो धियाम् ।

वृत्तयः त विनिर्युक्तो देहस्थोऽपि हि तद्गुणः ॥”

सर्वेष्वन्य पुराणेषु स्मृतिग्रन्थेष्वपि उपलब्ध्याः अनस्तमेताः पदस्ताः वर्तन्ते ।

3. आत्मिकक्षेत्रज्ञे मनो विषयताः संकेताः

॥अ॥ क्षेत्रज्ञक्षेत्रज्ञे मनः -

क्षेत्रज्ञक्षेत्रज्ञस्य महर्षिः कणादः । सतस्य क्षणित्यापरं नात्र
औत्सव्यक्षेत्रज्ञस्य भवति । क्षेत्रज्ञक्षेत्रज्ञस्य पृथगाध्यायस्य पृथगाक्षेत्रज्ञे नव-
द्रव्याणां वर्णनमस्ति । एतेषु नवसु द्रव्येषु मनोऽपि एकं द्रव्यस्यैव स्वीकृत-
मस्ति । यथा -

“पृथिव्यायस्तेजो वायुराकाशं कालो दिशात्मन मन इति
द्रव्याणि ।” ॥१/१५॥

क्षेत्रज्ञक्षेत्रज्ञाणां पृथक्तयादक्षोऽपि मनसः यथाप्राप्येण सर्वोपलभ्यते ।

॥आ॥ न्यायक्षेत्रज्ञे मनः -

न्यायसूत्रस्य प्रणेता महर्षिः गौतमो ज्ञाति । प्रमेयान्तर्णयन्नास्ते
मनोऽप्येकं प्रमेयमित्यवर्णयन्, यथा -

“आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिजनः प्रवृत्तिदोष्येत्यभाव मल-
दुःखापवर्गस्तु प्रमेयम् ।” ॥१/१७॥

इति सूत्रमधिकृत्य टीकां टीक्यन्तः श्रीवात्स्यायनमहोदयाः लिखन्ति -

-----

"तर्कविषयमन्तःकरणं मनः ।" ॥१/१७॥

॥३॥ सांख्यदर्शने मनः -

सांख्यसूत्रे मनसः उल्लेखः ह्यसम्प्रकारेण कृति -

"महदात्मकाद्यं कार्यं तन्मनः ।" ॥१/७॥

अथ-अथादि प्रकृतौ महद्वर्णं यत्कारणमुत्पन्नं तन्मन इत्युच्यते ।

उच्यं हि तेषां केवलं तद्विहितं मनः सत्कृत्यति । सांख्यदर्शने व्यङ्गिजनः

संकेतविकल्पकारकं मूढगिन्द्रियत्वमप्युच्यते ।

उपर्युक्तं सूत्रं व्याख्यायन् अनित्यवृत्तां कथयति यत् -

"यत्प्रकृतिराद्यं कार्यं तन्महत्, महत्तत्त्वं बुद्धिः,

तदेव मनोऽन्वय इति ।" ॥१/७॥

अथादि प्रकृतौ तर्कपूर्णां कार्यं महत्तत्त्वं कृति, महत्तत्त्वस्थैव नाम बुद्धिरि-

त्यस्ति । अग्निमे त्वे हृद्गणारत्योत्पत्तिः वर्णिता कृति । यथा -

"धर्मोऽहंकारः" ॥१/७२॥

अनित्यवृत्तां "अनन्तरं बुद्धेः कार्यं अहंकारः" इत्युक्तमस्ति । सांख्यका-

रिकायां सर्वप्रथमं वर्णयित्वा कृतं विद्यते । यथा -

"प्रकृतेर्गर्भात्ततोऽहंकारस्तत्पश्चाद् यण्यच धौञ्जकः ।

तस्यादपि धौञ्जकात्पञ्चम्यः पञ्चभूतानि ॥"

अथादि प्रकृतौ महत् बुद्धितत्त्वं वा, महतोऽहंकारः, अहंकारात् पञ्चतन्मात्राः

-----

१. सांख्यतत्त्वकोशटी, कारिका २२.

एकाक्षोन्द्रियाणि इति बोधशानां तत्त्वानां समूहः उत्पद्यते । एतेष्वेकाक्षो-
न्द्रियाणि इति बोधशानां तत्त्वानां समूहः उत्पद्यते । एतेष्वेकाक्षोन्द्रियेषु
मनस उत्पेदः इत्यनुकारेण कृतो वती यथा -

"उभयात्मकमन मनः संकल्पकमिन्द्रियं च तादृस्यात् ।
गुणारिणामधिष्ठानानात्वं तादृयवेदाय ॥"

अर्थादेन मनः उभयप्रकारकमिन्द्रियं वती । इदं संकल्पकत्वाद् इन्द्रियतयातीयाच्च
"इन्द्रियम्" इत्यनुद्यते ।

॥३॥ योगदर्शन मनः -

योगदर्शने षड्विधितन्त्रलिः चित्तशब्देन मनसो ग्रहणमस्ति ।

यथा -

"योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः"²

योगसांख्यदर्शनयोर्दार्शनिकं विवेचनमेकमेवास्ति । अतः इदं तन्त्रान्तरमिच्छते ।
अतः सांख्यदर्शने मनोविषयकः तन्त्रः योगदर्शनेऽपि स्वीकृतो वती ।

॥३॥ पूर्वमीशांतायां मनः -

नारायणकृतो मानमेयोदयनामकौ ग्रन्थे मनसः उत्पेदः इत्यनुकारेण
कृतो वती -

"देहेन्द्रियादीनामात्मन्तिकपरिध्वंसानुगृहीतं मनः
तदनुभवसाधनम्" ॥पृ० २१२॥

गुहाद्वयारोक्ष्यताधनेन्द्रियत्वेन कल्पयन्तारिन्द्रियं विभु परिष्ठाप्य

अत्यन्तं च मनः ॥ [पृष्ठ 214]

[ऊ] उत्तरमीमांसायां वेदान्तसूत्रे वा मनः -

पुरुषस्य प्रमाणकाले घाणी मनसि विलीयते, मनः प्राणे, प्राण-
स्तेजसि तथा तेजो देवतायां लीयते ।

अस्य तोम्यपुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि तं हृद्यते,

मनः प्राणे, प्राणस्तेजसि, तेजः परत्वां देवतायाम्

वसति । [4/2/2]

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ [4/2/3]

द्वितीयस्मिन् सूत्रे सर्वेषां निन्द्रियाणां मनसि सम्पत्तिः प्रतिपादिता अस्ति ।

अथाह वृत्तिद्वारेण त्रयाणीन्द्रियाणि सूक्ष्मकाले मनसो नुपर्वन्ते, इत्युक्तमस्ति ।

तृतीयस्मिन् सूत्रे त्वत्त्वेण मनसः प्राणे विलयस्य निषेधः कृतो गतः । केवलं मनस

एव वृत्तयः प्राणे विलीयन्ते, किन्तु वृत्ति-वृत्तिमन्मनसोश्च गीष्मेद्वयद्वयी-

वृत्त्य सूत्रे मनसः प्राणे विलीयतायाः प्रतिपादनमस्ति ।

अन्येषु सूत्रेष्वपि मनसः उल्लेखः उपलभ्यते । आचार्यगीतुरेश्वरा-

चार्यमहोदयः मनोबुद्ध्यादिगान्नां व्याख्यायकम् मनसो व्युत्पत्तेवं कृतवान् -

"मनोबुद्धिरदंकारश्चित्तं चेति यदुक्तम् ।

संख्याख्यं मनोत्वं बुद्धिर्निश्चयरूपिणी ॥"

पञ्चश्यां वृत्तिभेदेन मनसो द्वयोः स्वयोरित्थं प्रकारेण ज्ञानमस्ति -

"निरन्तःकरणं सर्ववृत्तिभेदेन तद्विषया
मनो विषयस्य स्याद् बुद्धिः स्वान्निवृत्तात्मिका ॥"

॥२॥ चैतन्यमि मनः -

चैतन्यमिदं तु प्रसिद्धे ग्रन्थे "तत्त्वार्थाधिगमसूत्रे" ज्ञानानां वर्णनं
कुर्वन् "मनसः" उल्लेखः इत्यन्प्रकारेण कृतो वृत्ति -

"अतिशुद्धाधिगमः परार्थिकेयव्यापि ज्ञानम् ॥"

"अनुचिदुत्पत्तिरिति मनः परार्थः ॥"

"विशुद्धिं चैतन्यामिदं विषयेभ्यो वधिगमः परार्थिकः ॥"

॥३॥ जीवज्ञानमि मनः -

जीवज्ञानमिदं तान्त्रिकवेदाधिक्ययोगाद्यारम्भाद्यभिधेयैरेषु
सम्प्रदायेषु विज्ञानवादस्तु मनः ॥बुद्धिः॥ एव एकमात्रं तत्त्वमधिगच्छति । चित्त-
चेतनोरेतयोर्द्वयोः परार्थयोः ॥वैदिकीयः॥ विज्ञानवादिनो जीवाः तन्मग्नमपि
विषयं न व्याख्यायन्ति । अगमतो बुद्धेर्मात्पूर्वमपि कतिपयवार्त्तानिकाः मनसः
तत्तां स्वीकुर्वन्तो वर्तन्ते । "पंचविज्ञानकायसंशुक्लं तात्पर्यं मनो विज्ञानम्, अयं
उच्यते विज्ञानवाहुः" ॥जीवज्ञानमि॥ प्रसिद्धे "धम्मपदे" नामके ग्रन्थे सुतीथवर्गः

1. पंचश्यां तत्त्वविशेषकरण - 20.

2. तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् - 1/9. 3. तथैव - 1/24.

4. तथैव - 1/26.

5. आर्यशास्त्रिस्तम्बसूत्रम् - पृष्ठ 6.

"चित्तवर्गस्थ" नाम्ना पृथक्तां वति । तत्र मनसः उल्लेखः इत्यम्पकारेण कृतो
वति । यथा -

"कन्दनं वपनं चित्तां वरत्नं हुन्नितारयम् ।

उत्तुकरौति मेधावी उत्तुकारो व तैजसम् ॥"

अर्थात् यथा तीरनिर्गता तीरं बहुलोपेन ल्थापयति, तथैव हुन्निमान् पुल्लोऽपि
लघीयं मनः बहुलोपेणावस्थापयति, यन्मनः वपनं कन्दनान्यापि वति, वदत्य-
न्तारवयम्, अत्यन्तकाङ्क्षित्येन च वशीकर्तुं प्रयत्नो ।

"तुदुरं तुनिगुणं यत्कामनिपातिनम् ।

चित्तां रण्डेय मेधावी चित्तां गुत्तम् तुवावहम् ॥"

"दुरं गमम् एकचरम् अतरीरं गुहाशयम् ।

ये चित्तां संयमेस्तन्ति मोक्षन्ति मारबन्धना ॥"

अर्थात् तुदुरं धावनशीलाः, एकाक्षिपनशीलाः, शरीरविष्टुराः गुहाशयस्थिताः,
ये मनः संयमितं कुर्वन्ति त एव मारं विजयं चन्दनान्मुच्यन्ते ।

4. पाशचात्त्यज्ञाने मनः -

पाशचात्त्यदार्शनिकचिन्तने व्यक्तेः मानवस्य वा व्यक्तित्वं
छान्द्यामेव दृष्टिभ्यां गृहीतो वति । यथा च विषयपुत्रे प्रतिपादितव्यस्ति
यत्पाशचात्त्याः दार्शनिकाः चिन्तने जगति मेहरमाड्डन्तेति पदार्थद्वयं विना-
जयन्ति । अतः मानवव्यक्तित्वस्य विशेषणमपि सत्योद्भवोत्तत्त्ववीरन्तर्गतत्वेन

प्राग्यात्यदार्शनिकाः श्रौतिकवादिपदेन आदर्शवादिपदेन द्रोच्यन्ते । आदर्श-
वादिर्लभ्युदाये केवलं मनस एव सत्ता स्वीकृता वर्तते । तत्र मनसः पृथग्वैषेण
आत्मनश्चेतनायाः वा त्यक्तस्थेन निरूपणं नोपलभ्यते । अन्यतश्च श्रौतिकवादि-
नो दार्शनिकाः शरीरात्पृथक्प्रायः मनसः सत्तां नैवाङ्गीकुर्वन्ति । अत एव
ते स्नायुर्लक्ष्यानाम् अस्तिष्ठाद्वा पृथक्तया चेतनायाः स्वतन्त्रसत्तां नैवाङ्गी-
कुर्वन्ति । भावार्थवादित्वेन तु चेतनायाः श्रौतिकतत्त्वानां गुणत्वकपरिणाम
एव स्वीकृतो वर्तते ।

प्राग्यात्यदार्शनिकेषुपि मनः कुत्रापि "माइन्ड" पदेन, कुत्र च
"साइक" पदेन, अन्यत्र "सोले" पदेन, एकत्र "स्प्रिट" पदेन, कुत्र च "बुद्धि"
पदेनोच्यते । एतत्वात्कारणात् या अत्युद्धता या च समस्यासमुत्पन्ना वर्तते,
ता समस्या भारतीयदर्शनचिन्तने नोपलभ्यते यतोहि भारतीयदार्शनिकचिन्तन-
धारायां साधनस्थेन करणस्थेन वा मनसः सत्ता स्वीकृता वर्तते । मनसः
सत्ता आत्मनः पृथग्वैषेण वर्तते । बौद्धदर्शिनस्तु विज्ञानवादाभावात्तु विज्ञान-
मेव [बुद्धिमेव] केवलं पदार्थस्थेन स्वीकृतं वर्तते यतोहि बौद्धदर्शनमनात्मवाद-
दर्शनमस्ति । बौद्धदर्शनं किमपि प्राग्वत्पदार्थस्थेन आत्मनामकं पदार्थं नैवा-
ङ्गीकरोति । "तत्तं क्षणिकम्, तत्तं क्षणिकम्" तत्तमनात्म्यम्, तत्तमनात्म्यम्
इत्यादिस्थेन चोद्घोषाः वर्तन्ते बौद्धानां ।

अवेदात् आस्तिकदर्शनानां मूलग्रन्थेष्वप्युक्तमनाः मनोविज्ञानाः
यावन्तः सैद्धाः वर्तन्ते, ते सर्वेऽपि प्राचीनतादृश्या संकलिताः सन्ति ।
परवर्तिकाले एतेषां सूत्राणां व्याख्योपपत्त्याद्यालीकृत्यपि जनसत्त्वस्य त्वस्थे

प्रेकार्थं च विचारः कृतो भवति यत्र च प्रस्तुते शोधप्रबन्धेऽपि यथास्थानं प्रस्तुतं भविष्यति ।

यथा योषरिष्टमप्यस्ति, संस्कृतसाहित्ये वैदग्ध्यमपीयनिष्ठा-
द्विषु च न केवलं मनसः उत्प्लेख एवास्ति, अपितु मनसः पर्यायवाचकानां शब्दानां
निरुक्तानुसारं तदीयविचिष्टक्रियाकलापानां वर्णनमपि तत्रैव कृतं भवति । परम्परातः
प्राप्तवतीनिर्मां विपुलां सामग्रीमधिकृत्य प्रायः सर्वेऽपि भारतीयाः दार्शनिकाः
मनोविषये स्वकीयं सिद्धान्तं स्थिरी कुर्वन्ति । प्रस्तुताध्ययनस्य विषयीकृतानि
आस्तिकदर्शनानि अर्थात् न्यायवैशेषिक, सांख्य, योग, पूर्वमीमांसा, उत्तर-
मीमांसा, वैदान्तदर्शनं वा, बौद्धदर्शनं, जैनार्हतदर्शनं वा, एतानि अष्टौ दर्श-
नान्यापि नैतस्यापवादभूतानि । एतान्यपि दर्शनानि परम्परागतमनोविषयक-
सामग्रीमुपायुक्तं स्व-स्वदृष्टानुसारं मनसो विवेचनं कृतमस्ति ।

12] आस्तिकदर्शनेषु मनोविषयकचिन्तनस्य प्रयोजनम्

भारतीयआस्तिकदर्शनेषु निम्नोद्दिष्टभिर्द्व्यवितरकलोक्यो -

- 1- व्यक्तेः शरीरम्,
- 2- व्यक्तेः मनः,
- 3- मनसो भिन्नं व्यक्तेः आत्मा ।

सर्वेष्वेवास्तिकदर्शनेषु शब्दवत्सुष्ठ्यादिं दुःखत्यागीत्यन्तिकनिवृत्ति-
येव जीवनस्य परमं पुष्ट्यर्थं परमं प्रयोजनन्याप्यङ्गीकृतं भवति, एतस्यैव प्रयोजनस्य
प्राप्तेः अंत्येयं साधनस्येव वा तत्र मनोविषयकं चिन्तनमपि कृतं भवति । दर्शनस्य
क्षेत्रं मानवस्य बौद्धिकः पक्षोऽस्ति अतो बुद्धिद्वारा मनोविषयकं चिन्ताधित्वोक्त-

प्रयोजनस्य सिद्ध्यर्थं पन्थानः प्रशस्ताः वर्तन्ते । भारतस्थीषु तर्केषु आस्तिक-
दर्शनेषु प्राणिशास्त्रस्य सहजायाः उपर्युक्तायाः आकांक्षायाः प्रवृत्तौ च निश्चयं
कृतं विद्यते, यत्कारं प्राणीनां केन प्रकारेणैवं शाश्वतलुब्धम्, यस्य द्वितीय-
स्मिन्लब्धे मुक्तिः, निर्वाणम्, मोक्ष इत्यादिस्येण बोध्यते, प्राप्तुं शक्यते ।
एतस्य मोक्षस्य कीदृक् स्वल्पम् १ मोक्षस्याप्यजीवः कस्यां स्थितौ वर्तते १
कस्यायः लक्षणां प्राप्तिर्जायते १ मानसस्य केनः प्रेयस्त्वस्थादिकं वा दर्शन-
शास्त्रीयचिन्तनस्य प्रधानो विषयो वर्तते, एतस्य समग्रचिन्तनप्रक्रियायाः मूले
विराजमानं तत्त्वं केवलं मनस्तत्त्वमेव वर्तते ।

1. न्याय तथा वैशेषिकदर्शने जनतः सात्तास्वीकृतेः प्रयोजनम्

न्यायवैशेषिकदर्शनस्य समानतन्त्रस्येणोच्यते यतोहि उभयोः प्रेय-
योरन्तरं किमपि नास्ति, चरमतद्वयन्याप्युभयोः दर्शनदोरेकमेवास्ति । न्याय-
वैशेषिकयोः समानतन्त्रतामवलोकयितुं न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्यां यत्र- 1- द्रव्य,
2- गुण, 3- कर्म, 4- सामान्य, 5- विशेष, 6- समवाय, 7- उभावेति सप्त-
पदार्थानां वर्णनं कृतं वर्तते तमेवतस्यापि तस्यैव निर्देशः एतेन प्रकारेण कृतो
वर्तते -

"एते च पदार्थाः वैशेषिके प्रतिष्ठाः न्यायिकागम्यविष्ठाः"

अथान्न्यायशास्त्रे वर्णिताः जीवमदार्थाः वैशेषिकास्त्रे प्रतिष्ठादित सप्त-
पदार्थान्तिर्णीतं तन्निविष्टाः भवन्ति । न्यायसिद्धान्तमुक्तावलीकारस्य आचार्य-

विश्वनाथस्यापि इदमेव मतं वर्तते । विशेषिकद्वयनिःश्रेयसयोगचरम-
तद्व्यत्ययेन तद्व्यवस्थिति । "निःश्रेयस" शब्दार्थः अपवर्गः मोक्ष एव वा वर्तते ।
न्यायशास्त्रेऽपि निःश्रेयसः मोक्ष एव वा लक्ष्यव्ययेन स्वीकृतो विद्यते ।
प्रमाणप्रमेयादि लोकावदाधानां तत्त्वज्ञानेन निःश्रेयसप्राप्तिर्भवति, इति
न्यायशास्त्रस्य प्रथमतः एव प्रतिपादितमस्ति । यथा -

"प्रमाणप्रमेयसंज्ञाप्रयोजनद्वष्टान्तसिद्धान्तावधव-
त्कनिर्णयवादनस्य चित्तवृत्तित्वाभावात्तद्व्यवस्थितिनिगृह-
स्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ।"

अर्थात् प्रमाणप्रमेयादि लोकावदाधानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसस्य
प्राप्तितर्कितो । एवंप्रकारेणोभयोः क्षणयोः प्रधानं तद्व्यनिःश्रेयसप्राप्तिरेव
वर्तते । न्यायदर्शनस्य द्वितीयोपनिषद् सूत्रेऽपि अपवर्गस्य निःश्रेयसस्य वा उल्लेखो
विद्यते । यथा -

"दुःखजन्मपुनरुत्तिदोषमिध्यागानानामुत्तरोत्त-
रापाये तदनन्तरापायादपवर्गः ।"

अर्थात् तत्त्वज्ञानस्य मिध्याज्ञानविरोधिकारणात् यदा तत्त्व-
ज्ञानं मिध्याज्ञानं विनाशयति तदा मिध्याज्ञानत्वस्य कारणत्वाभावात्तत्त्वाद्
ज्ञानस्य चित्ते रागद्वेषनामको दोषावपि निवर्तते । शेषां दोषाणां जात-
निवृत्तित्वात् धर्माधिर्मोत्पादिकानां पुनरुत्तीनामपि सर्वथा अभाव एव जायते ।
धर्माधिर्मोत्पत्त्यभावात् ज्ञानस्य जन्माभावो भवति अर्थात् विशिष्टवरीरेण तद्व
तंयोगाभावो भवति यदा च अनुभवस्य जन्माभावोऽर्थात् केनापि विशेषवरीरेण
तद्व सम्बन्धा भावो जायते, तदा तस्माद् दुःखस्यापि अभावो भवति । अयं

"दुःखमात्र" एव न्यायशास्त्रे अवधारण्य निःशेषतया तत्त्वं भवति । न्याय-
 वैशेषिकयोश्चाख्यन्तिकदुःखनिवृत्तेरेव नाम अवर्ण इति निःशेषत इति वा
 भवति । न्यायवैशेषिकद्वयनिमित्तानि आत्यन्तिकदुःखमात्र एव चरमं लक्ष्यमस्ति ।
 एतस्य चरमलक्ष्यस्योपलब्ध्ये पुत्राण्युभयादिष्वोपपत्त्यानां वैशेषिकद्वयानुसारं
 सप्तमदार्थानिञ्च तत्त्वज्ञानं करणवैकल्यादौपायो वर्तते । एतेषां पदार्थानां
 विभाजनाधीतेषां चिन्तनार्थञ्च बाह्यकरणेन्द्रियापारम्पर्यःकरणस्य मनसश्चाप्या-
 वश्यकता वर्तते । मन एव तेषां पदार्थानां तकाटारेण विभाजनं करोति मन एव
 च तदीयां संख्यामपि निधारयति । एतेषां पदार्थानां तात्पर्यवैधर्म्यनित्यण्येव
 मानसिकप्रक्रियायाभाधारितं वर्तते । नवसु द्रव्येषु अत एव अन्तर्भावोऽपि सम्भूत-
 मस्ति । पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश, काल, दिग्, आत्मा, मन इत्यादि
 नवद्रव्याणि कथितानि सन्ति । यावत्पर्यन्तं सप्तमदार्थानां तात्पर्यवैधर्म्यज्ञानं
 न भविष्यति तावत्पर्यन्तं तदीयं तत्त्वज्ञानमपि नैव जायते । तत्त्वज्ञानाभावे
 च निःशेषतस्य प्राप्त्यर्थं नैव सम्भाव्यते । एतेनैवं स्पष्टमेव प्रतीयते यत्पदार्थ-
 विभाजनस्य निश्चयार्थं मनसः आवश्यकता भवति । तात्पर्यवैधर्म्ययोः ज्ञानार्थ-
 मपि मनो परिहायमेवास्ति । इत्यञ्च निःशेषतस्य प्राप्त्यर्थं यत्तत्त्वज्ञानमा-
 वश्यकमस्ति तन्मनसः तात्पर्यवैधर्म्योत्पादयितुं शक्यते । न्यायवैशेषिकद्वयनि यद्वचि
 ज्ञानसाधन एव गुणः स्वीकृतो वर्तते तथाप्येतस्य ज्ञानस्योत्पत्तिरात्ममनसोः
 संयोगेनेव स्वीकृता भवति । यदि मनसः सत्ता स्वीकृता न स्यात्तदा आत्मनि
 तत्त्वज्ञानस्योत्पत्तिरेव न स्यात् । एतयोर्द्वयोः द्वययोः तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यर्थं
 मनसः सत्ता स्वीकृता वर्तते । एतदेवोभयोः द्वययोः मनसः सत्तायाः स्वीकृतेः
 प्रवीजनमस्ति ।

एतत्कारणार्थिप्रयोजनातिरिक्तं तत्कारणं तन्मन्त्रव्यवहारार्थं
व्यावहारिकेऽपि मनसः तत्ता स्वीकृता वतीति मनसोऽभावे
तन्मन्त्रव्यवहारा प्रमेयतिष्ठितदीयगुणानां वर्णनेन कर्तुं नैव शक्यते ।

2. सांख्ययोगदर्शने च मनसः तत्ता स्वीकृताः प्रयोजनम्

सांख्ययोगदर्शनयोश्चिन्तनेऽपि मनोनिष्ठयकं चिन्तनमस्मत् । एतयो-
र्योगोर्दर्शनयोरपि मनसः तत्ता स्वीकृता वतीति । एतत्त्वां चिन्तनधारायां
"मनस्तत्तास्वीकृतिप्रयोजनम्" इत्यस्य निश्चयमाश्रयकमस्ति । सांख्ययोगदर्श-
नमपि एकप्रकारेण तन्मनस्तन्मदर्शनमेवास्ति । सांख्यस्य तन्मपूर्णवृत्तिप्रक्रियाः
मान्यताश्च योगदर्शनेऽपि स्वीकृता वतीति । उभयोर्दर्शनयोः भेदः केवलमेवास्ति,
किन्तु योगदर्शने पुरुषस्य पुरुषतत्तामेवैक्या एकत्वान्यस्य पुरुषविशेषस्य तत्ता
स्वीकृता विद्यते, योगदर्शने यस्य नाम "ईश्वर" इति प्रदत्तं वतीति । ईश्वरस्य
स्वीकृतिकारणादेव योगदर्शनस्य "तेश्वरसांख्यम्" इति नाम प्रचलितमस्ति ।

एतद्भेदातिरिक्तं दर्शनानां प्रमाणप्रमेयादिषु नास्ति कश्चनभेदः ।
सांख्ययोगोभयतश्च प्रमाणप्रमेयैव स्वीकृता । उभयोरेव दर्शनयोश्चरमसक्यं केवल-
मस्ति, अथाह तुःवात्यन्तिकीनिवृत्तिः यथान्यायिकीयिकयोश्चरमसक्यं प्र-
पादितमस्ति, तदेव सक्यं सांख्ययोगदर्शनयोरपि वतीति । पुरुषस्य वन्धनकारणं
प्रकृतिपुरुषयोरविवेकः मिथ्याज्ञानमेवास्ति । न्यायवेदिकदर्शने जीवात्मा केवलं
भोक्ता एव वतीति, न तु कर्ता । न पुरुषप्रकृत्यालयो ह्यो प्रमेयो सांख्यदर्शनस्य
प्रधानभूमी भवतः । योगदर्शने पुरुषप्रकृत्यतिरिक्तः पुरुषविशेषोऽर्थादीश्वरोऽपि

प्रमेयकोटादेव परिगणितो भवति । पुरुषस्य पदार्थस्वरूपं तंगरहितमुदासीनत्वापि
भवति । पुरुषमर्थाद् चित्तिगणितः तांध्ययोगक्षनिबोत्सवोरपरिणावी, अप्रति-
संगुणा, दधितविष्णा, गुदा अनन्ता चाप्युच्यते । परमार्थः पुरुषः प्रकृत्य-
पेक्षया तद्विधा अतः उदासीन एव वति, किन्तु अनादिकालाद् प्रकृतिपुरुषयोः
तंधीय स्वभाविवेकस्य कारणाद् अर्थाद् पुरुषस्य प्रकृत्या मिथ्यातन्मन्थस्य भावना-
कारणाद् पुरुषः आत्मानं बन्धने अनुभवति, किन्तु प्रकृतिः पुरुषस्य अन्यथा-
व्यातिरर्थाद् विवेकस्थैतन्नात्परं पुरुषः स्वपरमार्थस्वरूपे स्थितो भवति पुनश्च
तः प्रकृत्या क्वपि तन्मन्थं नानुभवति । तः प्रकृतेः पृथक् स्वैवतस्वरूपे स्थितो
भवति । एतस्या स्वस्थितौ नमिहेतव्यं मोद वति वा वति । तांध्ययोगक्षनि
त्रिकारकस्य दुःखस्य उत्पत्तेः वति - 1. आधिदैविक, 2. आधिभौतिक,
3. आध्यात्मिकदुःख । एतेषां दुःखभावाभात्यनिकनिवृत्तये विवेकव्याप्ते
रुत्पत्तिरावश्यकी, यतोहि विवेकव्याप्तिरेवतस्या अविद्यायाः अविवेकस्य
वा विरोधिनी वति वा अनादिकालादेव तंगरहितापि पुरुषं बोधतुत्वरूपं
प्रकाशवत्थापयति ।

तांध्ययोगक्षनि प्रकृतिः त्रिगुणात्मिकास्येव परिगणिता वति ।
तत्त्वरजस्तमतामेतेषां त्रयाणां गुणानां ताभ्यावत्थायाः नामप्रकृतिः प्रधानं
वा वति । तर्हि [बुद्धि] क्रमे मूलप्रकृतेर्बुद्ध्यादानं कारणवति महत्तरत्तवत्थाद्
तज्जिबुद्धिरुत्पद्यते । अहंकारादेव पंचकानेन्द्रियाणि, पंचकोन्द्रियाणि, मन-
स्तथा पंचतन्मात्राश्च मिलित्या एतेषां षोडशतत्त्वानाद् एको यः उत्पद्यते
एतास्मिन् षोडशके गर्भे यो यमकूटपंचकवदः त्वर्शस्वरतगन्धाव्याः कन्यातन्मात्राः

तस्मिन्, तेनैव च कृताद् आकाश, वायु, जल, ज्वा, धृतीरणादियन्त्रस्थ-
 ज्ञानाद्युत्पत्तिर्भवति । इत्येवमप्युक्तं तन्मात्रातः आकाशोत्पत्तिः जल-
 न्मात्रा तस्मिन् तद्वर्जितत्वात्तः वायुोत्पत्तिः जलवर्जितत्वात् तस्मिन् तद्व-
 र्जितत्वात्तः तेनैव उत्पत्तिः, जलवर्जितत्वात् तस्मिन् रसान्मात्रातः जलस्यो-
 त्पत्तिः, जलवर्जितत्वात् तस्मिन् तद्वर्जितत्वात्तः धृतीरुत्पत्तिः
 जायते ।

इत्येवमप्युक्तं तन्मात्राद्युत्पत्तौ तद्वर्जितत्वात्तः तद्वर्जित-
 त्वस्य तन्मात्रा अपि त्वीक्यमुत्पन्नं करोति । इत्येवमप्युक्तं तद्वर्जित-
 त्वस्य तन्मात्रा अपि त्वीक्यमुत्पन्नं करोति । इत्येवमप्युक्तं तद्वर्जित-
 त्वस्य तन्मात्रा अपि त्वीक्यमुत्पन्नं करोति । इत्येवमप्युक्तं तद्वर्जित-
 त्वस्य तन्मात्रा अपि त्वीक्यमुत्पन्नं करोति ।

सांख्यिकेण प्रकृतैः कार्यं पुनस्तत्र द्वौ भौतिकोत्पन्नं त्वीक्य-
 त्वेन । एतत्कार्याद्विषय परिणामिनी प्रकृतिः अहङ्काराद्विषयेन प्रारम्भ त्वी-
 क्यत्वात्तन्मात्रं परिणामं प्राप्नोति । भौतिकेण केवलस्य च कार्यत्वात्तन्मात्रं प्रकृतिः
 पुनस्तत्पुनश्च भवति । प्रकृतिरुत्पत्तिरनादिः तन्मयः तन्मात्रो भवति
 पुनस्तच्च तन्मात्रोत्पत्तिर्नश्ये स्थितौ भवति । एतस्य तन्मयस्य नाशार्थं प्रकृति-
 पुनश्चोत्पत्तिरित्येव तत्पत्तिराकाशकी ।

प्रकृतैः परिणामेण पञ्चानेन्द्रियपञ्चकोन्द्रियजन्यतायाः प्रकृतैः
 उपरि कृतो घटति । एतेनैकाग्र्यवस्तुनां प्रकृतौ भिन्नतायाहङ्कारस्यैव परि-
 णामोऽथवा कार्यमस्ति । सांख्यिकेण अहङ्काराद् द्विप्रकारकः तर्कः त्वीक्यो
 भवति ।

अभिमानो अहंकारः तस्याहं द्विविधः प्रवर्तते तर्गः ।

एकादशमश्च जगत्तन्मात्रः पंचमश्चैव ॥

तत्त्विकाहंकारनामकोपादानकारणात् ज्ञानेन्द्रियाण्युत्पादयन्ते, स्वस्थोपपत्ति-
हेतुभूतं यदुः कति, गन्धोपपत्तिहेतुर्नास्तिका भवति, एवेतान्यानि ज्ञानेन्द्रि-
याणि स्व-स्वविषयोपपत्तिः [ज्ञान] हेतुभूतानि भवन्तीति कथितं व्रतते । मनसः
उद्भातेः कारणमपि अहंकार इवास्ति, किन्तु एतदुत्पात्तहेन्द्रिय [ज्ञान, कर्मे-
न्द्रिय] स्वोपपत्तिमस्ति यतोहि मनः संकल्पचिन्त्यात्मकमुपपत्तिं भवति इन्द्रि-
याणाञ्च तन्मात्रोपादानादिन्द्रियाणि भवति । इत्यञ्च मनः ज्ञानेन्द्रियकर्मे-
न्द्रियोपपत्तिहेतुः । मनसा संयुक्तानि तन्नि यदुरादिज्ञानेन्द्रियाणि तथा
वागादिकर्मेन्द्रियाणि स्व-स्वविषयाणां ज्ञाने प्रवर्तन्ते । अत एव तांभ्यस्तत्त्व-
कीमुदीकारः आचार्यवाचस्पतिमित्रः उक्तावान् -

"संकल्पजमनः इति । संकल्पेन स्वोप मनो तदवधौ ।

आतोचितमिन्द्रियेण वस्तु "उदयम्" इति सम्मुपपत्तिम् ।

"उदयेवम्, नैवम्" इति सम्पदं कल्पयति विवेकविशेष-
भावेन विवेकयतीति यावत् ।"

2

तर्गतः प्रथमं यदुरादीन्द्रियाणि विषयेषु तत् संयुक्तानि तन्नि

"वैकल्यमिदं वस्तुवत्ति" इति सामान्याविवेकान्वा रहितवैकल्यकारकवत्कृतं ज्ञानं
यन्निर्विकल्पकं ज्ञानमित्युच्यते उक्ताववति, एतत्प्रकारं मनः उदयेतादृशवत्तु

कारणत्वाहंकाराद् अन्तःकरणत्वाहंकारस्यैवोक्तान्तरं बहुधादानकारणत्वमहं-
कारेणु कारणमस्ति, किन्तु अन्तःकरणत्वाहंकारः स्वोपादानकारणत्वाहंकार-
स्य कार्यमस्ति ।

पुस्तकस्य कैवल्यपुस्तकस्यार्थव्याख्यानोदात्तीनविधिरस्ति। तस्या-
पविष्टं विवेकव्याप्तिः अर्थात् पुस्तकपृष्ठविशेषस्य ज्ञानकाव्यमस्ति । बुद्धि-
द्वारेणार्थं विवेकः ज्ञानमुत्पादयते । अतः तादृशोपनिषत्स्य परमसत्यब्रह्मस्यैवत्यस्य
प्राप्त्यर्थं तर्जतः प्रधानभूतं साधनम् अन्तःकरणत्वं नोपुद्भिर्वा कर्ते । अतः स्वयो-
द्वयोर्लक्ष्मणयोः कैवल्यनामपरमसत्यस्य प्राप्त्यर्थं जनतः तत्तायाः स्वीकृतिराव-
श्यकी अङ्गीकृता कर्ते । ज्ञानेन्द्रियैरागच्छानार्थं चैर्निद्राप्रवृत्त्यर्थमस्ति
जनतः तत्ता अवश्यं स्वीकरणीया कर्ते । एतदेवोपनिषदोक्तं : जनस्तत्ता
स्वीकृतेः प्रयोजनमस्ति । योगक्षणि जनतः एकाग्रता एवं निरोधद्वारा साधन-
पथे अनेकयोगविभूतीनामुत्पत्तौः कारणमपि जनस्तत्तावेवास्ति ।

3. पुस्तकप्रस्तावार्थं जनस्तत्तायाः प्रयोजनम्

जीवांताक्षरित्वं परमसत्यं कर्मद्वारा स्वर्गप्राप्तिरस्ति । ऐश-
विष्टितयादिभिः बोध्यः उत्पद्यते तेनैव स्वर्गस्य प्राप्तिरर्थमस्ति । आचार्य-
वैश्वनिषो स्वर्गं एव निःश्रेयसकामादयो भवति ।

“स्वर्गादिप्राप्त्यर्थः उति जीवांतः”

उपसृक्तौ वाक्ये स्वर्गादीत्यादिपदेन स्वर्गादिभिः निःशेषात्
प्राप्तिश्चापि आगच्छति । स्वर्गस्य लक्षणं न जीवांस्तज्ज्ञात्ये उत्पद्यति -

"दुःखात्तस्मिन्निर्वाणमुक्तास्यद्वयः स्वर्गो"

॥ किञ्चिद्वागस्य फलम् ॥

अथाह स्वर्गस्तज्ज्ञातं निर्वाणमुक्तास्यद्वयः यत्र दुःखस्य तर्जिता अन्वय एव भवति॥
अयं स्वर्गः, यत्रान्वा पूर्वस्य फलमस्ति यथा किञ्चिद्व्यक्तस्य फलं स्वर्ग इत्युच्यते॥
स्वर्गोऽयं वा एवमुक्ताः वर्तन्ते येषां किञ्चिद्वागस्य फलं नास्ति तज्ज्ञाति स्वर्गस्तज्ज्ञातस्य
कथना कथ्यते -

"किञ्चिद्व्यक्तस्य वागस्य फलमस्ति स्वर्गस्य कथयितुं शक्यताम् ।

यथा न स्वर्गः तज्ज्ञातस्य किञ्चित्वागस्य ।"

उत्पद्यते जीवांस्तज्ज्ञातः चरमलक्ष्यं स्वर्गो निःशेषात् प्राप्तिश्चापि विद्यते । उच्यते-
रज्ज्वत्तद्वत्तः दुःखस्यात्यन्तिकनिवृत्तिः स्वीकृता गच्छति । एतस्मिन् क्षणे स्वर्गस्य
लक्षणमिदं कृतमस्ति -

"यन्म दुःखेन संयिन्नं न च प्रसन्नमनस्तस्य ।

अभिलाषोपनीतं चतत्तुष्टं त्वःपदास्यदम् ॥"

स्वर्गस्य तुल्यारतस्यास्वाद्याद् अविष्णुः स्वीकृतो गच्छति । अतोऽ-

भ्युदयान्तर्गतं स्वर्गस्य स्थापनमधिकं सुविस्तृतं प्रतीयते । निःशेषात् जीव एव
वा जीवांस्तज्ज्ञातचरमलक्ष्यस्यैवाङ्गीकृत्य इति कतिपयजीवांस्तज्ज्ञातं ज्ञायति॥

1. ये ० लू - 4/3/13.

2. जीवांस्तज्ज्ञातं, अनन्ततम प्रेत, पुना - पू ० 13.

"मीमांसादर्शने" शेषतः प्रथमः विषयः कृतीकृतो भवति । वेद-
विहितप्रवृत्तयः प्रवृत्तानां स्वनामविधिरित्युच्यते । विधेः यो विध्यस्तस्यैव
नाममेव इति वक्षते । वेदे यन्निर्दिष्टं तद्वैयर्थ्यादाविषयं भवति । अत्रैव शेष-
पदार्थः विद्यया विषयतो भवति, यथा- 1. अभ्युदयः, 2. निःश्रेयस इति च ।
स्वर्गपुण्यवादिष्वभ्युदयस्य नामाभ्युदयोऽस्ति । निःश्रेयसाब्दानो मोक्षः ।
मीमांसादर्शनं प्रपञ्चं पारमार्थिकं तत्त्वज्ञोपनीकरोति । अतो निःश्रेयसस्य
मोक्षस्य वा अर्थः प्रपञ्चतत्त्वज्ञविषयोऽस्ति, प्रपञ्चस्य विषयो नास्ति ।
प्रपञ्चः विध्याज्ञानजन्यो न भवति । अतः प्रपञ्चस्यात्यन्तिक विषयोऽपि
मीमांसादर्शनं नैव स्वीकरोति । मीमांसादर्शनं न च भूतानां वृत्तिष्वुपनीकरोति
न चात्यन्तिकप्रलय एव वा । अतः एतस्मिन् दर्शने कुटेस्त्यतिवृत्तिनामार्थ-
मीश्वरस्य कल्पनार्थेन विषयि स्थानं नास्ति । कैौषिकदर्शनेऽपि शेषतः एतदेव-
स्वस्थं लक्षितं भवति -

"यतोऽभ्युदयनिःश्रेयसिद्विः त धर्मः"

अर्थात् धर्मस्तथायुतः पदार्थो भवति येन- 1. अभ्युदयः, 2.

निःश्रेयसस्य सिद्धिर्भवति । मीमांसादर्शनस्य पारम्य एव धर्मविज्ञासका भवति ।
उपर्युक्तमस्ति यच्चन्यत्वेन स्वाभ्युदयपदवाच्यो भवति ।

मीमांसादर्शने च प्रमाणानि स्वीकृतानि कर्तव्या- प्रत्यक्षानुमानो-
पमानाश्च [आगम] अर्थापत्ति अनुमानविधयेति । कैौषिकदर्शने कश्चित्तानां नव-

द्रव्याणां स्वान्ने जीवांताद्वर्तिनि निर्मलविहितानि द्रव्याणि स्वीकृतानि सन्ति,
अथा- धृष्टी, ज्ञ, तेज, वायु, तप्त [अन्यकार], आकाश, काल, दिग्,
आत्मा, एव तेषां प्रत्यक्षेति । एतेषु एकाग्रवदार्थेभ्यो जीवांताद्वर्तिनि कनी-
न्यतुनक्ति ।

जीवांताद्वर्तिन्ये चर्यं तदर्थं निःशेषतयापिरेवास्ति । औचित्य-
वर्तिनि जीवावस्थानां जीवे तुलानन्वयानानाग्रभावे एव तस्यैव तिष्ठति । दुःख-
त्यात्यन्तित्वनाशः [अभावः] अवश्यमेव भवति किन्तु भास्वरो प्रपञ्चसंन्यस्तस्य
मिलन एव जीवोऽस्ति, प्रभाकरभावे चाप्यन्तिष्ठेत्स्योच्छेदोनाश एव वा मोक्ष-
पक्षताच्छो भवति ।

"आत्मन्तिष्ठतु देहोच्छेदो मोक्षः"¹

इत्यन्य जीवांताद्वर्तिनि नो हि मोक्षः प्राप्यते, तत्तानन्वयपञ्चा-
स्यां तत्संन्यताभाव एव जायते ।

"तत्त्वान् निःतन्मन्यो निरानन्वय मोक्षः"²

एतस्मिन् द्वयि अनुभूत्यस्य बन्धनस्य कारणं प्रपञ्च एवास्ति । अयं
प्रपञ्चः विधा बन्धनस्य कारणं भवति - 1. जीवावस्थानशरीर, 2. जीवावस्थाने-
न्द्रिय, 3. जीवावस्थानेन्द्रिय - जन्मस्पर्शस्पर्शतादि । एतस्मिन्निधः अनुभूत्याः तुल-
दुःखोर्त्तिभ्यः तापाद्यनुभूतः बन्धनवृत्ताः भवन्ति । अतः एतेषां अवापना-
त्कन्तितात्मन्मन्यनाशादेव मुक्तिरसम्भवी । मुक्तौ जीवे आत्मज्ञानम् नैव कदापि

निष्ठति, किन्तु ज्ञानावित्तमानवस्य भवति, तत्र जीवस्य तत्तादृशत्वादि-
धर्मादयोऽपि तत्र तिष्ठन्त्येव । एतदेतत्सिद्ध्यन्त्येव ज्ञानो नित्यं तत्त्वमसि ।
ज्ञानहीनिकायमिदं तद्व्यक्तेन प्रकारेणोक्तमस्ति -

"यदस्य त्वं नैवं त्वं ज्ञानावित्ततादृशत्वादित्यस्मिन्नतिष्ठते"

अनुसन्धिनिःशेषज्ञानकारणतदस्य प्राप्त्यवित्ततात्पर्यं ज्ञानं तत्ताः
तत्ता त्वेव स्वीकृता वृत्ती यथान्यायवैशिष्ट्यमिति । हेतुतात्पर्यनिर्णये हेतुत्वार्थः
जन्यतो भावश्चास्ति । कर्मजनानाद्युपयोगेन धर्माधर्मोः क्वो जायते तत्र धर्म-
धर्मोनाभि तति पुनः नृत्तमेव शरीरेण तत्र तत्त्वमस्योऽपि नैव जायते । जीवस्यो-
पर्युक्त त्वत्वे तत्स्थितो भवति । प्रकाशरत्वेन भावमिति यदधर्माधर्मोः क्वः
हेतुतदुपयोगेन नैव जायतेऽपि तु धर्माधर्मोनाशार्थं प्रकाशप्रकाशविशेषाणां
अनुष्ठानद्वारा प्राप्त्यवित्ततात्पर्यमपि आशयकमस्ति । तत्त्वमस्यतुल्यत्वं
प्राप्त्यर्थं विहितमित्यनेनित्यमर्थमनुष्ठानं निषिद्धमिति निषेधव्यापि
वृत्तिः । धर्माधर्मोपयोगार्थं नन स्वेककर्म ताधनमस्ति यतोहि ननस्यैव धर्मेन
तुल्यधर्मेन दुःखत्योपयोगार्थं धर्माधर्मो विनाशतः । एतदेव जीवांसाद्विनिऽपि
स्याध्यायाध्ययनार्थं, ज्ञातित्वमनुष्ठानार्थं, सुखदुःखादिमोपयोगार्थं तत्ताः
स्वीकृतिरपरिहार्येव वृत्तिः । जीवांसाद्विनि त्वमनुष्ठानं यत्तात्पर्यं च आत्मतुल्य-
मोपार्थं नन स्वेककर्म ताधनं वृत्तिः । हेतुतं दुःखतात्पर्यमनुष्ठानेन वृत्तिव्यापि
पक्षेन नैव वक्तुं शक्यम् । नारायणपूजानुष्ठानेनैव एतत्तात्पर्येण प्रकारेणोक्तमस्ति-

"तुःवात्यन्तापुच्छेदे तति प्रागात्यवर्तिनः ।

तुवस्य जलता शुक्तिर्गुणिरकता कुमारितः ॥"

तोमे तुवस्योपत्य कारणं तन्मनोऽस्ति यद् द्वेन्द्रियादि आत्यन्तिकपरिणामस्य-
तत्कारिकारण्यमुक्तमस्ति ।

"द्वेन्द्रियादीनां आत्यन्तिकपरिणामानुगृहीतं मनः
तदनुभवाद्यनम्"

एतेन निवेदीयते त्वच्छेदे प्रतीतिरिति यद् जीवांतादपि जलतः
तत्ता त्वीदृशं गिता आरम्भतानन्दस्य तुवस्योपत्यापि च तदभावेना
नास्ति ।

न्यायलोचिज्जलनि मनो पुण्येण त्वीदृशमस्ति, किन्तु जीवांता-
दपि मनः सांख्यसौन्दर्यमिव विदुषाम्गोपीरुति । यथा - "तुवाद्यकारो-
दयताधनेन्द्रियाद्येन कल्पतान्तरिन्दुयं विदुष परिणामम्, अत्यन्तं च मनः ।"

अथ हि तुवादेरपरोक्षज्ञानस्य साधनं तदन्तरिन्दुयं कति यन्मनः
पदार्थं अस्ति, एतस्य परिमाणं विदुष अस्ति, इदम्भ मनः द्विगारहितमस्ति
मनोविज्ञानान्तादवर्णनं शोऽपुनच्छेदे यथास्थानं विदुषात्मी ।

4. वृत्तलोचिज्जलनि वेदान्तदक्षिणः जलतस्तत्तायाः प्रयोजनम्

वेदान्तदक्षिणस्य परमं तद्वयमपि तुःवत्यात्यन्तिकनिवृत्तिपूर्ति-
परमानन्दज्ञानिरेवास्ति । वेदान्तदक्षिण आचार्यमादरायणः ब्रह्मणः त्वस्य

तद्विद्यमानत्वं तत्त्वज्ञानवन्तत्वं च कृतिमाहवति । अतो जीवस्य बन्धन-
कारणविद्या अर्थात् भावा ज्ञेयः । जीवबन्धनोत्पत्तिः स्वस्मिन्काले स्वीकृतो
भवति । अतो जीवस्य बन्धनकारणविद्या अर्थात् भावेन ज्ञेयः । स्वस्मिन्
अविद्यायाः विवृतिः स्वप्नवन्निद्रावन्तत्वात् आत्मज्ञानेनार्थात् तत्त्व-
ज्ञानेन ज्ञेयः । स्वस्मिन् तत्त्वज्ञानवन्तोत्पादनार्थं ज्ञानार्थं साधनार्थं कृतो ज्ञानः
स्वीकृतिरावयवी । कृतिमाहोत्पत्तिः तत्त्वं ज्ञेयः । ज्ञानार्थं कृतमित्येव
अर्थात्पुनराहारात् आत्मज्ञानवन्तत्वं निर्णयो भवति । उपपत्तिस्तर्को वा कलः
ज्ञानःकरणम् । विना येन अधिपुर्णम् । जीवस्य साधनस्य निद्रावन्तत्वात्
ज्योतिः भवति बन्धनवन्तत्वात् निद्रावन्तत्वात् आत्मज्ञानेन ज्ञान एकाग्रकरणम् । अतः
स्वप्नवन्निद्रावन्तत्वात् तत्त्वज्ञानवन्तोत्पादये ज्ञानःकरणस्य ज्ञानवन्निद्रावन्तत्वात् ज्ञानो वा
परमात्मवन्तत्वात् ज्ञेयः । वेदान्तज्ञाने ज्ञानवन्तःकरणं अध्यात्मविद्यायाः स्वीकृतं
भवति, न च विद्युः । महावाक्यवन्तत्वात् ज्ञानःकरणस्य ज्ञानवन्तत्वात् विद्यायाः
वृत्तिरुत्पत्त्येव, ता आत्मविद्यायाः ज्ञानवन्तत्वात् अर्थात् विनाभवति । आचार्यः
हरेश्चरः अत एव जीवस्य स्वस्मिन्विद्यायाः नास्तीति ज्ञेयः । आत्म-
विद्यायाः ज्ञानवन्तत्वात् च "बन्ध" इत्युच्यते ।

"अविद्यास्तमो योः त च बन्ध उदाहृतः"

अर्थात् अविद्यायाः नास्तीति ज्ञेयः, उपमेव चाविद्या
बन्धवन्तत्वात् भवति । वेदान्तज्ञाने तत्त्वज्ञेयः महावाक्यवन्तत्वात्
विद्यायाः अर्थात् ज्ञानेन अविद्यानिवृत्ति आत्मा च स्वस्मिन्विद्यायाः अर्थात्
तद्विद्यमानवन्तत्वात् स्थितो भवति । पूर्वमीमांसायां पुनस्तत्त्ववन्तत्वात् विद्या

एव मोक्षो भवति, किन्तु वेदान्तज्ञाने प्रपञ्चस्य चित्त एव मोक्षो भवति । चित्तं तत्त्वज्ञानं चोत्पादयितुं जनतः तत्तात्वीकारः परमात्मकः । उदात्त-
जन्यताःकरणस्य वृत्तिरेवाज्ञाननाशस्य कारणं भवति । अतः स्पष्टमस्ति
यदस्मिन् ज्ञाने मोक्षप्राप्त्यर्थजन्यःकरणस्य जननी वा त्वीष्टिरात्मयती भवति ।

अस्मिन्नापि ज्ञाने जनतश्चत्वारो भेदः स्वीकृतः चान्यो -

1. ज्ञानम्, 2. बुद्धिः, 3. चित्तम्, एवं 4. अहंकारश्चेति ।

मायाप्रकृतितत्त्वा निगुणात्मिका ए स्वीकृता गति । सांख्य-
वीचक्षणमितास्मिन्नापि तद्व्यतिरिक्ती । प्रकृतिस्मिन्गुणात्मिका, तन्मयप्रकृतौ-
त्याः निगुणात्मिकायाः प्रकृतेः कार्यमस्ति । ऐक्येतावानेव भेदो ज्ञाने च
अत्र तु प्रकृतिपुरुषोरनादितत्त्वनात्मन्य स्वीकृतमस्ति, प्रकृतिपुरुषोरप्य-
नाद्व्यवस्थिते बुद्धिपुरुषो अद्वैततत्त्व व्यापकतातोः । अत्र तु ऐक्यं तद्व्यति-
रिक्तमस्ति परस्य प्रह्वयः स्वीकृतमस्ति । इत्येव न प्राज्ञात्त्वमेवमात्रं
तत्त्वं गति, तद्व्यतिरिक्तमिदमिति तत्तात्वीकारं तद् तन्मयप्रकृत्यैव
स्मिन्नास्ति । अतः एतस्य ज्ञानस्य नाम अद्वैतज्ञानमिति ।

5. ऐक्यज्ञाने जनतः तत्तात्वीकोः प्रयोजनम्

अन्वयान्तिकर्तृत्वानामपि ऐक्यज्ञानस्य चरमव्यवस्थे तुःउत्पात्य-
निकनिवृत्तिर्गोचरस्य प्राप्तिश्चास्ति । ऐक्यज्ञाने मोक्षस्य वीचि तात्त्वानि
कथितानि सन्ति - 1. तन्मयप्रकृतिम्, 2. तन्मयज्ञानम्, तथा 3. तन्मय-
चरितम् ।

"सम्बन्धनिष्ठानन्तरित्वापि जीवार्थः" ।

केनानि सन्धकार्या अङ्गीकृताः कर्तव्ये - 1. आरुह, 2. सन्ध,
3. संहर, 4. निरहर, 5. मोघ, 6. जीव, 7. अजीव ।

केनानि सन्धनस्य कारणं कर्मा अङ्गीकृतमस्ति, किन्तु ते कर्माणि-
नामि परमाधुन्यमेवाङ्गीकृतानि । एते कर्मरमाण्य एव जीवं सन्धनिष्ठानि-
ष्ठान्य नुःकृत्यन्ये पाप्माः सन्ति । केनानि जीवः नःकृत्यरिणापी
व्यति, संकीर्णनिष्ठानि चापि वृत्ते, किन्तु अयं जीवसंन्ययपी वृत्ति,
ज्ञानं तस्य साधनमप्यं व्यति । परमार्थतस्तु जीवोऽनन्तानविच्छिन्नः, किन्तु
कर्मा आचरणकारणात् तस्य पुनं सन्धनस्य नैव प्रतिभाति । सम्बन्धनस्य
सम्बन्धनिष्ठ-सम्बन्धकारित्वस्य तेनैव यदा कर्मा सम्बन्धो विच्छिद्यते तदा
जीवस्योपलब्धिरिति । तदा च तं सिद्धिमात्रं नत्वा स्थितो व्यति ।
आचार्यः उक्त-सन्धनिष्ठोक्तः स्वतत्त्वाधीनस्तु सन्धनस्य सन्धकारणानि
स्वीकृतानि सन्ति - 1. सिद्धिमात्रम्, [अतएव सन्धनिष्ठोक्तस्य सन्धकारणम्],
2. अचरितः [सौकर्यरितः तन् तदा तन्नेव संयोगस्य सन्धकारणम्], 3. प्रमादः
[सन्धनिष्ठोक्तस्य सन्धकारणम् असाधनता], 4. कृत्य [सन्धनिष्ठ
सन्धकारणः उत्पन्नम्], 5. योगः [मानसिक, कायिक, वाचिक प्रवृत्तिहेतुः
वा] एतेः कारणैः जीवः कर्मरमाण्यं संयिनोति सन्धनस्यापि प्राप्नोति ।
एतेः कर्माः सम्बन्धविच्छेद एव योऽस्य साधनमस्ति । कर्माः सम्बन्धविच्छेदश्च

भित्तुभिन्नेः प्रोक्तिर्विद्वदो -

॥१॥ त्वरः, अर्थादागन्तुकानां कर्माच्चरोधः । अत्रापि त्वरः
द्विप्रकारकः - ॥३॥ भावत्वरः, ॥४॥ द्रव्यत्वरश्च । भावत्वरत्वार्यो भवति-
तः मानसिकोद्बोधः नैतिकप्रयत्नश्च, येन मनुष्यः कर्मसामर्थ्यमवहन्ति । द्रव्य-
त्वरत्वार्यो भवति अन्तुतन पुद्गलकर्मसामर्थ्यस्य विरोधः । क्रियात् पूर्व मानस-
व्यापारोऽन्वितः, अत एव त्वरोऽपि द्विप्रकारको भवति ।

॥२॥ एतदनन्तरं जीवस्य द्वितीयं तोषानं निर्जर । तर्हि ।

कदापि निर्जीवं कारयित्वा कदाचित् कर्मिं जीविकानिर्जरं निर्जरं हति
भवति । निर्जरायाः कर्मो जीवो भवति । तन्मृकर्मिणात्पन्निकं कर्म विना
जीवोनेव सम्भवः । जीवमधिगम्यन्तेव जीवः स्वकीयं नैतिकं पुद्गलं स्वस्य
प्राप्नोति । तत्र च- १. अनन्तकान, २. अनन्तधीर्ष, ३. अनन्तवृद्धा,
४. अनन्तज्ञानितारिति तद्व्य स्वानन्तगुण्टाभानादुत्पत्तिरिति ।

इत्थञ्च सम्यग्ज्ञान-सम्यक्चरिणादितिद्वयं वक्तुं त्वन्तजात-
शकता वक्ति यतोहि वक्तः सत्तास्वीकृतिं विना सम्यक्चरिण, सम्यग्ज्ञान
॥अथापि जेज्जालेभु अवला वृद्धा॥ सम्यग्ज्ञानस्य च तिद्विर्षेयं अतिदुर्लभम् ।
सम्यक्चरिणान्तर्गतं तार्क्ष्यभीमंयमहापुत्रानां पावनं नितान्तमविनायकं भवति ।
एतानि पञ्चगहापुत्रानीत्यम्भूतानि सन्ति- १. अहिंसा ॥वाक्कायमनोभिः
कदापि प्राणिनं हानिर्न दानम्॥, २. सत्य ॥यद्वक्तुं यत्किन् स्वस्ये चित्त-
मानमस्ति तत्प्रत्येनेव स्येण कथनम्॥, ३. अस्तेय ॥अन्यस्य वस्तुनि पशुनम्
तदीयादां विना न कदापि ग्रहणम्॥, ४. ब्रह्मचर्य ॥वीर्यं रक्तं नैमित्तिकं जीवन-

वापनम्। 5. अवरिपृष्ठः कश्चिन्नपि पदार्थेऽनासत्तया अग्रहणार्थात् तथैवो
विश्वैव्यः तत्त्वं वेदाङ्गम्।

उक्तान्वातिष्ठौ केनार्जनस्य त्वुत्तिष्ठे श्रुत्ये "तत्त्वार्थाधिगमसूत्रे"

जानवानां चत्वारो वेदाः कथिताः तन्नि- 1. अध्यात्म, 2. अध्यात्म,
3. अध्यात्म, 4. उत्तमपुरुषस्येति । तन्नीत्तमपुरुषस्य महजित्त्वस्युकारं
कृतमिति -

"वरकोकटिपानेव प्रवर्तते मध्यमः प्रियायु वेदा ।

गोशयेव तु धर्मे विशिष्टोऽतिरत्तमः पुरुषः ॥

यत्तु वृत्तार्थे व्युत्तमपुरुषस्यैव परेभ्य उपदिशति ।

नित्यं न उत्तमैव्योऽप्युत्तम इति पूज्यतम एव ॥"

अर्थात् न उत्तमः पुरुषो भवति यो विशिष्टो यतिः श्रवन्पि केवलं गोशार्थ-
मेव जतोऽपि च स्वयं कृतार्थः तन्पि अन्येभ्यः पुरुषेभ्यः उपदेशं ददाति, नः
पुरुषः "उत्तमोत्तमः" अर्थात् "अर्हन्" पदवाच्यो भवति । नः सर्वैः पूज्यो
भवति । तत्त्वन्वेतत्त्विन् तन्निऽपि जीवरस्य चरमं लक्ष्यं गोश एव जतो ज्ञातः
तत्त्वा स्वीकृतिं विना च गोवत्स्य साधनानां तन्मन्त्रादीनां सिद्धिर्नैव
जायते ।

6. गोश्वरनि ज्ञातः तत्त्वस्वीकृतोः पुण्योक्तम्

गोश्वरनि निवाणैव चरममयमुत्तममिति । गोश्वरनित्यं चत्वारः

1. शारतीयवर्णन, तन्मेव उपपादय - पृष्ठ 171.

2. तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् - 1/5-6.

सकल्पस्य निरोधो भवति । तथा च निवारितस्य मुख्यकारणभूतायाः अविद्यायाः
निरोधो भवति । पीडकनिःशेषि दुःखात्पन्नामादस्य निवारितस्य कारणं तदव-
शस्ति । दुःखस्य मूलं कारणमविद्येव तस्मिन् । एतदर्थं मध्यमपूतिमहा आचार्य-
विरचितस्य मार्गस्य निषर्गं कृतमस्ति । यथा - 1. तस्यैव ज्ञानम् [आर्कशास्त्रानां
ज्ञानम्], 2. तस्यैव तन्त्रम् [बृह-निषत्तमः], 3. तस्यैव ध्यानम् [सत्यध्यानम्],
4. तस्यैव कर्मानाम् [विष्णुसहस्रनामपर्यायविस्तारस्य कर्माणि], 5. तस्यैव आजीव
[न्यायसूत्रस्य जीविका], 6. तस्यैव व्यापारः [तत्तत्तं विस्तारणं न तु कदापि
अविस्तारणम्], 7. तस्यैव स्मृतिः [चिह्नरीत्येवमादिना विज्ञानेन पुत्रिम्,
अनित्यत्वमोक्षमार्गः लोकादिचित्ततन्त्रापादस्य पृथक् स्थापनम्], 8. तस्यैव
तन्त्रादिः [रौप्येवमादिद्वन्द्वविनाशेनोत्पन्नस्य चित्तात्पुनरेतन्निष्पत्तिः] ।

एतस्य मध्यममार्गस्य तन्त्रध्यानमेव प्रज्ञा उच्यते निवारितस्य च
तद्वयः प्राप्तिसिद्धिर्भवति । जीवन्मुक्तादिपुत्रेति कोटिद्वये "निरत्य" धेनोवत्ता अस्ति।
वाङ्मयपुत्रीत्यनुत्पादस्य यत्प्रत्ययोपनिबन्धेतिनाम प्रवृत्तमस्ति, तत्र मध्यममार्गं
तन्त्रावस्थं वर्णयति अनेन च तन्त्रावस्थेन पृथग्व्यादिपन्वयात्मनः तत् उत्पद्य-
मानस्य करीरस्य तन्त्रावस्थो भवति । आकाशधातोः कायोत्पत्तिः, पंचविज्ञान-
कायसंयुक्तात्माद्वयतद्विज्ञानो विज्ञानस्याभ्युत्पत्तिरिति, एतस्यैव च "विज्ञानधातुः"
इत्युच्यते ।

"पंचविज्ञानकायसंयुक्तं सात्त्विकं च मनोविज्ञानम्" अयं उच्यते विज्ञान-
धातुः ।"

बोधार्थं शब्दवत्त्वोपात्तः स्वीकृतिर्नास्ति । अतिरिक्तं तु
कथितमस्ति यत् पुद्गलसंख्या, मानप्रसंख्या, अहंकारव्यवहारसंख्याः, अज्ञान-
विशेषाद्वन्ते । यथा -

"एवमविद्यायां तत्त्वां विमोक्षे रागद्वेषयोः प्रवर्तन्ते । तयो
रागद्वेषयोः विमोक्षे अती अविद्या प्रत्यक्षाः संस्कारा उत्पद्यन्ते ।"

एतेन वर्णनमेवं स्पष्टमेव प्रतीयते यन्मानवस्य बन्धनस्य मुख्यं
कारणमविद्या अज्ञानमेव या कति सत्यमज्ञानमेव च तेन बन्धनानां निवृत्ति-
रशुभीकृता कति । सांख्ययोगदर्शनमिव बौद्धदर्शनेऽपि अविद्या-रूपा ज्ञानादि
वैमल्यवत्कारणस्य संस्कारादेः हेतुत्वोपात्ताः सन्ति । अविद्यासंस्कारादेः इदं
ज्ञानं नास्तीत् यत् अहं स्वीयं कर्तृत्वादायामि । अतः आत्मनः आवश्यकता
नास्ति । अतः मूलकन्धादुत्पन्नः बौद्धधर्मः कस्यपि शब्दवत्त्वोपात्तानं नैव
स्वीकरोति ।

अनौ विज्ञानवीरेतत्तद्वत्प्रक्रियायावत्पन्नसाधकवदस्ति यतो
अनौ विज्ञानं विना प्रतीतस्तुत्याह स्व न स्यात्, न च तन्मयूषेण आकर्षण-
योगस्य निवृत्त्यपि श्येत् यो हि निर्वर्ण्येणुः कति । अतो बौद्धदर्शनेऽपि
निवृत्त्यवयवस्य प्रपत्त्यर्थं अनौ विज्ञानस्य च स्वीकृतिरावश्यकी ।

विज्ञानवादिनो बौद्धास्तु ऐतत् विज्ञानं [बुद्धिः] मेव तत्तां
स्वीकरोति । विज्ञानमेव ज्ञान-हेतुत्वेन च वाह्यमागम्यन्तस्य प्रतीयते । प्रती-

क्षणद्वन्द्वशीलाया एतस्याः धारायाः निरोध एव च निवर्णोऽस्ति । शून्य-
वाद्ये विज्ञान तत्ता अपि स्वीकृतानास्ति । अतस्तेषां यतो निवर्णमपि शून्यं
जगदपि शून्यत्वमेवास्ति ।

मनसो भावनाद्वारेण शून्यस्य भावना स्थिरा भवति । एत-
स्याः भावनायाः परिपुष्ट्यर्थं बीजताडनायां समाधेः महत्त्वपूर्णं स्थानं
पुनस्ततमस्ति ।

इदानीं पाठदास्तिकदर्शनानां चरममध्यस्थ बोधस्य सिद्ध्यर्थं
मनस्तत्तास्वीकृतिस्तदीयप्रयोजनस्य च निष्पन्नं कृतमस्ति । वस्तुतः
सामान्यस्यैव समस्तं ज्ञानज्ञानं विचारमार्ग एव भवति । मानवस्य बोद्धिर्
चेतनां विना न कस्यापि ज्ञानस्य प्रदार्थनिष्पन्नमेव सम्भाव्यते न च बाह्ये-
न्द्रियद्वारोपलब्धज्ञानप्रक्रियायाः व्याख्या अपि भवितुमर्हति । जीवनस्य
जाग्रत् स्वप्नसुषुप्त्यादयवस्थायाः व्याख्या अपि मनसः तत्ता स्वीकृत्या-
धारिता भवति । अतो बाह्याः सर्वा अपि क्रियाकलापाः मनसः आधारेणैव
सम्भाव्यते । मनसः महत्त्वं पूर्वं वर्णयन् निर्देशः कृतो भवति यत् मनोऽभावे
“न किंचन कर्म क्रियते” अर्थात् किमपि कार्यं नैव कर्तुं शक्यते ।

उपरिनिर्दिष्टास्तिकदर्शनेषु मनसः तत्तास्वीकृतोः प्रयोजनं
वर्णयित्वा समन्वयं प्रति अर्थात् तदीयामेकतां सूचितयति येन तदाप्यपि
आस्तिकदर्शनानि एकस्यैव लक्ष्यप्राप्तेः विभिन्नाः मार्गाः सिध्यन्ति ।
व्यक्तीनां भिन्न-भिन्न मनः कारणात् तेषां मनसाञ्च भिन्न-भिन्न-
विकासावस्थाकरणाद्याधिकारिभेद स्वीकारः परमावश्यकः सञ्जातः ।

भारतीयद्वनि अधिकारिभेदानुसारमुपदेशमेवोऽपि स्वीकृतो गतौ । पन्थानो-
विधिन्नाः, किन्तु गन्तव्यस्थानमर्थात् आत्यन्तिकद्वयः वनिवृत्तिद्वारापरमा-
नन्दप्राप्तित्वं लक्ष्येकमेवास्ति ।

स्तान्मुद्यमप्रयोजनातिरिक्तं सर्वेष्वस्तिरुद्धनिषु व्याचष्टा रिप-
ज्ञानक्रिया तथा चेष्टादीनां कृते मनसः सत्ता स्वीकृतिः स्वीकृता गतौ ।
इत्यत्र लौकिकपारलौकिकस्थप्रयोजनद्वयं सिद्ध्यर्थं मनस्तत्त्वमेकमपरिहार्यं
सन्तुक्तं गतौ ।

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः

अतः स्वयंनिर्णयार्थं निम्नलिखितरूपेण विवेचनार्थानं
 विज्ञानशास्त्रकालः । यथा च पूर्वोक्तमस्ति तद् अतः स्वतन्त्रविषयं
 विज्ञानं तदीयं विज्ञानचिन्तनं जनोविज्ञानस्य स्वतन्त्रविज्ञानीयाधुनिके काले
 एवं प्रवृत्तमस्ति । अतः पूर्वं पाश्चात्यदार्शनिकचिन्तनेऽपि अतः उत्तरे-
 तन्त्रस्य दार्शनिकचिन्तनां विभिन्नतत्त्वचिन्तनस्य एवो मान्यतासीत् ।
 पश्चात्तया विज्ञानं 1960 पर्यन्तं जनोविज्ञानं दर्शनीयकालं प्राप्तमस्ति ।

पाश्चात्यदेशीय जनोविज्ञानशास्त्रविज्ञानस्य सत्तास्थापनात्पर-
 यन्त एव भारतदेशीयाः विद्वानांऽपि स्वदेशस्थापितदर्शनानां तत्त्वज्ञाने
 [विज्ञानम्] उपलब्ध जनोविज्ञानशास्त्राः संज्ञानम् अस्ति अतःपरमस्य यथा-
 पाश्चात्यजनोविज्ञानविज्ञानविज्ञानादिविज्ञानेषु विशेषतः स्वातन्त्र्यपूर्णं प्रवृत्तमस्ति
 एतानं प्रवृत्तमस्ति, तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानविज्ञानस्यः प्रवृत्तजनोविज्ञानस्य जनो-
 विज्ञानानामस्य वा शास्त्रस्य स्थापना जायते । यद्यपि विज्ञानो विज्ञानवादे
 विज्ञानस्य धर्मार्थस्यार्थकीर्णकारणम् "जनोविज्ञान"शब्दस्य प्रयोग उप-
 लब्धः । यतः विज्ञानस्य स्थापनार्थं तदीय विज्ञानशास्त्राणां तत्त्वज्ञानेषु
 दर्शनार्थं कृतमस्ति । किन्तु अन्यभारतीयदर्शनेषु केवलं जनोविज्ञानं निर्यास्य
 जनोविज्ञानशास्त्रं विज्ञानं नोच्यते ।

1. अतो जनतात्पर्यनिर्णयप्रसङ्गे भारतीयतत्त्वज्ञानविज्ञानः जनतात्पर्यस्य
 सन्दर्भितव्यः एतानामपरिहार्यमस्ति ।
2. आस्तित्वदर्शनप्रसङ्गे बुद्धिप्रक्रियायां बुद्धिप्रवृत्त्यां तेषु तेषु

तत्प्रदानेषु मन्त्र उपपत्तिरधिपुत्रविचारो भविष्यति ।

3. येषु क्षत्रियेभ्यः मन्त्रो निरुत्तरकारणं वा प्रपादोऽङ्गोक्तो भवति तस्य पृथग्विद्येयं विवेचनीयं भविष्यति ।
4. मन्त्रोऽन्तःकरणस्य वेन्द्रियानिन्द्रियस्यो यद्वर्तमानं विवेचनं वाच्यं, तत्रापि ध्यानवानं गितान्त्रिकाचार्यं प्रतिपादयति ।
5. येषु क्षत्रियेभ्यः आत्मनः सत्तास्वीकृता भवते, तथा तत् वाच्यतन्त्रस्य तन्त्रन्यायोऽप्या वाच्यमन्त्रो विवक्षायां जानायां वाच्यकरण, वाच्ये-
न्द्रिय अन्तरिन्द्रिया [अन्तःकरण] दोषाभ्याधारणकारणानि [करण]-
धिपुत्राणि विचारः आचार्यक स्य भवति ।
6. अतो भारतीयतत्त्वज्ञानस्य आत्मबुद्धिः बुद्धिः वा विज्ञानोत्पत्त्यादि-
प्रमाणप्रमेयस्य सन्दर्भे मन्त्र उपयोगिता स्थानभारतनामीनां विवेचनमपि
परमआचार्यकमिव प्रतिपादयति ।

इदं वस्तुतः तत्त्वमस्ति यत् संस्कृतसाहित्ये यत् अनुसंधानविधानां
तान्दोऽप्योपनिषदि च नारदद्वारा अधीयविधानानुसंधानेभ्यः मन्त्र तस्य मनी-
विज्ञानस्य मनीविधानाभ्यासस्य कस्यापि पृथक् शास्त्रस्योत्पत्तेर्यो मन्त्र कस्यापि
मुन्यरचनास्य नामोक्तविज्ञानेन नोपपद्यते । एतत्तत्त्वमपि बुद्धय "प्राचीन-
भारतीयमनीविद्या" नामकग्रन्थस्य निवेदने श्री विवेकानन्दनाथारिण्यमनीयस्य
निम्नलिखितमन्त्रोपपत्त्याः भवन्ति ।

"तुदीर्घात्तत्त्वमन्त्रं भारतीयमन्त्रात्मन्यप्युपपत्त्याः इदं वातां
वाच्यवाच्यबुद्धिः आसीत् यत् भारतीयमन्त्रात्मन्युपपत्त्याः मन्त्रात्मन्युपपत्त्याः मनी-
नायां कक्षायां विवेचने जाते च तत् संस्कृतसाहित्ये मनीविज्ञाननामकं मनी-
विधानाभ्यासं वा विज्ञानं शास्त्रं बुद्ध्यो वा नास्ति।" [प्राचीनभारतीयमनी-

to that bliss very and the character also of the promised bliss is not always the same; yet in each of the six-systems philosophy is recommended not, as with us, for the sake of knowledge, but for the highest purpose that man can strive after in this life, that is, his own salvation.¹

विचारप्रदाने यमं श्रीविश्वेश्वरनाथप्रदाने विद्येयं तत्त्वमि भारत-
 तर्कस्य दर्शनशास्त्रं पाश्चात्त्यदर्शनशास्त्रमिति केचन श्रीविश्वेश्वरनाथनामकेन वारितम् ।
 अतो यमं पाश्चात्त्याः दार्शनिकप्रवादाः । Schools of Philosophy ।
 तदर्थमीनाः तन्तः स्वतन्त्रविचारप्रवृत्तिरेकता प्रचक्षितः तन्तः, विन्तानस्य
 विविधतापाश्चात्त्यकारणपूर्वितमन्वयता विज्ञानाभ्यासजन्यः तन्तीकानि
 दर्शनशास्त्रानि स्वतन्त्रमन्वयतासकतुष्टेरभाधे केचन श्रीविश्वेश्वरनाथनामकेन [इन्द्रे-
 नेदयुक्त विन्ताविश्व] विन्दानि तन्ति । पाश्चात्त्यस्य दार्शनिकं विन्तान-
 मर्थमन्वयति केचनोपनिषदाया उपदेशे प्राक्तं विज्ञाहीनं य तत् प्रकृत्यः पर्यटन-
 दावयित्वाति । एतानि दर्शनानि केचन श्रीविश्वेश्वरनाथनामकेन विन्दानि
 तन्ति । स्तूयैत एतानि विन्तानानि केचन विन्तानाधीन तन्ति यानि प्रायः
 प्रायः निर्लुङ्गीर्येकादृश वाचनानु बाधारितानि तन्ति । श्रीविश्वेश्वरनाथनामः
 उपयुक्तमन्वयता विज्ञाता तेष्वः केचन नव-नव दार्शनिकप्रवादानां स्थापनाधीन

1. Indian Philosophy : Nyaya nad Vaiseshika.

- By Friedrich Max Mullar, P - 9.

जाना कुर्वती प्रवर्तयति ।

॥३॥ मानवस्य प्रयोर्विकासस्य च विषये दृष्टिरेवताः -

भारतीयजनीविज्ञानशास्त्रकारस्यजनीविज्ञानकोरेणोऽन्योऽपि भेदो-
क्तकोरेण एवातल्यो वर्तते । प्राच्यारस्यविचारधारासूक्त तथा अंतर्भूतादि-
जातजन्यजनजातिः प्रारब्ध विज्ञातविज्ञान्तरागुकारं नूतनदुर्गे प्रकाशः उन्मो-
र्विकासस्य च धारणायाभापृता वर्तते । अनेकीविचारकोरे एतस्मिन् विषये विम्व-
सिधिता उत्तेखाः वर्तन्ते -

"युद्धः प्रगल्भादीय प्रमुखाध्यायस्य प्रकाशस्य तावान् पुरा-
तनो वर्तते यावान् मानव सम्प्रदायाः केवलमध्यमविधिं मुहोऽदृष्टिर्कोरेण
चापेवावृत्तं परिचर्तनकममम् । अनेः अनेः मानवस्य विचारः स्वप्रभुः,
विषये आदिमजातीनां परम्परागतमिध्याधारणासु तत्तत्स्थानानां धार्मिक-
विचाररूपविवर्तनमेव लीकितवासीन् । प्रकाशः तसींआदर्शनिर्दिष्टविज्ञानस्य
पन्थानोऽग्रे तराः सन्तः मानवस्य विचाराः अन्ये प्रादुर्गतमिध्यां प्रकाश-
जाडानां स्वस्थे परिणताः आसन् । अनुसन्धानस्य विविधप्रक्रियाणां तथा क
प्रयोऽज्ञातायाः नूतनाविष्कृतसम्प्रकारणाज्जायं विज्ञातोऽन्ये । एतस्मिन् उन्मो-
शीले विकसिते विम्वस्य प्रायः सातसप्तमजातीयाः परिकल्पितदशवर्षेणानुदानं
प्रदत्तवन्तः । एतदनुदानं मानवस्य नातिमूल्योत्पादप्रकरणेविज्ञातागुकारेण जायते।

1. प्रमुखतः आस्करभाष्य का आलोचनात्मक अध्ययनः - एतत् मुन्य विरोधा

"उपक्रम" - पृष्ठ 3.

Main problem and the chief type of solution are almost as old as civilization. What has changed are ratherly methods of study and the attitude adopted. Little by little man's thoughts about his nature have developed from the crude speculations of primitive triber into the traditional thought and dogmas of local geology, than into a topic of critical and philosophical analysis and finally into a systematic branch of natural science, with laboratories, instruments and research techniques of its own.⁸ To this progressive evaluation almost every civilized nation has made some contribution varying with race, geography, climate and its history!

किन्तु भारतीय मनीषिभूतानां विज्ञानसोपरिस्थितः प्रश्नः
प्रायः स्वीकृतो नास्ति अस्मिन् एका धारणा विद्यता अपि यती । भारते,
मानवस्य अत्यन्तसूक्ष्मस्य मनीषा-मनिकाध्यात्मिकावस्थाभिः कृत्वा पुनानु-
सारं प्राप्त एव मनीषीणोऽस्मद् इति धारणा यती । सम्भवतः आ एव च
भारतीयदार्शनिकचिन्ताः आध्यात्मिकानां वैदोषनिष्ठाजीवान्ताधिक्येन यान्
तदति । भारतीयजनसत्त्वविशेषेऽपि अत्यन्तसूक्ष्मस्यार्थविवेचनधारा च
वैदेषु उपनिषत्सु योगसंस्था यती । जनसत्त्वविषयकान्तरिकविशेषे अपि अन्त-
र्दृष्टिमन्तो भारतीयाः मनीषिणः ध्याययोगाहास्येन च यान् यति ।

वाग्वात्स्यचिन्तने प्राकृतिकाः चिद्वान्तः वाग्वात्स्यचिन्तनं
वदिर्गुणी, कृतवन्तः । अद्यापि च ते चिद्वान्तः जनसत्त्वविषय अन्तर्दृष्टिकापि

1. Encyclopaedia Britannica - Syntex Psychology
Vol. 18, P. 783.

अरीरं परीक्षणानां साहाय्येन स्थूलतरास्ते अभेदं प्रकान्ते । अस्तिकस्य विवि-
 न्नेन्द्रियाणां नास्तीति स्थानस्य च जनसत्तत्वं प्रतिपत्तव्यं जनो विज्ञानस्य हेतु-
 र्भूतः—भूतः उद्भातः उद्भातिमानः । अस्तिकस्य पुनर्जागर्ति-
 कारणात् भारीरिक्ताज्ञानस्य जीवितज्ञानस्य च साहाय्येन जनो विज्ञानेकस्य
 प्रयोगात्मकज्ञानो विज्ञानस्य स्वरूपं प्रदत्तमस्ति । एतस्मिन् हेतु ने यत् अस्मिन्-
 सामान्यं प्राप्तवन्नास्ति तत्तदा अस्मीकरणोपयोग्यं भवति ।

भारतीयजनो विज्ञानस्य दृष्टेः समन्वयात्मककारणात् यत् भारतीय
 जनो विज्ञानज्ञानमेकः पाश्चात्त्यजनो विज्ञानज्ञानानुसृतविधिधियाणां
 महाका लोकारो परिहार्यो भविष्यति, तमेकान्यतः भारतीयोपात्ता-
 ध्यानायोगान्ध विज्ञानेः भारतीयजनो विज्ञानं सुदृढं स्थापनीयं भविष्यति ।
 तत्समस्य विज्ञानात् अनुसन्धानस्य विज्ञानादस्यार्थो भवति, अतः एतस्मिन् यदि
 भारतीयाः जनो विज्ञानः समस्तविज्ञानः आगन्तारं ज्ञानालोकं यत् कदापि
 उपेक्षां कुर्वन्ति दुर्लभं भारतस्य समन्वयात्मिका दृष्टिः । तेषां उक्त-
 परिशेषे जनसत्तत्त्वस्य स्वरूपनिर्धारणकरणाय एतस्य जीवितज्ञानस्य विज्ञानो
 भवति ।

2. आस्तिकस्य जनः स्वस्य लक्षणम्

पुनर्जन्मपरलोकानि स्वीकर्तुं अस्तिकजनानि आगन्तवेन विज्ञानं

जन्तो -

॥१॥ ह्रींवरणादिकर्मिणः - न्यायकर्मिणं विवेकिककर्मिणं योगकर्मिण्युत्तरमीमांसा-
कर्मिण्य ।

॥२॥ अनीश्वरणादिकर्मिणः - तांश्वं, पूर्वमीमांसा, केन-मीमांसकम् ।

इतः परं उपरिपुष्टिनादिकर्मिणामां विद्याभ्यानुत्तरं मतः
स्वल्पं लक्षणम् निर्धारितं भवितुमिति ।

॥१॥ ह्रींवरणादिकर्मिणः

॥१॥ न्यायकर्मिणः मतः स्वल्पं लक्षणम् - भारतीयवैदिकीविद्यामहर्षिणा काम-
भ्यानुत्तरं न्यायकर्मकारस्य गौतमस्य

कामः ईसापूर्वचतुर्थशताब्दी प्रारम्भः इति जीतायेमहोदयः स्वार्कसंग्रहस्य
अंगिकभूमिकायाः ३३ पृष्ठे स्वीकृतवान् -

Gotama's work must therefore be assigned to the
end 5th or the beginning of the 4th century B.C.¹

न्यायकर्मिणः निम्नलिखितविद्याप्रणयैः स्वीकृताः वर्तन्ते-

१- आत्मा, २- शरीरम्, ३- इन्द्रियम्, ४- अर्थः, ५- बुद्धिः,

६- मनः, ७- प्रवृत्तिः, ८- लोभः, ९- प्रेत्यभावः, १०- कामः,

११- दुःखम्, १२- अवर्त्म्यम् । एते प्रमाणैः प्रमाणतयाः वैदिकीयवैदिकीययोः
वर्तन्ते ।

"आत्मनोऽपि नित्यमिन्द्रियार्थबुद्धिः प्रवृत्तितोषोत्पन्नम्-

१. तर्कसंग्रहः : अन्वयसंग्रहः पृष्ठ - 'हृन्' प्रमाणम् पृष्ठ ३३.

१
-मनुःशाययमस्तु प्रयेयम् ॥”

अत्र क्लृप्तं प्रयेयं शरीरं भवति । एतत्सूक्ष्मपर्याप्तोचनया एतत्स्वच्छं
विद्ययति, यदेतद् कर्तुं शरीरमत्र आत्मनामैतत्तत्त्वध्वनयणां सत्ता पृथक् पृथक्
स्वीकृता भवति । मनसः आत्मना सहसम्बन्धं स्पष्टयितुमेतत्प्रयेयोपरिसंविष्ट-
विचार आशयक इवाभाति । तस्मिन् सुषुप्तःकारणानां द्रष्टा तस्मात्सुषुप्तःशरीरा-
धीया वासीव भवति । स्वमेवात्मा “तच्छब्दः” अर्थात् सुषुप्तःस्य तस्मात्कारणस्य
तस्मात्सुषुप्तःस्य च आत्मस्य स्वीकृतो भवति । अतो वात्स्यायनमाह्ये आत्मा-
सर्वानुभावी अर्थात् सुषुप्तःशरीरकारणानाम्यानुभवकर्ता प्रतिष्ठापितो भवति ।
एतत्वात्मनोभोगस्थानं शरीरमस्ति यद् “भोगात्मनम्” इत्युक्तमस्ति, अर्थात्
आत्मनः सुषुप्तःस्य भोगस्य साधनमस्ति । शरीरस्य लक्षणं न्यायव्यक्ति इत्य-
वस्ति -

२
“चेष्टेन्द्रियाधारः शरीरम्”

अर्थात् चेष्टेन्द्रियाधारमाश्रयो भवति ।

३
“प्राणरसनयनस्य तन्मोहाणीन्द्रियाणि भूयः”

अर्थात् प्राणविज्ञानसुखदुःखभोगादिन्येन्द्रियाणां क्रियाः पृथगीकृतोभोगा-
कारेण्य उच्यन्ति। अर्थात् प्राणरसनयनस्य तन्मोहाः पृथग्यादिन्येन्द्रिया-
शून्यानां गुणाः कथिताः यानि ये हीन्द्रियाणां चिन्ताः सन्ति । तांश्चक्षन्ति

1. न्यायव्यक्ति - 1/1/9.

2. न्यायव्यक्ति - 1/1/11.

3. .. - 1/1/12.

ज्ञानं [विधिः] आत्मत्वव्यवहारीकमस्ति, उपलब्धिश्च ज्ञानादभिन्नः पदार्थः
 स्वीकृतो मयी इति 'बुधितवित्त्वर्थं उपलब्धिं' न्यायदर्शनस्य पञ्चाङ्गसूत्रे बुद्धिः,
 उपलब्धिर्ज्ञानागमोर्था मयाणं अवधानागमार्थबोधकत्वव्यवहारीकमस्ति अर्थात्
 सो मयः एक एक पदार्थः तन्नि । तावद्व्यवहारात्मन्तःकरणमयं बुद्धिः च-
 पदार्थोऽस्ति । तावद्व्यवहारो वेदान्तात्मेव वेदान्तस्येवाव्यवहारी क्रियते । न्याय-
 त्वमि जीवात्मा सर्वव्यापकोऽस्ति । इत्यादिष्वुपपत्तयस्तु न्यायानि आत्मनो
 विशेषगुणव्यापि विद्यन्ते । आ एव विशेषगुणः देहादितो भिन्नाः चिर-
 स्थायिनस्तत्त्वानामुपपत्तिस्तस्मान्न्येव तदीयानि तद्व्याप्यपि भवन्ति ।

वेदान्तगुणवत् आत्मनः सर्वव्यापित्वेऽपि तेषां विधवाणां ज्ञानं
 तत्त्वैक्येन न जायते । स्मृतिः, अनुमानः, आगमः [अवबोध] संशयः, प्रतिष्ठा
 [तन्निर्वादिनिरीक्षानां ज्ञानविशेषः], स्वाप्नज्ञानः, उपलब्धिः [आत्मज्ञानस्य तत्त्वः],
 तुलादिभूतव्यवहारविच्छादिचिन्ताः ज्ञानोपायान्तरिर्निष्ठानुपपद्यन्ति । यदि
 आत्मतद्विरिन्दिताभिन्नेः ज्ञानोपायं किमपि अन्तरिर्निष्ठं नाऽभविष्यत् तदा
 न गन्धादिविशेषैः प्राणादीर्निष्ठानामेकैव तन्निष्ठं तत्त्वैऽपि तेषां तेषां
 विधवाणां ज्ञानं अनुपपत्तयामेकैवाभविष्यत्, किन्तु तन्निष्ठतन्निष्ठतत्त्वैऽपि
 तेषां विधवाणां ज्ञानं युक्तमेव नैव जायते । अतः स्मृत्यादिकानेकानिदीना-
 मात्मनो विशेषगुणानामुत्पत्त्यर्थं तद्विरिन्दितादभिन्नं किमपि अन्यत् आधा-
 रणत्वात् तत् स्वीकृत्यमिहा भाति । ज्ञेयतातन्मीको यत् तत्तद्विरिन्दिषुः तदुत्पत्त्य-
 व्यापकमर्थं अणुरिकायस्वत्वा प्रत्यक्षस्य किमपि द्वितीयं तत्कारिकाय-
 मस्ति । यदि मनसाधीनमित्येवमिदं विदुषां विषयतन्निष्ठमेव प्रत्यक्षं ज्ञानमुत्पद्यते

तदा एकस्मिन्नेव काले अनेकेन्द्रियव्यवधानेन विधातीयं प्रत्यक्षमुत्पद्येत, किन्तु न
तथा भवति । एतदेव तदर्थं वास्तव्यायनशास्त्रे उक्तं प्रमाणादित्यस्ति -

“अग्निन्द्रियनिमित्ताः स्मृत्यादयः कर्णान्तरनिमित्ताः शक्ति-
उत्पत्तीति । गुणव्यञ्जु घ्राणदीनां गन्धादीनां च तन्निर्गमेषु तत्तु, गुण-
व्याप्तानि जीवाद्यन्ते तेनानुमीयोऽस्मि/तत्तदिन्द्रियतमोति तद्वर्णनिमित्ति-
तान्तरम् अस्यापि यत्प्राप्तनिमित्तोत्पत्तौ ज्ञानम्, तन्निर्गमोत्पत्तौ हति ।”

अथ स्य भूषणारो ज्ञानान् योनाः यन्तरो गणनमित्थं प्रदत्तवान्,
पत्माधरिणा तत्कायनप्रार्थनं प्रदत्तमिति ।

"सुखमज्जानासुखमिच्छन्ति" सिद्धम् ।"

अथादि बहिरिन्द्रियाणां विषयैः तत्तत्तन्निर्माणं जायेत्इति तैरिन्द्रियैः आत्मनः
तन्निर्माणसमये वि यतोहि स्युस्याद्विज्ञानगन्धादीनां इत्येव ज्ञानयोगदेव न जायेत अतः
इन्द्रियाणां तैरिन्द्रियाणां चरमत्वात् अन्तःकरणत्वात् ज्ञानं भवति ।

एषाद्भाष्यमनुत्तरं निष्पत्तिविधानं तद्व्याप्तिं गुराः परि-
स्फुरन्ति -

१. आत्मेन्द्रियविषयाणां तन्मित्रत्वं तत्तत्तैऽपि श्रेयसिकारिभूतत्वाणां हानोप-
 द्रिष्टं न जायते । अतो सुखदेहेषां हानानामनुत्पत्तिरित्येव मनसो सुखाधिका ।
 अर्थात् मयोऽनुमानतादृश्यं न तु प्रत्यक्षादृश्यम् ।

1. न्यायज्ञ : वास्तविकता - 1/1/16.

2. न्यायदान - 1/1/16.

2. द्वितीयमिदं तथैव लक्षणायां यदन्तःकरणं मनो वा वहि^{रि}न्द्रियेभ्य आत्मनश्च भिन्नमस्ति ।
3. इदमात्मा इव तर्कमायकं विदु न भवति न च तत्त्वज्ञो शरीरे व्यापकं तद् अद्यतनपरिमाणम् वतीति । अत एतस्य परिमाणपुरुषपरिमाणेव भवितुमर्हति ।
4. बाह्येन्द्रियाणामिह मनोऽपि एकमिन्द्रियमस्ति, किन्तु तत्त्वज्ञा-
रिन्द्रियमस्ति, न च बाह्यमिन्द्रियम् ।
5. भोगायतनशरीराभ्यान्तरे मनसः स्थितिर्भवति ।

इदमन्वात्मा मन्वा संयुज्यते अणुरिमाणवत्तत्र मनसश्च सुरादि-
वातेनापीन्द्रियेण तद् तन्मिदं भवति । इन्द्रियस्य स्वादिना केनापि क्षेत्र
विषयेण तत्संयोगो ज्ञान्मिदं भवति, तदा आत्मनि स्वादेः ज्ञानमुत्पद्यते ।

न्यायज्ञास्यस्य परवर्तिगुणेष्वपि स्मृतित्वज्ज्ञाद्विज्ञानकारणाद्
युग्यज्ञानानुत्पत्तिकारणाच्च मनोऽणुरिमाणवद् अनुमेयत्वापि स्वीकृतमस्ति ।
आचार्यो विद्वन्नाथः कात्स्न्यायनशास्त्रयुक्तो मनोविषये इत्थं प्रतिपादितवान्-

"मनो तद्वसति । कुलदेवकास एकात्मनीति पूरणीयं, ज्ञानाभा-
वुत्पत्तिर्यतः स एव धर्मो ज्ञानकरणायुत्तं मनसो विमं लक्षणमित्यर्थः । तथाहि
चक्षुरादिषु विषयसंबन्धेषु अपि यस्यासत्यभावाद् एतं न ज्ञानं ज्ञयति । यत्सं-
बन्धाद्वरं च ज्ञानं ज्ञयति तदेव चाणु निजिज्ञानजनकं सुखादितात्कारा
तात्कारकारणं तदेकमेव तावदात्तिहं मन इत्यर्थः । - - - - इत्थं च मनः
सिद्धी निःस्पृहाभुत्वाच्चिकं लक्षणं सुकरमित्याशय इति यदस्ति ।"

अथ १. द्रव्य, २. बुद्धि, ३. कर्म, ४. सामान्य, ५. विशेष, तथा ६. तन्मात्रानां साधनविधिव्यवहारविशेषादुपपन्नतत्त्व-
ज्ञानाद्वारा निःशेषतया ज्ञेयस्य प्राप्तिर्जायते । अन्यत्रुक्ते यत्र ननुद्रव्याणां
परिमाणं वृत्तमस्ति तत्र मनोऽपि एवं द्रव्यमवगच्छतीति ।

"पृथिव्यापत्तेजो वायुराकाशं कालोदिवासा अन-
मति द्रव्याणि" ॥१/५॥

अर्थात् पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश, काल, दिव्, रात्रा, अन इति च
ननुद्रव्याणि स्वीकृतानि सन्ति ।

अनतो तन्मात्र

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयाह्निके - "आत्मैन्द्रियार्थ तन्निर्गत-
ज्ञानस्य भावोऽभावाच्च अनतो लिङ्ग^१ ।" अर्थात् व्यापकत्वात्मा इन्द्रियगण-
द्वयैः सह-सम्बन्धे जाते तत्त्वमि ज्ञानस्योत्पत्तिरनुत्पत्तिरेव च अनतः सिद्धो
हेतुरस्ति । वैशेषिकसूत्रे अनतत्वेन तद्व्यवस्थितं यन्मात्रमवगच्छतीत्युच्यते । अनतो
द्रव्यत्वं नित्यत्वस्य भावोः परमाणोरिव च ज्ञातव्यम्, अर्थात् यथा पृथिव्यादि-
द्रव्याणां परमाणुषु द्रव्यत्वार्थः नित्यत्वार्थश्च तिष्ठति, तथैव अस्मादि द्रव्य-
त्वनित्यत्वस्यो धर्मश्च तिष्ठति^२ ।

न्यायसूत्रे इव वैशेषिकसूत्रेऽपि एकस्मिन् शरीरे एकमेव अनतः
तत्ता स्वीकृता गते । यथा -

“भीमाक्षप्यापारे स्फुल्लतामिषायां काक्षेन्निभेरनुदीप्त
गुणद्विधाद्यान्तरमावाधत्वाःकरणम् ।”

अर्थात् ^{यथ} कर्णरौद्रादीनिद्राणां व्यापाराभावेऽपि स्फुल्लितायां
आनुरूपद्वयो इत्यन्वयः । सात्त्विकारणत्वात् कुरादिभावेऽपि
सूतीवत्ताभावात् पुञ्जत्वादिभिन्नविधाणां तारक्य इत्युक्तम् अर्थात्
आत्मन्यारण्यम् “अनः” तिष्ठति । पुञ्जमादमाद्ये कर्तो विन्यतिविताः
गुणाः प्रतिपादयन्ते - 1. संज्ञा, 2. परिमाण, 3. दृश्यत्व, 4. संयोग,
5. विज्ञात, 6. वस्तु, 7. अवरत्न, 8. वैजायन्तीकारश्च ।

प्रायेण करीरे एतेषां अयोग्यतामिन्द्रियमिति । नहि एकस्मिन्
करीरे अनेकानि कर्ताति स्फुल्लता आत्मन्यतोः संयोग अवि अनेके स्युः,
हस्तन्येकस्मिन्नेव काले अनेके पुञ्जताः जानानि च स्युः, न कैवं भवति । अतः
परिमाणमपि अप्रुप्यं भवति । एकस्मिन्नेव काले जानत्य पुञ्जतस्य वापुनृत्याय
भवति व्यापकताया अभावः तिष्ठति ।

अतः पुञ्जरौद्राद् विज्ञेयः द्वितीयस्मिन् करीरे च पुञ्जः
धर्माधर्माभ्याम् भवति । अतो भवति संयोगस्तथा विज्ञेयगुणोऽपि तिष्ठति ।
स्वर्गात्वं द्रव्यत्वं द्रव्यान्तरुत्पत्त्यादिति । किन्तु काले द्रव्यं तदपि किमपि
अन्तर् द्रव्यं नोत्पादयति, अतो अनः स्वर्गादपि न भवति । द्विधाऽऽधार-
रथात् कर्तो कुर्यात् अवि तिष्ठति । काले कैवम् अर्थात् व्यापकत्वमिति,

इया च बहुरादीन्विज्ञानाणां कारणत्वाद् वराधीत्यद्, उदात्तं आत्मनः उक्तोक्त-
साधनसम्पत्तिः, तस्यैव वक्तुं इति वराधीत्येव सिद्ध्यति । उक्तं उक्तं मेवोक्त-
त्वाद्यन्तीका, मन्वन्तोऽप्युक्तिरिगणतत्वाद् स्वत्वादिकिञ्चनं ज्ञानं शीघ्र-शीघ्रं
उक्तुमशक्यम् । आत्मनः प्रत्यक्षात्मा पुनः-पुनरपि उक्तुमशक्यं [उक्तुमशक्यं]
कारणस्य मनः शीघ्रं शीघ्रं तन्वति ।

परवर्तिमाने व्यावर्तनप्रयोगे विज्ञानस्योदात्तस्य प्रमाणानां रचना कृता
वसति । उदाहरणार्थं व्यावर्तनानुसूतावस्थाः प्रत्यक्षमन्वन्त्य द्वितीयाकारि-
कायां प्रत्यक्षमन्वन्त्यद्वितीयाकारिणीं कीर्तयन्ति । कारिकायाष्टीकायां प्रति-
पादितवन्ति -

"एते च पदार्थाः क्षेत्रिके प्रतिष्ठाः, वेदाधिकानामपि उचितः।
क्षेत्रिकत्वमेव व्यावर्तनार्थः कथिताः सन्ति । तेषां उक्तं भावार्थस्य-
प्रतिष्ठाद्वयाद् भावार्थस्यैव सत्यमेव भावार्थः सिद्ध्यति । गोप्यत्वमेव
[व्यावर्तनम्] प्रमाणप्रयोगादि क्षेत्रिकत्वार्थानां निवृत्त्यर्थं कृतवन्ति ।"

अतो मुक्ततावलीकारः आचार्यो विवक्षितः कथयति -

"एते पदार्थाः क्षेत्रिके प्रतिष्ठाः वेदाधिकानामप्युचितः।

व्यावर्तनस्य क्षेत्रिकत्वार्थानां सत्यमन्वन्त्येवमन्वन्त्यः सिद्धान्तानुसूतावस्थाः
द्वितीयाकारिणीं प्रतिष्ठाद्वितोऽस्ति ।

अनेन विवेचनेन क्षेत्रिकत्वमेव सत्यं तदीयमन्वन्त्येव सिद्ध्यति

त्यहं भवति, न्यायस्य विधेयत्वेन चात्र कोऽपि भेदो नास्ति, एतदपि त्यहं
भवति । अतस्तीरतत्वेनियुक्तो विन्योहं द्रव्यमपि वदामीति । तच्चायु
भवति, न्यायदर्शन-विधेयत्वान्नयोः को तन्निवृत्त्यदार्ढ्येण स्वीकृत्यते ।
अतस्तत्त्वोत्तरित्वं भवति । अतस्तीरतत्वेन आत्मरिक्ताः पुण्यः पादयः तदु-
त्पद्यन्ते । आत्मा तिष्ठति, किन्तु पुण्यरिक्तत्वात् नो विद्यु न
भवति, ऐतन्यत्वात् नो विद्युत्पन्नं भवति, अतस्तु ततो उत्पद्यमानास्ति । अतः
पुण्यः वाङ्मनसाधारोऽपि नास्ति । योजनं पुण्यमाधारः अस्ति इति
किन्तु अतस्तीरतत्वेन आत्मन एव पुण्यः उत्पद्यन्ते ।

न्यायविधेयत्वेन अतो नित्यतत्त्वकारणात् अतः उत्पत्तिः नो
वाक्यस्य च पुनरप्यत्र नोपलब्धौ ।

[ग] योगदर्शनं अतः स्वयं तत्त्वम् -

अपरि हीनरसादस्य स्वीकृत्युत्तरं न्याय-विधेय-विधेय-
विधेयतादर्शनात्पुनरेवः कृती भवति ।

योगदर्शनस्य मुख्यं प्रयोजनं वैयर्थ्योद्घाटनार्थं भवति । योग-
दर्शनस्य च एक वदार्थाः वर्तन्ते ये तांश्वर्तमाने प्रसिद्धाः तानि । अतः वैयर्थ्य-
वेत्तव्यमेव भवति यद् तांश्वर्तमाने हीनरसस्य तत्ता स्वीकृता नास्ति, यदा च
एतान्तमाध्यात्मार्थं योगदर्शने तांश्वर्तमाने पञ्चविंशतिप्रकारेण विन्या हीनर-
सता स्वीकृता भवति । अत एव कदा-कदाचित् योगदर्शनं हीनर-
सतां समी । अतएव हीनरसस्य विधेयत्वोद्घाटनस्य प्रधानं लक्ष्यं नास्ति ।
वरन्, एतान्ताप्रवृत्तमाध्यात्मार्थस्य हीनरसोऽपि एकः तादृशमेव स्वीकृतो

वर्तते । इत्यन्य ताण्ड्यदर्शनस्य दार्शनिक्यार्थोऽर्थात् तदीय पञ्चविंशतिपदाध्यानां
स्वीकृतिः पातञ्जलयोगदर्शनस्यापि भाव्या भवति ।

उपरि स्पष्टस्योक्तान्निर्दिष्टं वर्तते यदेतानि त्वर्वाणि दर्शनानि
आत्मशरीर मन इति पदार्थत्रयादाय त्व-स्वविषयनं कुर्यान्ति । ताण्ड्यदर्शने
योगदर्शने च प्रधानतः द्वौ पदार्थौ प्रतिपादितौस्तः - ॥१॥ प्रकृतिः, ॥२॥
पुरुषश्च । दृश्योः दर्शनयोः मनस उत्पत्तिः स्वीकृता वर्तते । न्याय-वैशेषिक-
योः ह्येतद् दर्शनयोः मनो नित्यं न भवति । तुष्टिप्रक्रियायां ताण्ड्ययोगदर्शनं
परिणामवादिदर्शनमस्ति । तत्रतुष्टिः प्रकृत्यैः परिणामभूता वर्तते । प्रकृति-
स्त्रिगुणात्मिका भवति । तत्परमस्तमांसिप्रकृत्यैः गुणभूतानि वर्तन्ते । यदा
एतेषां गुणानां अवाणां साम्यावस्था भवति, तदा तस्य नाम प्रधानं प्रकृतिरिति
बोध्यते, किन्तु यदा गुणवैषम्यं भवति, तदा क्रमशः सूक्ष्ममहत्तत्त्वात्पारम्य
स्थूलमयंभूतास्तत्तद्योत्पन्ना तुष्टिरुत्पद्यते । प्रकृत्यैः पृथक् परिणामो महत्त-
त्त्वं तत्रतुष्टिबुद्धिर्वा वर्तते किन्तु प्रत्येकं शरीरे स्थितमन्तःकरणोक्तस्याः तत्रतुष्टि-
बुद्धेः अर्थात् महत्तत्त्वात् पृथक् पदार्थस्य वर्तते ।

ताण्ड्ययोगस्य तुष्टिप्रक्रियायां मनस उत्पत्तिः

ताण्ड्ययोगस्य निम्नलिखिता तुष्टिप्रक्रियातः इदं तथ्यं स्पष्टं
भवति । तुष्टिप्रक्रियायाः क्रमः इत्थं प्रतिपादितोऽस्ति -

"प्रकृतोर्महांस्ततो हंकारस्तत्प्रादुर्भावश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकाख्यं पञ्चभूतानि ॥"

॥ताण्ड्यकारिका - २२॥

अथात्र प्रकृतौः महत् बुद्धितत्त्वं वा, महत्तत्त्वाहंकारः, अहंकारात् पञ्चतन्मात्राः
एकादशेन्द्रियाणि चेति षोडशतत्त्वानां समूहः उत्पद्यते । एतत्त्वोद्भूतगुहे अन्त-
र्भूतापञ्चतन्मात्राभिः आकाशादियन्यमहाभूतानि समुत्पद्यन्ते । एते तर्धेऽपि
प्रकृतौः विकारभूतास्त्रिगुणात्मकाश्च वर्तन्ते । त्रयो विंशतिकारिकायामध्यव-
सायोऽर्थात् निश्चयात्मकं तत्त्वं बुद्धिपदवाच्यतां लभते । एतस्याः बुद्धेः ता-
त्त्विकं त्वं धर्मानवेराग्येष्वर्थं ज्ञापितमस्ति, एतत्तात्त्विकत्वाच्चिह्नम्,
अध्याज्ञानावेराग्याऽऽरागनिवर्धं बुद्धेरतागतस्थमुक्तमस्ति ।

चतुर्विंशतिकारिकायामहंकारस्य लक्षणं ज्ञापितमस्ति तत उत्पद्य-
मानं द्विप्रकारकं कार्यमुक्तमस्ति - एकन्तु एकादशेन्द्रियसमुदायस्य, द्वितीयं
च पञ्चतन्मात्रास्य । सांख्ये वर्णितानां तर्धेणोत्पद्यमानानां पदार्थानामिहा-
हंकारोऽपि त्रिगुणात्मकोऽस्ति । तात्त्विकाहंकारादेकादशेन्द्रियाणां पञ्च-
ज्ञानेन्द्रिय, पञ्चकोर्नेन्द्रिय, एकं मनः । तात्त्विको गणः समुत्पद्यते । तामसाहं-
कारात् पञ्चतन्मात्राणां सामलग्न उत्पद्यते, राजसाहंकाराच्च द्वयमपि कार्य-
मुत्पद्यते । यद्यपि रजोगुणस्य स्वकीयं पृथक् स्वतंत्रं वा किमपि कार्य नास्ति,
तथापि सत्त्वगुणतमो गुणो स्वतः प्रवृत्तिशीलो नैव शक्तः, अतः समर्थसत्त्वे-
ऽपि ली स्व-स्वकार्यं नैव कुस्तः । प्रवृत्तिशीलकारणात् रजोगुणो यदा तान्
प्रवर्तयति तदा ते स्वकार्यं कुर्वन्ति । इत्यन्य सत्त्वे तमसि स्व-स्वकार्यं प्रवृत्त्यु-
त्पादनकारणात् इन्द्रियोत्पत्ती तन्मात्रोत्पत्तीश्च रजोगुणोऽपि कारणमस्ति ।

अद्विंशतिकारिकायां चक्षुश्रोत्रघ्राणरसनत्वगित्थादि षड्यज्ञाने-
न्द्रियाणि बोधितानि सन्ति, वाक्याणिवाक्यायूस्थ्यादीनि षड्यकर्मेन्द्रियाणि
प्रतिपादितानि सन्ति । अद्विंशतिकारिकायां मनोवर्णनमित्थमस्ति -

"उभयात्मकमम मनः संकल्पकमिन्द्रियं च साधयामाह ।

गुणवरिणासाक्षीभान्नानात्वं वाह्यभेदाच्च ॥ 27 ॥

अर्थात् एकात्मकोन्द्रियं मनोवर्तते, अर्थं द्विप्रकारकमपीन्द्रियं वर्तते अर्थात् मनः
कर्मेन्द्रियमप्यस्ति, ज्ञानेन्द्रियमपि, यतोहि मनसा संयुज्य चक्षुराद्विज्ञानेन्द्रि-
याणि वागादिकर्मेन्द्रियाणि च स्व-स्वविषये प्रवर्तन्ते ।

"अत्र एकात्मत्वमिन्द्रियेषु अर्थे मनः उभयात्मकम् ।

क्षुशीन्द्रियं कर्मेन्द्रियं च । चक्षुरादीनां वागादीनां च
मनो विद्विष्यतानामेव स्व-स्वविषयेषु प्रवृत्तेः ।"

एतत्प्रतीत्यनुसृत्य विषयो मनस्तत्त्वमेव वर्तते । मनोविषये
आचार्यवाचस्पतिमित्र इत्थं वर्णयति -

"तद्वत्साधारणेन त्वेण लक्षयति- "संकल्पकममनः"

इति । संकल्पोऽत्र त्वेण मनो लक्षयति ।"

संकल्प एव मनसो साधारणधर्मोऽस्ति । अत एव देवतस्य लक्षण-
मस्ति । एतत्तत्त्वं स्पष्टत्वेण ज्ञापयितुं संकल्पस्य व्याख्या तत्त्वकीमुदीकारः
इत्थं वर्णयति । निर्विकल्पक-सविकल्पकभेदेन प्रत्यक्षं ज्ञानं द्विप्रकारकं भवति ।
तत्रतः सूक्ष्म-गुह्यं मानवस्य निर्विकल्पकमर्थात् सामान्यबोधोपार्थां विहीनस्य

वस्तुमात्रस्य प्रत्यक्षं भवति । तद्विषय वस्तुनां जातिवर्गादीनां बोधो न भवति, तत्पश्चात् मनोद्वारा सामान्यविशेषाभ्यां विकल्पाभ्यां युक्तं यत्प्रत्यक्षं भवति तत् सविकल्पकं प्रत्यक्षमिति वक्तुं शक्यते । अस्मिन् ज्ञाने वस्तुनो धर्मसंख्यादि- विशेषाधानां ज्ञानमपि जायते । पूर्वमीमांसायाः सुप्रसिद्धो विद्वान् श्रीमान् कुमारिलभट्टसहोदयः श्लोककार्त्तिकस्य प्रत्यक्षतूने ॥२ संख्यायामयं विषयो नैव प्रकारेण वर्णितोऽस्ति -

"अस्ति ह्यधालोचनज्ञानं पृथक् निर्विकल्पकम् ।
बालशूकादिविकानतद्वयं सुगन्धवस्तुजम् ॥२

अनेन प्रकारेण निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्योल्लेखात् पश्चात् किञ्चिदुत्तरक-
शतसंख्याके श्लोके सविकल्पकप्रत्यक्षमित्थं बोधितमस्ति -

"ततः परं पुनर्वस्तु धर्मजात्यादिविषया ।
बुद्ध्यावसीयते ताऽपि प्रत्यक्षत्वेन सम्भवात् ॥"

मनोवैज्ञानिकप्रक्रियायां प्रत्यक्षज्ञानस्य निर्विकल्पकप्रत्यक्षं सविकल्प-
प्रत्यक्षन्यात्यन्तमहत्त्वस्य विषयो वर्तते । पृथक्, वस्तुनः सामान्यं प्रत्यक्षं
भवति, तस्मिन् प्रत्यक्षे केवलं वस्तुमात्रस्य प्रत्यक्षं भवति । एतदाधालोचनज्ञानं -
निर्विकल्पकज्ञानं बोध्यते । तत्पश्चात् मनः संकल्पयते अर्थात् विशेषणविशेष्य-
भावद्वारावस्तु विवेचयति । पृथक् ज्ञानं यदि संश्लिष्टात्मकं सामान्यज्ञान-
मुच्यते तदा सविकल्पकज्ञानं विशेषणत्मात्मकं ज्ञानं वा वक्ष्यते । तथा तु साधो-

1. श्लो० वा० प्रत्यक्षतूने - ॥२.

2. सांख्यतात्पर्यकीमुक्ती - पृ० १४६.

3. भासागणेशकृत तत्त्वज्ञानार्थदीपनम् - पृ० 59.

प्रतिमादितो स्ति । औपनिषद्यादर्शनमिव चितिशक्तौ इच्छाक्षेप्यार्था प्रयत्ना-
दिगुणाः नोपलभ्यन्ते । अहंकारणाद्य आत्माचितिशक्तिर्वा वस्तुको नित्य-
गुणतत्त्वोऽस्ति किन्तु अविवेककारणात्सं आत्मानं धन्यमवच्छिन्नी करोति ।
विवेकव्यापारस्यावकाशश्चात् चितिशक्तिः, या योगक्षणि वृक्षस्थेणापि
कथिता वसति, स्वात्मस्थे अवस्थिता भवति । सांख्ययोगस्थेन विवेकेन
प्रकृतौः कार्यकृतत्वान्मनो जडं त्रिगुणात्मकं तथा शक्तिक्रयदार्थस्य न्य तिष्ठति ।

तत् स्वकारणे धर्तु अहंकारे चित्तीयते । अत एतस्य प्रलयो वि-
भवति । प्रत्येकस्मिन्चरोरे पृथक् पृथक्प्रेण तत्त्वान्मनो नाना भवति यतोहि
प्रकृतौः प्रथमं परिणामः महत्तत्त्वं बुद्धितत्त्वं वा भवति । अनया कृत्वा
मनसोऽपि परिणामो विभुः सर्वव्यापकश्च वसति । न्यायक्षेत्रेणिकक्षणिषु आत्मनो
ये विभोवर्णाः सुखदुःखादयः कथिताः सन्ति, सांख्यक्षणि योगक्षणि च ते सर्व-
ऽपि अन्तःकरणस्थेष धर्माः भवन्ति । चितिशक्तिस्तु शुद्धासंहरहिता च भवति ।
मनोऽन्तःकरणस्थेणापि कथितमस्ति योगक्षणि च तदीयक्रियाकलापानुसारं तस्यै
मनोबुद्धिश्चित्ताहंकाराणान्य स्वस्यं प्रदत्तमस्ति । अत एवेनमन्तःकरणचतुष्टय-
मप्युच्यते । एतस्यान्तःकरणचतुष्टयस्य विस्तृतं वर्णनमेतस्य शोधप्रबन्धस्य चतुर्था-
ध्याये करिष्यते ।

सांख्ययोगो लुष्टैरुत्पत्तिविषये परिणामवादस्य सिद्धान्तं स्वी-
करोति । एतस्मिन् मते कार्यकारणयोरभेदोऽपि स्वीकृतो वसति, तत्कार्यवादस्था-
पि च सिद्धान्तं स्वीकृतमस्ति । अर्थात् कार्यस्य सत्ताकारणे उत्पत्तौः पूर्वमेव
विद्यमानं भवति । कारणात् सर्वथा भिन्नं किमपि कार्यं नोत्पद्यते । एतस्मिन्

सिद्धान्ते चतुस्तुतः कार्यं कारणस्यैवैकः वरिणामपिबोयो वतीति ।

सांख्यदर्शने स्थूलशरीरस्य सूक्ष्मशरीरस्य च वर्णनमस्ति । स्थूल-
शरीरं पृथ्व्यादिभूतचतुष्टयस्य निर्मितमस्ति । यदा च सूक्ष्मशरीरमातिवाहिक-
शरीरं वा अष्टादशतत्त्वाद्बुत्पद्यते । यथा- 1. बुद्धिः, 2. अहंकारः,
3. मनस्, 4-8. पञ्चतन्मात्राः [सूक्ष्मभूत] तथा 9-18. द्यौन्द्रियाणि ।
इदं सूक्ष्मशरीरं प्रत्यक्षगोचरं न भवति, किन्तु स्थूलशरीराभावे इदं सूक्ष्मं शरीरं
स्वकीयं कार्यं नैव कर्तुं शक्नुयात् ।

॥घ॥ उत्तरमीमांसायां जनतः स्वल्पं लक्षणम् -

उत्तरमीमांसायाः प्रचलितं वेदान्तदर्शनमस्ति । सूत्रकारवाद-
राख्यस्य ॥व्यासस्य॥ ब्रह्मसूत्राधारेण चिदांतः स्व-स्वस्वीकृतसम्प्रदायानुसारं
वृत्तिं भाष्येन विरचितवन्तः । यथा -

आचार्योपवर्णस्योत्प्लेखः आचार्यशंकरो बहुसंख्येन कृतवान् ।
उपवर्णः, वृत्तिकारस्य नाम्ना प्रसिद्धोऽस्ति । श्रीमान् उपवर्णः प्रोक्तः पूर्वो-
त्तरमीमांसायां वृत्तिगुणं विरचितवान् । स्फोटसिद्धान्तस्य निराकरणे
आचार्यशंकरः "भगवान् उपवर्ण" इत्युक्त्वा स्मृतवान् ।

बोधायनसूत्रेषु बोधायनस्यैव वृत्तिरासीत् यस्य वचनानामुद्ध-
रणमाचार्यरामानुजस्य भाष्ये भवति । कतिपयविद्वानुपवर्णं बोधायनस्यैव
व्यक्तिरङ्गीकरोति ।

स्वमेव 3. ब्रह्मदत्त, 4. द्विडाचार्य, 5. सुन्दरगण्ड्यप्रभृतयः

आचार्यशंकरात्प्राक्कालिकाः ब्रह्मसूत्रमधिकृत्यटीकालेखकाः बभूवुः । दुर्भाग्य-
वशात् शंकरात्पूर्ववर्तिनः कस्यापि विदुषः टीका, वृत्तिः भाष्यग्रन्थो वा
अथ अनुसृतव्य एव वर्तते । अर्वाचीनकाले शंकरात्पश्चात् आचार्यभास्कर, वाचव-
प्रकाश, आचार्यरामानुज, श्रीकण्ठ, निम्बार्क, भाट्ट, बल्लभाचार्यप्रभृतयो ब्रह्म-
सूत्रमधिकृत्य स्वभाष्यं ग्रन्थं वा लिलिखुः । शांकरमतम् "अद्वैतमतम्" तथा
वेङ्कटाचार्यद्वारा "मायावाद" इत्यपि उच्यते । एतेषु सर्वेषु भाष्येषु
मनतोऽन्तःकरणस्य वा तत्ता स्वीकृता वर्तते । अन्तःकरणस्यैव विषये सर्वेषां
भाष्यकाराणां प्रायः कोऽपि मतभेदो नास्ति । शरीरादात्मनश्च पुनश्च अन्तः-
करणस्य मनसो वा तत्ता सर्वेऽपि स्वीकृता वर्तते ।

यथा च पूर्वतोऽपि तर्कतः कृतो वर्तते, मनस्तत्त्वस्य विवेचनं
भारतीयतत्त्वदर्शनस्य [मैत्राफिजिक्ता] चेकमङ्गमस्ति मनसो तत्त्वं स्वत्वं प्रश्नश्च
तत्त्वसम्प्रदाये स्वीकृतवृत्तिप्रक्रिया सम्बद्धोऽस्ति । यतोहि अन्तःकरणस्य मनसो
वा नित्यत्वाऽनित्यत्वयोः कार्यत्वस्य, कारणत्वस्य च विचारः सृष्टिप्रक्रिया-
ऽऽधारेणैव कर्तुं शक्यते ।

ब्रह्मसूत्रमधिकृत्यभाष्यकाराचार्याणां द्वयोः भागयोः कार्यत्वं कर्तुं
शक्यते । प्रथमतः, ये सुष्टेः स्वतन्त्रतात्तागत्वीकृत्यविवेचनं तस्य माययोत्यन्त-
कारणात् अर्थात् सत्तद्भ्यामनिर्वचनीयमङ्गीकरोति । सत्त्वसम्प्रदायान्तर्गताः
श्रीशंकराचार्यास्तदनुयायिनश्च वर्तन्ते । द्वितीयतः, ये वेङ्कटाचार्याः सन्ति,
ये शंकरसम्मतं संसारं मायायाः कार्यं नाङ्गीकुर्वन्ति, तन्मते च जगद् भ्रममात्र-
मस्ति । एते चिद्विदांसो जगतो व्यावहारिकतात्तागङ्गीकुर्वन्ति । सुष्टेरुत्पत्ति-

विषयेऽपि परिणामाह, विजयिवाह, तत्कार्यवाह, अतत्कार्यवाहादित्यानेषु
तुष्टिदानं नितान्तामाश्रयकमस्ति ।

शंकरविद्यान्तरं प्रस्थानवती प्रसिद्धा वती । प्रह्लाद-जीव-
अण्डाण्डोपनिषदां तस्मिन्निहां नाम प्रस्थानवती भवति । शंकरतो परमार्थ-
तत्त्वं केवलं तस्मिन्निदानन्तत्त्वत्वं केवलं प्रकृतं वती । तुष्टिप्रक्रियायाः निगुणं
तस्मिन्निदानानुगतमेवास्ति ।

परमार्थतत्त्वस्य प्रह्लादो द्वितीयं नाम "ॐ" इत्यास्ति, अत एव
य प्रह्लादो यः प्रह्लादो तद्वत् "अन्ताद्वयस्य यतः" इत्येवं प्रकृतमस्ति, तमेव
माण्डूकीयनिषदां ओंकारादेव प्रकृतमस्ति : वर्णितं वती । अथा -

"ओमित्येतदपरिहृतं तत् तत्प्रतीकवाचकमूलं अण्ड-
वदित्यदिति तस्मिंश्चकार एव । यद्यन्तस्मिन्निदानासीत्
तद्वत्प्रतीकं एव ।"

इतद् व्याख्यायन् अन्तर्लीङ्गः उच्यते- प्रह्लादोपनिष-
दात् अन्तर्लीङ्गमस्ति, तस्माद्विद्यानादधिन्यं नास्ति । अतोऽविद्यामोक्ष-
दाहं विन्यं नास्ति । अतः तत्पूर्णविहं जगत् ओंकारव्यमेवास्ति । धृ-
तचित्तश्च तस्मिन्निदानेन वदितव्यमिति ज्ञाते, अथ तस्माद्वारिष्येत्तत्त्वानु-
न्यायि एव तस्मिंश्चकार एव भवति । अथावन्तर्लीङ्ग उच्यते : तत्तत् प्रह्लाद
भवति ।

1. माण्डूकीयनिषद् - अन्त ।

2. " - शंकरभाष्य - अन्त ।

"सर्वं हि एतद् ब्रह्म । अथा आत्मा ब्रह्म ॥"

परमार्थं ब्रह्मात्मैक्यताया आचर्येतामुच्यते ।

अप्यत्र एव उच्यते: पदार्थो यतिः शीघ्रं ब्रह्म लब्धिमयं प्रतिपादयति ।

एतन्नादव्यक्तत्वात् बुद्धिः महत्तमं चोत्पद्यते, एतत्तत्त्वात्

हंकार उत्पद्यते । अहंकारात्पञ्चान्नामाः- अहंकारोपरमन्थाद्य उत्पद्यन्ते।

पञ्चान्नामाः सूक्ष्मव्यक्ताः उत्पद्यन्ते । पञ्चान्नामोभ्युपपत्तौ

पञ्चान्नामोभ्युपपत्तौ उत्पद्यन्ते । अत्राहंकारः "पञ्चीकरणम्" इति

नामो भूते कथ्यते -

अथातः परमं तानां तमाधिविधिं व्याख्यातः । उं तत्त्वम्-

काच्युः अविद्याशक्तं ब्रह्म । ब्रह्मो अत्यन्तम् । अत्यन्तात्मन् । अतो वं-

कारकः । अहंकारात्पञ्चान्नामाणि । पञ्चान्नामैः पञ्चान्नामानि ।

पञ्चान्नामोभ्युपपत्तिं यत् । - - - - पञ्चीकरणं अत्राहंकारम्, अहंकारो-

पञ्चान्नामैः निष्पन्नं पञ्चम्यो ।

पञ्चीकरणं अत्राहंकारम् । अतो वं-

काच्युः अविद्याशक्तं ब्रह्म । अतो वं-

कारकः । अहंकारात्पञ्चान्नामाणि । पञ्चान्नामैः पञ्चान्नामानि ।

॥॥ अत्राहंकारः

अत्राहंकारं अत्राहंकारम् । अतो वं-

लोन्निद्राणि, मनोबुद्धिरिति सप्तदशकं तिसृणं शीतिं हिरण्यमर्षं हस्तुष्यते ।

श्रीकान्तपुरेण्वराचार्यमहोदयः एतत् व्याख्यातयन् स्वतात्परिनाम्न-
टीकायामन्तःकथयन् मनोबुद्ध्यादिनाम्नां व्याख्यां हस्तुष्यति -

"मनोबुद्धिरहंकारविचयं चेति चतुष्टयम् ।

तन्मन्त्राद्यं मनोऽयं बुद्धिर्निश्चितकृषिणी ॥

अभिज्ञानात्मकत्वाद्वाह अहंकारः प्रकीर्तिः ।

अनुसंधानस्य च चित्तमित्यभिधीयते ॥" ॥

वेदान्तकारे यन्त उच्यतेतिरित्यं वर्णितं अस्ति -

एतानि [लोन्निद्राणि] आकाशादीनां तारित्वकामिष्वोद्य-

त्येभ्यः हृद्यं हृद्यं नृणेणोत्पद्यते । बुद्धिर्नाम तारित्वकामिष्वोद्यः ।

मनोनाम तन्मन्त्रादित्य तारित्वकामिष्वोद्यः अहंकारः ।

एतेष्वान्ताः कर्म तन्मन्त्राकारणात् । १. मनः, २. बुद्धिः, ३. चित्तम्,

४. अहंकार इत्यादिचतुर्नामिभिः कल्पयति कथ्यते । अन्ताः कर्म यदा तन्मन्त्रादित्य-

रमेण परिणमते, तदा तन्मन्त्रः" इत्युच्यते । निश्चयात्मकवृत्तिरपि परिणम्यात्

अन्ताः कल्पते "बुद्धि" पदवाच्यं अस्ति । पूर्वं श्रुतमनसूनां स्वरूपीत्य

"अन्ताः कर्म" चित्तम्" इत्युच्यते । अनुसंधानस्यार्थः स्वरूपयति । अभिज्ञानस्य

१. अंकराचार्य चिरचितं "वृत्तीकरणम्" - पृष्ठ 27.

२. पुरेण्वराचार्य-इतीक्यामिति - 33-34.

३. तद्वानन्वकृत वेदान्तकार - पृष्ठ 4-5, ओरिजिनल बुक एजेन्सी, पुना,
तंकरम् 1929.

कार्यः गर्वो भवति । अतोऽभिमानवती अन्तःकरणस्य वृत्तिः "अहंकार"पद-
वाच्या भवति ।

आचार्यविद्यारण्यकृतस्य "पंचदशी"नामकग्रन्थस्य तत्त्वविवेक-
पुस्तके लोकात्मलोकात् त्रयोविंशतिविमोक्षार्थन्यासादृशी प्रकृतिः कापिता वती ।
अव्यक्तं प्रकृतिमां तत्त्वचरत्तमोपगच्छती वती । तदा तत्त्वचरत्तमतां गुणानां
तान्मात्रस्या भवति, तदा एतत् प्रकृतिः प्रधानमिति बोध्यते । प्रकृतिरप्यु-
भयात्मिका विबुधतत्त्वगुणानां प्रकृतिर्नाम भाषा भवति, अतिनतत्त्वगुणानां-
प्रकृतिर्नाम अविद्या भवति । भाषायां प्रतिकल्पितमिच्छदात्मा त्वं ईश्वरो
भवति । अविद्यायां प्रतिविम्बितमिच्छदात्मा जीवब्रह्माव्यो भवति ।
अविद्यात्वोपायेरमुदेस्तारतम्यात् जीवा अनेक प्रकारकाः भवन्ति यथा -
देवः, तिर्यगित्यादिः । तस्य प्रधानप्रकृतेः जीवानां सुखदुःखादितम्याद्वनाय
ईश्वराज्ञया अर्थात् पूर्वतन्मिच्छया पृथग्यादित्यन्वयाद्भावाः उत्पद्यन्ते ।
आकाशादित्यन्वयाद्भावाणां तत्त्वार्थैः पञ्चज्ञानेन्द्रियान्पुत्पद्यन्ते । अथर्विक-
तत्त्वार्थैः एकं ज्ञानेन्द्रियमुत्पद्यते । सर्वज्ञतमिच्छिततत्त्वार्थैः अन्तःकरण-
मुत्पद्यते । इदमन्तःकरणं वृत्तिभेदकारणात् स्वद्वयेन वर्तुं शक्यते ।

"तैरन्तःकरणं तर्हि वृत्तिभेदेन तद्विषया ।

कनो विमर्शस्यं त्वाद् बुद्धिः त्वान्निश्चयात्मिका ॥"

[2] अन्तःकरणं भौतिकतत्त्वम्

उपरि प्रणिताक्षितेन विवेकेन अन्तःकरणं भौतिकतत्त्वमस्तीति

वती । प्रत्येकभूतस्मिन्गुणात्मको भवति, यतोहि प्रवृत्तिस्मिन्गुणात्मिका प्र-
 ति-
 पादिता अस्ति । यत्तद्वस्तुनां तत्त्वविशेषः पञ्चज्ञानेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते ।
 अथादिकभूतस्य तत्त्वविज्ञाः एकेन्द्रियस्योपादानकारणमस्ति । सर्वभूतानां
 तत्त्वविज्ञानां साधारणं कार्यत्वान्ताःकरणमस्ति । अन्तःकरणस्य वृत्तिभेदेन न
 मनोबुद्धिश्चिन्ताहंकाराद्यानि चत्वारि नागानि जायन्ते । अथा वृद्ध्या
 मनः एकः भौतिकः पदार्थो भवति । अनेक शरीरेषु पृथक् पृथक् भूतान्तःकरणस्य
 स्थितिकारणत्वं मनो नेतुं भवति । मनसः परिणामस्तु न आत्मा इव विद्युः,
 न च व्यापकमध्यपरिणामस्यैव भौतिकः पदार्थो भवति । वृत्तिस्य सतस्य
 परिणामो भवति । वेदान्तदर्शिनामुपनिषदाधारेणैव प्रतिष्ठितमस्ति । अत एव
 वेदान्ततारे प्रतिपादितमस्ति -

“वेदान्तो नाग उपनिषत्प्रमाणम्, कृष्णकारीणि
 शरीरकसूत्राणि च ।”

अर्थात् वेदान्तदर्शिनो उपनिषदे च प्रमाणमस्ति, एतेषामुपनिषद् वाक्यानां
 संग्राहकं कृष्णसूत्रं शरीरकसूत्रमपि प्रमाणमस्ति । आदिशब्देन श्रीमद्भगवद्-
 गीताद्वयाध्यात्मिकतास्मात् संग्रहणमस्ति, यतोहि तान्यपि शास्त्राणि उप-
 निषद् पदवाच्यानि भवन्ति ।

॥३॥ वेदान्तदर्शिनो मनसो गिर्यता

उपनिषदि मनोऽन्तःकरणस्येणापि प्रतिपादितमस्ति ।

पञ्चमहाभूतैर्गोऽन्नस्योत्पत्तिकारणात् त्वतात्त्विकांशाद् मनः कृजति ।

छान्दोग्योपनिषदि अपि अन्नाद् जनत उत्पत्तिः वर्णित अस्ति । यथा-

"अन्नस्याप्यन्नस्य गोऽपि जात उर्ध्वः

तमुदीकति तन्नलो भवति ।"

अर्थाद् यदन्नमुपयुज्यते, वायुतदितोदरस्य जठराग्निना तस्य गन्धं भवति ।

तस्य गो हि सूक्ष्मांशो भवति, त उपरिगच्छति, तदेव च मनो भवति ।

अर्थाद् जनतोऽवयवैः सह गतित्वा तदन्नं मनः परिपोष्यति । एतस्याग्नी-

पनिषदिप्रतिपादितमस्ति यद् भुक्तमन्नं जठराग्निना पाच्यते, तदन्नं च त्रिभि-

र्यभिः विभज्यते । अन्नस्य गो हि सूक्ष्मांशो धातुर्भवति, तत्पुरीषं भवति,

अन्नस्य मध्यमांशो धातुः, त च रसादिक्रमेण परिणतः सन् मांसो भवति ।

अन्नस्य च यः सूक्ष्मांशो भवति, त उपरि अर्थाद् सुक्ष्मदेशं प्राप्य "हित"

नामकसूक्ष्माङ्गीप्रदेशे प्रविशति, वाणी च करणसूक्ष्मस्य स्थितिमुत्पादयन् मनो

भवति । आचार्योक्तिरः त्वमाह्वे कथयति यद् अन्नाद् परिपुष्टकारणाद् जनतः

भौतिकत्वं साधयत्यन्ये सिध्यति । क्षेत्रिकद्वये गन्धनतो नित्यत्वं निरवयव-

त्वमणुत्वन्य प्रतिपादितमस्ति, तेषां अनेन प्रकारेण उक्तं भवति ।

श्रुती जनतोऽन्नस्य प्रतिपादनस्य तात्पर्यमित्यवगन्तव्यम् ।

यद्यपि वृद्धिप्रक्रियायां मनः पञ्चमहाभूतस्य कार्यत्वेन प्रतिपादितमस्ति, तदा

श्रुती तत्त्वान्नमयत्वं कथमुपयुज्यते ? इति शंका भवितुमर्हति तदा तत्प्रेतत्वा-

धानम्- मनः पञ्चमहाभूतानां गुणान् गृह्णाति । तत्र पञ्चमहाभूतस्य गुणात्ता

निरवयवकारणाद् जनतः पञ्चमहाभूतता सिध्यति, तथापि तस्यात एवान्नमयत्वं

प्रतिमादितमस्ति, यद् वन्यमहाभूतस्य उत्पद्यमानं जनतोऽन्वयकारि भवति
तस एव तस्यान्वयवत्त्वं प्रतिपादनं प्रतिष्ठापयुज्यते । आचार्यमुत्तुङ्गः "सिद्धान्त-
विन्दु" व्याख्यायाभिधेयं मार्ता अनेन प्रकारेण कथिता अस्ति -

"जनतः वन्यमहाभूतकार्यस्यापि अन्वयवत्तुतिः
तदुपकारकत्वा व्याख्येया । जनस्य वन्यमहाभूतगुणग्राहक-
त्वेन तत्तत्तन्निश्चयाद् वन्यमहाभूतात्मकत्वम् ।"

अतो भूतेः तन्निमित्ततत्त्वचरित्तथोपनिबदि प्रतिमादितोना-
न्वेनान्तःकरणत्वोत्पत्तौ कथनं विरोधी नास्ति ।

अनुभवस्थाधारेणापि औजस्यतोः परस्परं सम्बन्धः सिध्यति ।
पाश्चात्त्यचिन्तकानां दृष्ट्याजन्मेन बहुप्रकारकं रासायनिकं तत्त्वमुत्पद्यते,
रासायनिकवस्तुश्च प्राणीनां रक्तां सूक्ष्मशिराश्च प्रभाविताः सन्ति, अथवा
मस्तिष्कोपरि तस्य प्रभावः पतति । आदम्यदायर्नां प्रभावः स्पष्टमेव मन-
सिक्तस्थानोपरिपरीति । "बुद्धिं सुम्यति यद् ब्रह्मं मदकारि तदुच्यते" इति आयु-
र्वेदे पि प्रतिपादितमस्ति । आयुर्वेदस्य बहुनाभोज्यधीनां यथा मकरध्वजादितेजनेन
नाडीतंत्याने उत्तेजना तथा प्रकीरनुष्णो जायते । पाश्चात्त्यवेदेषु स्त०स्त०डी०
इत्यादितेजसस्य प्रकारो यथी । "हिप्पी"नायकपुस्तकमुदाहराः भारतीयमातृ-
द्वयद्वारा स्त०स्त०डी० इत्यादि औषधिद्वारा च मनः प्रभावयन् किञ्चिद-
कारणं चिन्ताभिर्वियुज्यते, एकप्रकारकानन्दं कथितन्यायानुक्तानि ।

योगक्षेत्रिणिऽपि योगसिद्धयर्थं "जन्मीषधिगन्तव्यःसमाधिजाः

सिद्धयः ॥ ५-१ ॥ इत्युक्त्वा अतुरब्धनेऽपि जीषधिद्वारा निर्मितरत्नायन-
तेजनेन पुष्पावस्थां वृत्त्युन्वापि दुरेत्यापयति, तथा अन्य सिद्धयोऽपि प्राप्तुं
शक्यन्ते ।

उपरि प्रुतिमादिनेन मादलीषधिशिष्यस्तीकाश्रुता हेतुव्येतनात्त्वय
मन्तः पार्थिव्यत्वतोक्तते । अत उपनिषत्प्रुतिमादयमिदं तद्व्यमस्ति यत् "जन्मी-
ऽन्नस्य परिणामविशेषत्वमस्ति" इति सिद्धयति ।

धार्मानकाले वतोरौकार्गभुत्थीषधिद्वारा ज्ञानवाल्क्यनाडीनां
क्रियाकलापा अवस्थयन्ते । एतानि सर्वाण्यपि वस्तूनि जन्मीषधयन्तर्गतान्येव
च ज्ञातव्यानि ।

उपनिषन्भूतकाद्वैतवेदान्तद्वयनि केवलमेव पारमार्थिकतत्ता अर्थात्
भूतमधिष्ठयद्वैतमानेतत्कात्तत्रयावाद्यवस्थात्मेव स्वीकृतोऽस्ति । आत्मनः एका-
शात् आकाशादियन्यमहाभूतानामुत्पत्तिः प्रुतिमादिता अस्ति । आत्मेव विश्व-
स्याभिन्ननिमित्तीपादानकारणत्वेनाङ्गीकृतोऽस्ति, स त चात्मा पाद्मज्जो-
भ्यामतीतः कथितो वतति । इदमात्मत्वत्वं ब्रह्म स्वतोनिषिञ्जतत्त्वत्वमस्ति ।
तच्चिदानन्दत्वमेव तदीयं त्वत्वं भवति । सत्, चित्, आनन्दत्वं तदीयं विशेष-
णमपि असत् जडदुःखद व्याप्यर्तयितुमेव वतति । इदं ब्रह्मतत्त्वमेव स्वमाया-
शक्तिद्वारा अर्थात् मायाशक्तितं सत् यन्नितः सर्ववरात्त्वस्य कारणं भवति
तन्निदान्तः जीवस्यापि कारणं भवति । उपनिषदि प्रुतिमादितामस्ति -

“मायां तु प्रवृत्तिं विद्यात् मायिनं तु गह्वरम् ॥”

शक्तिशक्तिमतोरय भेदो नाङ्गीक्रियते । अत एव ह्येवम स्याद्विचित्रस्य
कारणमस्ति ।

मुण्डकोपनिषद् मनस उत्पत्तिः स्पष्टं कथिता अस्ति ।

अप्राण, अजस, शुद्ध तथा अवरान्दिय पर आत्मा भवति । यथा -

“दिङ्मो ह्यर्क्षः पुरुषः स वाय्वाभ्यन्तरो ह्यसः ।
अप्राणो ह्यमनाः शुद्धो ह्यवरात्परतः परः ॥”

एतन्मात्राद्रे प्राणमनसिन्द्रियाणामुत्पत्तिः कथिता अस्तिः -

“एतत्प्राज्जायो प्राणोः मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
सं वायुर्धोतिरायः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥”

एतच्छ्रुतोल्लेखित्युत्पत्त्यभावर्यं भाष्यन् भगवान् शंकराचार्यः लिखतिः -

“एवं मनः सर्वाणि चैन्द्रियाणि चित्त्याशयेतस्यादेव जायन्ते ।”

अनेन स्पष्टमेव प्रतीयते यत् न्यायवैयर्थिकत्वानामिव वेदान्त-

त्वमिं मनसो नित्यत्वं नाङ्गी करोति । मनसोऽन्यथत्वं स्वीकरोति ।

“अन्यथं वै मनः” इति तथ्यं सूचयति बन्धनोऽन्यस्य विकारभूतमस्ति । यथा-

त्वाचन्यमुत्पृष्ट्वां रहितः कथितो भवति, तमेव शरीरमनसोः नववताया अपि
प्रतियाह्वयमस्ति । यथाः - “अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणे न हन्यते हन्य-

माने शरीरे” ॥” अविद्योपनिषदिसकद्वाराजीवस्य शीतल्येनापि वर्णमस्ति, यथा-

1. मुण्डकोपनिषद् - 1/1/7.

2. मुण्डकोपनिषद् - 2/1/2.

3. .. - 2/1/3.

4. कठो 30 - 1/2/18.

“आत्मानं रश्मिं विद्विशरीरं रश्मिश्च तु ।
 बुद्धिं तु तारथिं विद्वि मनः पुण्डरीकं च ॥
 इन्द्रियाणि ध्यानाहुर्विषयांस्तैश्च मोचरान् ।
 आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्याहुर्मनीषिणः ॥”

अर्थात् विद्वहे आत्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं किमपि न भवति. इन्द्रियमनसोः
 संयोगेनैव आत्मा भोक्ता वा तंतारी भवति । आचार्यकीर्तः सत्यन्तमाधिकृत्य-
 शक्यं भाषयन् कथयति -

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं शरीरेन्द्रियमनोभिः सहितं संयुक्तं आत्मानं
 भोक्तोति तंतारीत्पाहुर्मनीषिणो विवेकिनः । नहि केवलस्यात्मनो भोक्तृत्व-
 मस्ति, बुद्ध्याद्युपाधिकृतमेव तस्य भोक्तृत्वम् ।

यत्र सांख्यदर्शनमात्मनं भोक्ता इति स्वीकरोति, तत्रैव वैदान्तदर्शनं
 बुद्ध्यात्मानं भोक्तृत्वेण नाशङ्कीकरोति । मनसादि उपाधिभुक्तात्मेव भोक्ता
 अथवा तंतारीजीवोऽपि भवति । स्तेनोदरपेनैतदपि स्पष्टमेव जायते यद् मनः
 बुद्ध्यात्मनः उपाधि तद् भोक्तृत्वं निर्गति । प्राणीनां बुद्धये [मनसि] स्थिताः
 तर्केऽपि कामाः [इच्छा] विनश्यन्ति, तदा अयं प्राणी मरणमार्गं गनुष्यो मृत-
 इव भवति प्रहस्यतान्वापि प्रतिषह्यते ।

“यदा तर्के पुण्ड्र्यन्तो कामायेऽस्य बुद्धिस्थिताः ।
 अथ यत्सर्वो मृतो भवत्यत्र प्रहस्य तस्मिन्नुते ॥”

वेदान्तदर्शनानुसारं मन चन्द्रनकारणमस्ति । अतो ज्ञानद्वारा मनो-
नाशकरणमेव मानवस्य लक्ष्यं भवति तदेव च तः जीवन्मुक्तावस्थां लभते । मनो
नाशयितुं यातां साधनानामुपायानान्यावश्यकता वर्तते, तस्य वर्णनं शोधप्रबन्धस्य
तप्तज्ञापकाये करिष्यते ।

संसारस्यबुद्धस्य मूलं मन एव भवति संकल्प एव चैतस्य मनसो जीवन-
मप्यस्ति । मनसः संकल्पानामुपशमात् संसारस्यीदृशः शीघ्रमेव शुद्धकायितो
भवति ।

“अस्य संसारबुद्धस्य मनोमूलमिदं स्थितम् ।

संकल्प एव तन्मन्ये संकल्पोपशमेन तत् ॥

शौचयागु यथा शौचमेति संसारपाताः ।”

किन्तु करणम् ॥ असाधारणकारणम् ॥ भवति यदेकमपि तत् अनेकस्य
घटते इति प्रश्नः वेदान्तशास्त्रे उत्थापयन् ऐतरेयोपनिषदि सात्य तमाधान-
मित्यं वदति -

यदेतद् हृदयं मनश्चेतात् । संज्ञानमाज्ञानं चिक्कानं प्रज्ञानं यथा दृष्टि-
र्भूतिर्मनीषाजूतिः स्मृतिः संकल्प क्रतुरनुः कामोवश इति त्वर्णयेते तानि प्र-
ज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ॥²

अर्थात् इदं हृदयं मन एव वा वर्तते, यदेकमपि तत् अनेकस्य कार्यं
करोति । एतस्यैव नाम प्रज्ञानमस्ति । अन्यत्राप्युपनिषदि प्रतिपादितमस्ति
यत् -

“मनसा ह्येव वसयति मनसा धृणोति हृदयेन हि स्याजि जानाति”

शंकरभाष्ये हृदयमनसोः पर्यायवाचकता कथिता अस्ति सर्वप्रकारेण
च तस्य ज्ञानकरणत्वं ज्ञापितमस्ति ।

"तत्त्वाद्यु हृदयमनोवाच्यस्य सर्वोपलब्धिकरणत्वं प्रतिज्ञम् - - - - या
वि प्रज्ञा त प्रज्ञा इति प्रादुर्भवम् । करणहेतुत्वस्य प्रमाणः इति अत्रोच्यते ।

प्रज्ञानं प्रज्ञा वा प्रज्ञा स्वास्ति । करणमूहस्थेन नाम प्रज्ञा इत्यस्ति ।
मनसोऽनेकानि नामानि उपरि कथितानि सन्ति, तानि तत्रापि अन्तःकरणस्य
[मनसो] वृत्तिविशेषस्य कारणानि सन्ति ।

॥४॥ आहारः [अन्मय] मनस्य

पूर्वमेव मनसोऽन्मयत्वं प्रतिपादितमस्ति, अतः एतस्य मनसः मुख्य-
कृमनिष्यदि आहारशुद्धेः कारणता कथितास्ति । आहारशुद्धी तत्त्वशुद्धिः,
तत्त्वशुद्धी धृष्टात्मृतिः, त्वृत्ति तास्य सर्वगुण्यीनां विप्रबोधः ।

एतन्मन्त्रमधिकृत्य भाष्ये भाष्यन् अगवान् शंकराचार्यः कथयति यत्
आहारशुद्धी तत्त्वमेव आहारादुत्पद्यमानस्यान्तःकरणस्य मनसो वा तत्त्वस्य
शुद्धिर्जायते । तत्त्वशुद्धी तस्यां ज्ञातमूल्यानामकस्यात्मनो विच्छिन्ना त्वृत्ति-
स्तिष्ठति निरन्तनममन्तस्यात्मनश्च त्वृत्तेतासि सति अविद्या द्वारा जायता-
नानां लोभामनर्थक्यपाशानां बाधो जायते ।

तस्य विप्रबोधनविद्यतकरणस्य विज्ञानस्य शुद्धिः आहारशुद्धी राग-

द्वेषमोहदोषैः असंतुष्टं विषयविज्ञानमित्यर्थः । तस्यामाहारशुद्धौ तत्त्वाम्,
तद्वतो न्तःकरणस्य सत्त्वस्य शुद्धिर्नैर्मल्यं भवति । सत्त्वशुद्धौ च तत्त्वाम्,
यथा-व्यते भूमात्मनि ध्रुवा अविच्छिन्ना स्मृतिः, अविस्मरणं भवति । तस्यां
च लब्धायाम्, स्मृतिलम्भे सति, सर्वेषामविद्याकृतानर्थपाशस्याणी अनेकजन्मा-
न्तरानुभवभावनाकठिनीकृतानां हृदयाग्र्याणां ग्रन्थीनां विप्रसोढौ विशेषेण
प्रसोद्धं विनीशो भवतीति ।

सनातनविदिकथं आहारशुद्धौ यद्वलं प्रदत्तमस्ति, तस्य प्रधानतमं
लक्ष्यं मनसः शुद्धिरेव भवति । मनसः शुद्धौ सत्त्व एव मानवजीवनस्य परमलक्ष्यस्य
अर्थात् आत्मसाक्षात्कारस्य स्मृतिः निरन्तरं जायते । दुःखस्यात्यन्तिकनाशः
परमानन्दस्य प्राप्तित्वमेष मोहः सिध्यति ।

वेदान्तस्य मनोविषयकमिदं लक्षणं स्वल्पमन्य तथा मनस्तत्त्वस्य यथा-
र्थप्रयोजनमेवानुभवाधारेण स्थितकारणात् सम्यक् विज्ञानिकं च सिध्यति ।

मनश्शरीरयोः घनिष्ठतमः सम्बन्धो स्ति, इत्येतत्तदर्थं प्रायः
सर्वेऽपि स्वीकुर्वन्ति । इन्द्रियतन्त्रानाम्, यत्प्राश्यात्त्यमनोविज्ञाने मनोऽप्येव
स्वीकृतमस्ति, तस्य महत्त्वं शरीरमनसोः घनिष्ठसम्बन्धेन स्पष्टं भवति ।

श्रीमद्भगवद्गीताानुसारं मनतः स्वल्पम्

भारतीयदर्शनसिद्धिं प्रस्थानमव्यन्तर्गतिं श्रीमद्भगवद्गीताशास्त्रं
गह्वरतमपूर्णं वदं धरति । अतस्तान्तानुसारं मनतः स्वल्पचिन्तनं क्रियते ।

अर्जुन उवाच - "यो यं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतत्वाहं न पश्यामि चञ्चलतावस्थितिं स्थिराम् ॥
चञ्चलं हि मनः क्लृप्तं प्रमाथि कव्यकृत्स्नम् ।
तत्प्राहं निर्गुहं मन्ये वाकोरिष्य मुमुक्षुकरम् ॥"

श्री भगवानुवाच- "असंख्यं महाबाहो मनो दुर्निर्गुहं चलम् ।
अध्यात्मैव तु कीर्तयैष वैराग्येण च गृह्यते ॥
असंख्यतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
व्यवसायात्मना तु यतता शक्योऽवाप्नुमुपायतः ॥"

योगस्थैर्मनुजैर्लां ब्रुत्वा अर्जुनो स्थिरचित्तः तथुक्तः । एतत्काहिन्यं
ब्रुत्वा कथयति यत् हे मधुसूदन । मया यत्तत्तत्तद्बुद्धेः तावन्मद्विज्ञानस्यैव योग-
स्थोपदेशः कृतः, तद्योगस्थ स्थिरतायाहाय स्थितिः अर्थात् पूर्णता त्वं प्रवि-
ष्टयति इति मेव पश्यामि, अत्र कारणं मनसश्चान्यत्थेयम् । एतत्स्वकीयमभिप्राय-
मेवान्वस्मिन् मध्ये स्ववदयति, यत् हे क्लृप्त । मनोऽत्यन्तं चञ्चलमस्ति । गह्वर-
तमेन गह्वरचिदेकत्र कदाचिद्व्यान्यत्र गच्छति तच्च प्रमाथि कथयति अर्थात् शरीरे-
न्द्रियादीनपि ग्रन्थयति । यत्र मनो गच्छति तथैन्द्रियादीनपि ग्रन्थयित्वावन-

पूर्वकं तद्वैद्य नयति । शरीरमपि चेतसाऽनुसारमेव कार्यं करोति, एतदेव शरीरे-
 न्द्रिणादीनां मन्थनं प्राप्तिं भवति । एतद्वैतिरिक्तमिदं मनः सर्वथा वलप्रदं
 भवति । अणुद्विष्टावरोधो न सुकरो भवति । यत्तस्य मनसः एवैव वलवत्ता
 दुष्टता भवति, अथादिद्वारं अन्तःस्थः संयुक्तं भवति, ततोऽवतारणेन तस्यात्मानं
 कठिनं कार्यं भवति । एवञ्चैतस्य अनतो वरोधनात्पन्नं कठिनं कार्यमस्ति ।
 यथा वायुं रोधयित्वा कोऽपि जनो नेत्रादिव्यापयितुं शक्नोति, वायुतदेव
 चलनशीलो भवति । तस्यैकस्मिन् स्थाने वरोधो यदा कठिनतरो भवति, तदा
 तद्वेष्या मनसोऽवरोधोऽतीवकठिनो भवति ।

उपरि प्रतिपादिते "साम्येन गधुमुदन" इति श्लोके "साम्येन"

इति पदे तृतीया विभक्तिर्हेतुर्थे भवति । सोनायमर्थः प्रकटितो भवति, यत् साम्य-
 बुद्धेः कारणभूतो यो योः भवता प्रकटितः । सावधानतया पूर्वप्रकरणात्तदुक्तान्तरं
 शङ्कं शक्नोति यत् अगवान् श्रीकृष्णः प्रकाशन्वयादकारे कर्त्तव्यतां कृतो तस्मान्नयेन
 तर्कान्तरात्तदुक्तम्, एतस्याः तत्त्वबुद्धेरेवोपदेशः कृतः, तस्यास्य बुद्धेः सम्पादनार्थं
 योगसाधनं प्रापितम् अथवा "साम्येन" इत्येतस्याः तृतीया विभक्तिः "प्रकृत्या-
 दिव्यः तृतीया" इति वा तिङिना शेदार्थे तृतीया स्वीकर्तव्या भविष्यति । सो-
 नायमभिप्रायी निःसृष्टो भविष्यति, यत् तत्त्ववत् एव तस्य सम्पादको योगो
 भवता उक्तः, तौ वि योगो अन्तर्धान्यत्प्रकारणादत्यन्तं कठिनमिव प्रतिभाति ।

अतस्तत्प्रणीयं भविष्यति, यद्वर्तमानं मनः संयुक्तः महाभारते त्यागे-

स्थाने वर्णितो भवति । यदा अत्यावस्थायामेव प्रोणाचार्यस्य वार्ष्णे एते वनिय-
 कुमाराः शास्त्रशिक्षां प्राप्तवन्त आसन्, तस्मिन्नासौ शिक्षादानानन्तरं गुरुः

द्रोणाचार्यः एकस्मिन् दिवसो तर्ज्यां परीक्षणं नियतं कृतवान् । चाण्विद्यायां
 बुधवक्ष्येण तदय-वेध एव प्रधानो भवति । अतो तदयवेधस्यैव परीक्षा तस्मिन् दिने
 नियता जाता । एकं वृथिमं वक्षिणः स्वल्पं निर्माय तदीयं चक्षुरपि निर्दिष्टम्,
 तस्मिंच चक्षुषि एको लघुभूतः कृष्णचिन्दुः संयोजितः । तर्ज्येऽपि क्रिषिता
 आदिष्टाः यत् एवं कृष्णचिन्दुं स्वभावेन वेद्यनविषयं कुरु । तर्ज्येऽपि जनः
 वेधनार्थमुत्तिष्ठितो भवत् । यो धनुः हस्ते आदावेधनार्थमुद्यतो भवति, तं
 गुरुः द्रोणाचार्यः पृच्छति यत् "कथं तिष्ठ, त्वं पूर्वोक्ततन्त्रेण वरिष्ठं पश्यसि ?"
 त पश्यति यत् "पुरतो बृहं पश्यामि, ततो वामभ्ययानं पश्चिमं पश्यामि ।
 तदीयं ययुः, तस्मिन्वर्तमानं कृष्णचिन्दुस्य पश्यामि । गुरुः कथयति यत् "पठिष्ठ
 त्वया तदयवेधो नैव कर्तुं शक्यः" । हस्तयमेव तर्ज्यापि परीक्षायां अवरोधितवान् ।
 यदा चार्जुनः उत्तवाय पुनः आगतवान्, तदा तपसि गुह्येनैव प्रश्नं पृष्ठत्वा यत्
 "पुरः किं पश्यसि ?" अर्जुनः उदत्तरत्, यत् "अहं नान्यत्किञ्चिदपि पश्यामि,
 केवलं तत्र कृष्णचिन्दायेव मदीया दृष्टिरवस्थिता वसति, अहं तमेव पश्यामि ।"
 गुरुर्जुनाय आशीर्वादः प्रदाय कथितवान् यत् "त्वया नूनमेव तदयवेधः कर्तुं शक्यः ।
 इदानीं चाण्वरित्यागस्यापि आवश्यकता नास्ति ।" मनः संयतयेत्तत्प्रयत्नमुदा-
 हरणमासीत् । मनः संयतं धिना स्तादृशी एकाग्रता मेव कदापि सम्भाष्या ।

अनन्तरं प्रौढावस्थायां यदा भगवतो वेदव्यासस्योपदेशेनायमिन्द्रस्य
 पार्श्वे शस्त्रास्त्रविद्यां प्राप्नुं गतवान् तदैकस्मिन् दिवसो इन्द्रसमाकां स्वर्गेश्वरानां
 मृत्युं प्रारब्धमासीत् । तत्र उर्वशीनाम्नी अप्सरा यदा उत्तिष्ठिता तदेवमेतेन
 विचारेण तं वारम्बारमपश्यत् यदेतेनैव मदीयो वीरः प्रवृत्तोऽभवत् । यदा च तः

आपवशात् अर्थलोके गतवती तदा पुनरवती राक्षः पार्श्वे एव स्थिता भवत्,
 पुनरवती चैतस्यामेव या सन्ततिः उत्पादिता, तथैव मदीयो लोकः प्रवृत्तोऽस्मात् ।
 एतस्य जनति उयं विचार आसीत् किन्तु इन्द्रः स्नां वारं वारमुर्वशीमकलोक्यन्
 हृष्ट्या धानुमानं कृतवान् यत् अर्जुनोऽन मोहितोऽभवत् । अतो वारम्बारं पश्यति
 अर्जुनः स्वर्गलोकस्थातिथिः कति एतस्य सत्कारः आश्रयकः, इत्थं विचारयित्वा
 इन्द्रो गुणस्थेन उर्वशीमाकाशितवान् यत् "अथ रात्रीत्कर्मण्यस्य पार्श्वे गच्छ,
 गत्वा चैतस्य मनोरथं पूरय" । आशानुसारमुर्वशी अर्धरात्रे अर्जुनस्य पार्श्वे गतवती,
 हास्यमाद्यैश्च तं मोहितवती । तस्मिन् काले अर्जुनः एतदेवोक्तवान् यत्- "देवि" ।
 त्वं मद्द्वन्द्वस्य प्रवर्तिता अस्ति, अनेनैव विचारेणाहं त्वामपश्यम् । काम-वातनामपि
 सर्वथा नास्ति" । उर्वशी वारम्बारम् उद्बोधितवती यत् "ययं स्वर्गलोकस्य केषया
 तः पिता धर्मं कृत्वा स्वर्गं प्राप्नोति तदा तौऽपि अस्मिभिः सह रमते तदीय-
 पुत्रोऽपि च यदि धर्माचरणेन स्वर्गप्राप्तिं कुर्यात् तदा तौऽपि स्वर्गे अस्माकुमु-
 न्भवाम् । येषामु इत्यम्भूतस्य तमन्वस्य विचारो न भवति । अतो वंस्पुत्रिणि-
 यां तस्यामपि इन्द्रस्याहया अहं तव पार्श्वे आगतवती अस्मि । त्वया अथा सह
 रमणं कृत्वा स्वर्गस्थानन्दः प्रापणीयः" । "किन्तु अर्जुन अनौनैव कदापि विचलिता-
 भवत्, तेन चेदमेवोक्तं यत् - "देवि, अहन्निश्चदानीं शिवां प्राप्नुमामस्तथानसि,
 ब्रह्मचर्यं मत्तामि, अहं नैव कदापि त्वां स्पृश्यामि" । अन्ततः "किन्चित्कालं
 यावद् न्युक्तत्वं मदिष्यति" इति श्रापं प्रहायोर्वशी परावर्तितवती । अर्धरात्रि-
 काले एकान्ते प्राप्नोर्वशी तदुर्वशी या अप्सराः तस्याः प्रत्याख्यानं नैव सहजं भवति ।
 एतावन्मनः संवस्य यः परिधवः प्रदत्तः, तौऽर्जुनोऽपि जनति नैव विचरति

व्यवन्तःपुत्रि च त्यक्तं कथयति यत् "अथान् अनतोऽधरोधोऽत्यन्तं कठिनं कार्यं भवति" । पुनश्चेदानीन्तनाः ज्ञाः यत् अतः तथैव स्थायता शीघ्रं विद्यते कुर्वन्ति - इति महान्तमपराधं कुर्वन्ति - इति ज्ञातव्यम् । यदा कश्चन शिक्षार्थं प्रेरणां पठन् कथमपि प्रश्नं कठिनं अनुभवति, तदा शिक्षकः तं कथयेत् यत् "किमपि कठिनं नास्ति, त्वं व्यथितापत्यसि" - तदा तु प्रश्नस्य कठिन्यं तर्जना व्यथयति । किन्तु यदि शिक्षकोऽपि कथयेत् यत् - प्रश्नोऽयं कठिनोऽस्ति, अभ्यासं कुरु के प्रमेःप्रमेः हास्यसि" - तदा तस्य प्रश्नस्य कठिनता तर्जना जाता भवति ।

अत्र अवगतः श्रीकृष्णस्यापि स्वशुद्धारकमेवोत्तरं भवति यत् - हे महाबाहो ! अर्जुन ! निःतन्दिग्धं मनोऽत्यन्तं चञ्चलमस्ति, सास्य चाधरोधोऽत्यन्तं कठिनतरं कार्यं भवति, किन्तु अभ्यासे सति वैराग्यं भावयन्ना चाधरोधं जलयते" । इत्यन्य अनतोऽधरोधस्य कठिनता जगताऽपि स्वीकृता, तथा वैराग्यं भावनामभ्यासं चोपदिष्टवान् ।

अर्जुनस्य प्रश्नस्यायमेव तारंगिणी वली, यत् अनतोऽधरोधस्तु भवता जीवधाम्ने कथितः, किन्तु तदीयः उपायो नावबोधितः । स उपायः त्यक्तत्वा चतुष्टयः, येन मनो निरुद्धं भवेत् । तदीयमभिप्रायं ज्ञात्वा जगदान् श्रीकृष्णोऽभ्यासो वैराग्यं मनसो निरोधोपायतया ज्ञापितवान् । पातन्जलयोगसूत्रेऽपि एतदनुसारमेव कथितमस्ति यत् - "अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः" इत्यदि अभ्यासवैराग्ये उभेऽपि धितित्वा मनसोऽधरोधने कारणे भवतः । अत्रैतद्वैतस्य विवरणमपि कृतमस्ति यत् "तत्र स्थितो यत्नोऽभ्यासः" तथा "त तु दीर्घकाल-वैरन्त्यतत्कारा तेजितो बुद्धिभिः" [समाधिरादः 13-14] एतेषां सूत्राणां

माशयो भवति यत् भग्नोऽवरोधस्य पृथक् स्यात्प्राप्त्याप्यो भवति । त एव
 पृथग्नो यदा बहुकालपर्यन्तं क्रियो, न बोधेनाहुर्या किन्तु आदरेण अर्थात् भग्नः
 सौम्यभावेन क्रियो, गिरन्तरं च भवेत् । अर्थात् एकदिनमूर्ध्व अग्रे दिनद्वयस्य परि-
 त्यागः, कथमपि न भवेत्, किन्तु निरवधि^{न्}तया भवेत्, तत्कारः अर्थात् भग्नति
 शब्दाऽपि भवेत्, तदा सेनाकायस्य सिद्धिः प्राप्ता भवेत् तदा तः पृथक् हृदः
 तनयस्य फलप्राप्तो भवति । अनेनैवाभिप्रायेण तनात्ने धर्मं नित्यतन्त्रयोपासनादि-
 करणस्याप्युद्देशः कृतो भवति । यथा कस्यचन दुष्टधर्मिणो गमनकुरि प्रवर्त्यकस्मिन्
 निर्दिष्टे स्थाने अवरोधनस्याविच्छिन्नकालो भवेत्तदा अग्रे तः तस्मिन् स्थाने
 गत्वा स्वयमेवावस्थयेत् । इत्येवमग्नो यदा अल्पकालं यावदेकस्मिन् स्थाने व-
 रोधयेत्, तदा तत् शनैः शनैरवरोधस्यापि कालो तथैव, एकस्मिन् दिने एक-
 निमेषो यावदवस्थेत्तदा दिवचतुर्दिक्षु निमेषावयवमपि स्वयमेवावस्थयेत् । इत्थ-
 मेव क्रमेण कालं वर्धयन् बहुकालपर्यन्तमवरोधोऽपि भवेत्स्यति । तन्त्रयाकाले उपा-
 सनाकाले वा इत्येव पुत्रिया कार्ये आगच्छति, तदा किञ्चित्कालं यावत् भग्नः
 एकाग्रीकरणं कृतम्, अग्रे च तावत्कालम् आदरतत्कारपूर्वकं वर्धयेत्, तदा बहुकाल-
 पर्यन्तं भग्नोऽवस्थयेत्, इत्थन्त्य शनैः शनैः बहुकालिकाग्रतः समाधिरपि
 प्राप्तुं शक्यते । दिवतीयोपायस्य विराम्यस्य किञ्चिद् विवरणं* यतो यतो
 निश्चरति* इति श्लोकव्याख्यानं भवति ।

*यतो यतो निश्चरति भग्नस्यन्यत्रस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥*

मनो यद्यपि स्वभावेनैव चञ्चलं भवति, अतः एतस्य स्थिरीकरणं सर्वथा कठिन-
 मस्ति । किमपि निमित्तं लब्ध्वा इदं मनो विषयवर्त्यन्तं धावति, किन्तु योगी
 सर्वथा तावधानाया शोक्, यत् येन येन निमित्तेनेदं मनो वाह्यस्थं यं यं विषयं
 गच्छेत् तस्यैव विषयस्य दोषानुत्पन्नानं कृत्वा अन्तस्तत्र गमनाद्यवरोधेत् इत्य-
 न्यावरोधेन वसन्तं मनः आत्मन्येव धोष्येत् । नै गमैः अनेरवरोधस्येदमेव
 तात्पर्यं तन्जातम् । विषयेषु दोषदर्शनेन वैराग्यं जायते । एतस्य दोषदर्शनस्य
 प्रथमः शास्त्रेषु वक्तृणा उपलभ्यते । यथा च धर्मपुति मनो गच्छेत्तदा तत्रैव
 विचारणीयम्, भवति यत् धर्मोपायैः यद्वान् शोको भवति, तच्च यदि विनाशयेत्,
 तदा पुनर्द्वान् अनुतापोऽपि जायते, एवं वातवर्त्यन्तं धर्मं वाशये शोक्, तावत्पर्य-
 न्नात्मनि एवम्भूतो शोको जायते, यत्तन्तारस्य तत्रापि प्राप्तिः सुखताया
 तात्वा तेषामनावरोऽपि क्रियते । सोऽन्येः मनुष्यैः किरं पथी, तच्च किरापि
 सर्वथा दुःखदायि भवति । इत्यन्याद्यन्यत्राप्येऽपि यदा दुःखमेव दुःखं भवति तदा
 धर्मे दुःखं कृतः अयात् १ इत्येव स्त्रीषु यदि मनः संयुज्येत्, तदा तत्रापि दोष-
 दर्शनं कार्त्तिकम्, यत् यस्मिन् तौन्दर्ये आलस्यं तन्मनः स्त्रीषु आपन्नति, तच्च
 तौन्दर्यं वाततत् किम् १ स्त्रीषां दुषो नांतगुन्विभूता, दुषं यमाच्छादितं ज्ञेय-
 गारं भवति, यद्विज्ञान्येव वस्तु निरादिः कुटानि भवन्ति, तदा वयं मृणां कुर्यः
 पुनश्चाधारेण आवृते एवैतानि वस्तूनि चित्ताकर्षकाणि भवन्ति १ एवमेव शब्द-
 स्वर्णन्यादिषु दोषदृष्टिं कृत्वा तत्र गमने मनसोऽवरोधः कर्तव्यः, एतच्च मनः
 सुखा वारम्बारं आपनीयम्, यत् परमं सुखात्मन्येव यती । अत एवात्मनि
 तत्रापि अर्थं प्रेम्णाजिनां जायते । अन्यत्र तावदेव प्रेम भवति, वाततत्ता-
 नुक्तं भवति । तेनापि पुनश्चात्मन्येव तस्यो यदि किञ्चिदपि विपरीतावरो-

पुनस्तदात्परितोषेन ताप्रेमद्वयेऽस्य ये परिणमते । इत्यन्वयः प्रेम यदा आत्मनोऽनु-
 कूलतायां निर्वर्तं भवति, तदा आत्मैव प्रेम्णो मुख्यं स्थानं तिष्ठन्मूलम्, प्रेम च सुव-
 कारणादेव जायते, अथवा सुवस्थेन परिणामः प्रेमस्थेन प्रकटितो भवति तदा पुन-
 रात्मनः एव परममुख्यता तिष्ठति । इत्यन्वयः ताप्रेमिच्छा मनः आत्मन्येव
 स्थिरीकरणं कार्त्तव्यम् । एवमेव क्षोभप्रतिनिधिर्विरक्तता जायते । अत एव शास्त्रेषु
 वस्तुविचार एव कामस्य विरोधो प्रमादितो भवति । तर्कविषयकस्यैव विचारो
 मनः तपोवर्तीयम्, यत् किमिदमस्ति ? कथम्योत्पन्नम् ? का चेतादृशी विवेकता
 जातिः, यत् कारणात् जनस्यैव गच्छति, यदा च कस्मिंश्चित्स्थानः आसक्तं भवेत्तदा
 तत्तद्विचारणीयं भवति, यत् स्थानं प्रकटितमिति विचारः यदा यदा तत्स्थानं प्रक-
 टितं भवति, क्षणे क्षणे च विपरिणमते । किमपि वस्तु शास्त्राण्येन विद्यते, तदा
 वेद्यजाते तत्र क्रमेण कति प्रकारकाणि स्यान्ति भवन्ति । तस्य च विषयस्य स्वस्य
 गुणवस्तुनोऽत्यन्तं धूमिलं प्रतीयते । अहं हत्यादिनि कस्मिन् कस्मिन् वस्तुनि
 तु एतावत् परिवर्तनं जायते, यज्ज्ञानमपि कठिनं भवति यदिदं जस्य वस्तुनः
 वेद्यमस्ति । इत्यन्वयेन चेतनप्राणिकस्यैव अत्यन्तं परिवर्तनमवलोक्यते, यद् युवा-
 वस्थायां यस्तावत्तं यमकारो वा कुस्मानां स्त्रीणां वा मुने अवलोक्यते, तत्कि-
 न्चित्समाधानन्तरं नैव जायते । वृद्धावस्थायां तु हयं विवृतिरेतावत्पर्यन्तं गच्छति,
 यद् यस्य स्त्रीनार्थं पूर्वमात्यन्तमुत्तुङ्गः आसत्, तदाद्य वृद्धायाः कुटुम्बा अहं पश्यामि।
 इत्यन्वयेन परिवर्तनीयते वस्तुनि किं वा प्रेमकर्तव्यम् ? इत्यन्वयेन वस्तु विचार्य मनसि
 आसक्तैरप्यतार्यं कार्त्तव्यम् । इत्यन्वयेन स्पर्शान्तरतादिषु मनः आसक्तं भवेत्तदा
 तत्रापि वस्तु विचारणीयं भवति, यत् यः यदाथोऽप्यत्यन्तं रुचिकरः सुखादि-

षट्त्रय प्रतीयते, स एव दिनद्वयानन्तरमत्यन्तमरुचिकर इव च प्रतीयते । यदि
 सः पदार्थो वास्तवत्वेनोत्तमो भवेत्तदा दिनद्वयानन्तरं किं जातं यदस्य रुचि-
 स्थाने घृणा सन्जाता । एतेन सिध्यति यद् रुचिविषयता तस्य पदार्थस्य स्वा-
 भाविकी नास्ति, अपि तु आगन्तुकेष्वस्ती, यत्किञ्चित्कालानन्तरं परिवर्तितां
 सन्जायते । आगन्तुकता एतेनापि स्पष्टमस्ति यत् सद्यमधुराम्लादिपदार्थेषु
 पुष्कलं पुष्कलं तत्त्वमपि तावतीरुचिर्नैव जायते, तेषां विशेषप्रकारेण संयोगं कृत्वा
 पदार्थेषु उत्पन्नं रुचिर्जायते । अग्नेर्विशेषप्रकारसंयोगेनापि पदार्थेषु रुचिरता
 विशेषत्वेन सन्जायत इव । इत्थमेव आगन्तुकतामनित्यतान्य चिन्तयित्वा मनसः
 जातचित्तं परित्यजेत् । इत्थमन्य तद्वरपि विषयेः तद जातकोरपत्तारणे सति मनः
 स्वयमेवाचक्षतं भविष्यति न तत्पुनश्चान्देषणे च संयुक्तं भविष्यति । शनैः शनैः यदा
 मनः स्थिरतामनुभवति, तदा तत्स्वयमेव स्थिरस्य पुरतोऽग्रेतरं भविष्यति, ।
 स्वमेव चेदादवगते स्वर्गलुकेऽपि कथं तारतम्यमन्य चिन्तयित्वा ततोऽपि मनोऽप-
 सारयेत् । भोगानन्तरं स्वर्गलुकेत्यापि विनाशो भवत्येव, यथा च "हीने-गुण्ये
 मर्त्यलोकं विजान्ति" इत्यादिरीत्यागीतापद्वयस्य स्पष्टापि तस्मिन् । तत्रापि
 कश्चन सामान्यत्वेन देवमात्रं प्राप्नोति, केचन पुण्याः इन्द्रवज्रादयोऽधिका-
 रिणो भवन्ति, स्वतः उच्यन्ते अधिकृतं कथपि पुरुषमवलोक्य ईर्ष्यादयः स्वा-
 भाविको भवति । इत्थमन्यानुसाराणां भगवन्मन्यविषयित्वादेवमाद्येऽपि आगच्छत्येव ।
 इत्थं विचार्य स्वर्गलुकेऽपि चित्तातक्तिरपत्तारणीया । एतेन भोगतुल्येऽपि
 प्रीत्यादितमस्ति यः- "कुट्टानुग्रहिकविषयविपुलस्य क्रीडार सङ्गा वैराग्यम्"
 इति, अर्थात् एतस्य लोकस्य प्रत्यक्षविषयात् स्वर्गलोकस्य प्रीतिविहातविषयाच्च

वान्छायाः अवतारणं नाविराग्यं भवति । योगार्थं "कीकारणा" नाम्नापि
सादृश्येन अवाप्तिरवस्थायां मनः स्वयमेवायते । अवाप्तिरवस्थायां एते
एते एव मनसोऽवरोधस्य उपायज्ञो भवतः ।

कठिने हस्ताद्येऽपि चापशरं हात्वा मनसो वरोधे प्रवृत्तिर्भवति-
गर्हति, एतदेवात्र कथयति यद् वासत्यवन्तात्मनोऽर्थात् मनः संयमो न जायते,
तावत्पर्यन्तं योगस्यापि प्राप्तिर्भवति नार्हति । यथा - "असंयतात्मना योगो
कुरुष्यते इति मे मतिः" इति । मनस्य चो हस्ता प्रयोज्य, तदेवोपायेन योगः
प्राप्तो भवेन्नाम्यथा । अतो यदि योगप्राप्त्य संतारवन्धनात् परित्यागोऽभीष्ट-
स्तदा भवतः संयतचित्तव्याविराग्ये विषये । अत्र योगशब्दस्यार्थः ज्ञानयोगः
कार्थयोगो वा कर्तव्यः । यतोहि यस्य योगस्य वर्णनं पदोऽवधार्ये कृतमस्ति, तत्पर्यं
मनसो निरोधस्यमेव भवति । यथा च भक्तान् पतन्वतिरपि योगस्य लक्षणं कुरुं
कथितवान् यद् "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" इति, अर्थात् चित्तवृत्तीनां निरोध
स्य योगो भवति अत्र गीतायामपि पूर्वोक्त पदोरेतदेव सिध्यति यद् मनसोऽवरोध
एव योगो भवति" । मनस्य चान्यत्कारणात् योगस्थितिः यथा नैव जायते" इति
अर्जुनस्यापि प्रश्नेनैतदेव सिध्यति यद् मनसोऽवरोध एव योगशब्दार्थो भवति ।
पुनश्च "मनसो वरोधं विना योगस्य प्राप्तिर्भवति नार्हति कुरुप्राप्त्यो वा" अर्थात्
कठिनेन योगप्राप्तिर्भवति, एतस्य कथनस्य तात्पर्यमेव किं भवितुं शक्नोति ?
योगेनैव योगस्य प्राप्तौ तावदेव तु अर्थो भवतिः भवितुं नार्हति । उपायोपेयो एक-
भूतो भवितुं नार्हतः ? अतो योगशब्दार्थः "ज्ञानयोगः" "कार्थयोगः" इति
स्वीकारेणैवार्थो भवतिः प्रसिध्यति । वासत्यवन्तात्मनः उरणं कोन ज्ञेयं अर्थात् पूर्वोक्त

जातन्ययोगो न सिद्ध्येत्. तावत्पर्यन्तं ज्ञानयोगः कर्मयोगो वा न सिद्ध्येत् । तस्य
साधनं वा अत्यन्तं कठिनमस्ति । मनो धर्मीकृत्य यत्ने कृते सति ज्ञानयोगः कर्म-
योगो वा सिद्ध्यति । श्रीमद्भगवद्गीतायाऽष्टीकाकारः श्रीशङ्करानन्दजीमदोदयः
योगशब्दार्थम् "कर्मयोग" एव करोति, श्रीमान्मोक्षान्तर्यामिणश्चरितसङ्ग्रहो-
दयस्तु सर्वत्र गीतायाः योगशब्दार्थम् "कर्मयोग" एव करोति, अत्र च धन्यगा-
दसायास्तेषु प्रकरणेषु कर्मयोगस्यैव वृत्तमस्ति । अतो योगशब्दार्थः "कर्मयोग" एव
समुचितः प्रतिपाद्यते । ज्ञानयोगकर्मयोगयोस्त्वयोरपि मनः संयमस्य मनसो वरोधस्य
आवश्यकता तु निर्विवादमेव वर्तते । अतः उभावपि पथौ संगतौ भवतः ।

पूर्वस्थेन मनसो संयमकारणात् योगसिद्धिर्भूतानुवृत्तः पुरुषस्य गति-
सम्बन्धे अर्जुनस्य प्रश्नः भगवत्प्रचोत्तरम् -

इत्थन्य सन्देशे पतित्वा अर्जुनः पुनरपि प्रश्नमुपस्थापयति - हे
कृष्ण ! यः श्रद्धापूर्वकं योगसाधने प्रवृत्तस्तु अभवत्, किन्तु अयतिः अर्थात् पूर्वस्थेन
मनसो संयमकारणात् योगान्तरस्य मनो विचलितमभूत् अतो योगसिद्धिर्नाभूत्, एवम्भूत-
स्य पुरुषस्य शरीरत्यागानन्तरं का गतिर्निश्चिद्यति ?

हे महाबाहो ! किं त उच्यते ततः पतित्वा अर्थात् कर्मोपासनायां
संसारस्य सुखमपि तेन परित्यज्य, योगसिद्धिरपि न कृता, अत उच्यते ततः सः
पतितः ? तदा मेघस्तूहात् पृथग्भूताः तवदो मेघाः इव विच्छिन्ना भूत्वा विनीन
एव भवति ? अर्थात् वायवीयं शरीरं परित्यज्य प्रेतशरीरे एव इतस्तातो गमिष्यति ?
यातोहि कस्मिन्नपि मार्गे तेन सिद्धिर्नाधिगता । वेदोक्तं कर्माकुष्ठानं परित्यज्य
ब्रह्मज्ञानोपाये संयुक्तं आसीत्, तत्रापि विमूढो भवत्, अर्थात् तत्रापि तौ नागच्छत्.

तदा अन्ये तदीया देवा अस्मीति न भविष्यति ।

हे कृष्ण ! न एतस्मिन् मयितन्त्रेहनिवारणेत्येतत् समर्थं ति ।

त्वदतिरिक्तो नैव कोऽपि पुत्रः एतत्तन्त्रेहनिवारणको भविष्यति यतो हि पर-
लोके कस्यापि कागतिर्न भविष्यति, एवं परोक्षविषयमीतिवरातिरिक्तः को वा-
ऽन्यो जानीयात् ? कर्मानुसारमीतिवरा एव प्राप्तिर्नां विविन्नां फलं ददाति, न
एव च जानात्यपि यद् कस्य कर्मः किं क्वं भविष्यति ? अन्ये येन परलोकस्य
घातां दुर्गतिं इति तेषां हेतुं संग्रान्तिमानं भवति, ततः संग्रहस्य हेतुं नैव
सम्भवति । भगवान् श्रीकृष्णः एतस्य पुनस्त्योत्तरं ददाति यत् - हे प्रिय पार्थ !
हेतुत्वं बोधयित्वा स्वकीयं प्रेम तत्र प्रकटयति यत् त्वमेवं पुनः पृच्छति, भवान्
तु योग्यः प्रोक्त भवति । त्वेति तस्य पुनस्त्योत्तरं सर्वथा सम्यक्तया दास्यामि,
अथवा अयमपि आशयो भविष्यति, यत् त्वं पृथा पुनोऽपि इति कृत्वा अनुकथा-
वतारे मम सम्बन्धी अति एतस्मात्कारणात् एतत्तन्त्रेहनिवारणमावश्यकमेव भवति ।
अत्र लोके परत्र च तस्य पुत्रस्य विनीतोऽर्थात् तत्र सम्प्राप्तिर्नां दुर्गतिः नैव भवि-
ष्यति । एतन्मनसैव जानीहि, यत् कल्याणकारकः शुभकार्यकर्ता पुत्रो नैव कदा-
चिद् दुर्गतिं प्राप्नोति । यद्यपि यस्मिन् मार्गे गतवान् तत्र पूर्णतया सिद्धिं न
प्राप्नोत्, तदापि तदीयमुद्देश्यं पुनोवासीत् समीचीने एव च मार्गे गच्छत् पुनश्च
तः क्वं दुर्गतिं प्राप्स्यति ?

कां गतिं ता प्राप्स्यति ? एतस्य वर्णनमेव करोति यत् तः शुभो-
द्देश्यकरणात् पुण्यकारकाः पुत्राः यत्र लोके गच्छन्ति, तत्रैव लोकं त प्राप्नोति
तत्र च त बहुकालपर्यन्तं निवासं करोति । भोगेषु चित्तवृत्तयस्तथादेव तः योगाद्-

पतितो भवति । अतः इदानीं यावत्तापितो योगसादीयेष्टानुसारं तस्य तत्तद्-
 योगप्राप्त्यधीनं स्वर्गं गच्छति । तत्र च येषां योगानामिच्छया अयं योगाद्
 धिद्युतोऽभूत् तानेव योगान् सः प्राप्त्यति । तत्र नियमनं निश्चितस्येन नैव
 कर्तुं शक्यते । पूर्वयोगाभ्यासे थाक्यत्वं भविष्यति तावत्तावदेव योगप्राप्तिर्भवि-
 ष्यति । अतः साधान्यस्येन "शारवतीः तन्माः" इति प्रतिपादितव्यम् । योग-
 प्राप्त्यधीनानन्तरं सः पवित्रे तन्मा धनधान्यान्मृगपुष्पगृहे जन्मवृद्धान्ति, यतोहि
 योगः कृतोऽयम् विरचितोऽभूत्, अतो बुद्धिमानपि न प्राप्तोत् । तस्य कार्यव्यसता
 कारणात् स्वर्गपुत्रप्राप्य अने जन्म गृहीष्यति । अथवा योगिनां कुले शैतन्य योग-
 कृतस्य जन्म भवति, एवमन्यतानो बहुधायां कुलेऽत्यन्तं दुर्लभो भवति । अनेत-
 त्तत्तुल्यते यद् तदमीयतः पुत्रवत्य गृहे न जन्मवृद्धान्ति यस्मिन् कुले परम्परया योगा-
 भ्यासः प्रचलितो भवति, तस्मिन् कुले जन्मधारणायन्तं सुकरं क्लृप्तम् भवति ।
 यस्मिन् कुले शैव योगाभ्यासः प्रचलितो भवति, तत्र शुक्रोष्णित द्वारा अपि अयं
 योगाभ्याससंस्कार आगच्छति । पूर्वजन्मसंस्कारा अपि योगानुभूताः स्युः,
 एतस्मिन् जन्मनि शरीरेऽपि यदा योगाभ्यासस्यांशः प्रकटितो भविष्यति, तदा
 तद्विप्राप्तौ विशेषश्रमता भविष्यति । अनेताभिप्रायेण भवताने तज्जन्मात्यन्तं
 दुर्लभमिति प्रतिपादितवान् । अतिक्लृप्तजन्मतमः विशेषदुर्लभ एव भवति । बहुकाल-
 पर्यन्तं पूर्वजन्मनि योगाभ्यासोऽभूत्, अत्येव न्यूनतामेव तद्वैतजन्मप्राप्तं भवितु-
 मर्हति, एतदेव दुर्लभारण्येन गृह्यते । अस्मिन् पद्वेऽपि सर्वव्यवस्थायाः स्मृतं
 भवतान् वृत्तितान्, यद् योगिनां कुले उत्पत्तिकारणाद् शुक्रोष्णितद्वारा योगा-
 भ्यासिनाम वचनाः अत्र प्रकटिताः स्युस्तदा कीदृशेव योगाभ्यासः तत्स्थिति ।

वस्तिन् बुद्धे जन्म भवेत्, तस्यैव कुलस्य संस्कारो जायते आगच्छति । एतेषां
जन्म तिष्ठत्यव्ययत्वात्माः भूतवन्ति ।

अव्ययिधनजन्मनोर्भवे एकतरजन्मतामेऽपि पूर्वजरीरपुद्गलयोगस्य
अनेन प्राप्ताव्य एव । कृतावपि कथितमस्ति यद्- "तं विद्वा कर्णी तन्वधारणे
पूर्वपुत्रा च" इति । अर्थात् यदाभ्युपगमः पूर्वजरीरं परित्यज्यन्यस्मिन् शरीरे
गच्छति, तदा तेन सह तदधिगता विद्या, तत्कृतं कर्म, तदीय संस्कारोऽपि
सहैव प्रचलति, प्राक्तनीनापुद्गिरपि सहैव गच्छति । तथा भूतपुद्गलाणां च पुनः
तः तथा भूतः तस्य योगाभ्यासस्य यत्ने पूर्णतिष्ठि प्राप्नोति संयतो । "कुलजन्म,
हृत्थनेन तन्वोधनेनापि दृष्टमिदं भवति यद् त्वमपि वक्षिणे पुस्तके जन्मसंस्थानसि,
आस्तत्त्वमपि एतदभ्यासाधिकारी भवति तदभ्यासानुसारेणैव च अस्तीशोपस्य पुनः
पुच्छति ।

अर्जुनस्य मनसि एतादृशी शंका तदुत्पन्ना भवति, यद् एतस्मिन्
जन्मनि यदि धनतपुहिंस्रतः कुले स आगतस्तदा योगविलासादिष्वेवमतो भविष्यति,
अनुपूजायां परिरिक्तायां योगाभ्यासे प्रवृत्तिः कथं भविष्यति ? तदीयकश्चिदायं
ज्ञात्वा भगवानुत्तरयति यद् पूर्वं योऽभ्यासी विहितः, स एव तं विद्यां कृत्वा
योगाभ्यासे रमयति, अर्थात् पूर्वजन्मकृताभ्यासः प्रवर्तते भवति, स एतज्जन्मनो
विस्तृष्टपरित्यक्तिरूपेण सत्पूर्वकं मनोऽपकर्षति । अनेनैतदपि ज्ञातव्यं भविष्यति
यदि अस्मिन्जन्मनि किमपि पुत्रत्वं पापयभूत्, तदा पूर्वजन्मसंस्कारानपि ततः
पातयेत् । अनेन विचारेण पापात्तुरङ्गाक्षयकोलास्ति । अनेनाभिप्रायेण पूर्व-
पादौ "श्रीयताम्" हृत्थनेन सह "कुलीनाम्" इति विशेषणमपि प्रवृत्तमस्ति ।

अथैवाक्रियायी कति यत् यदि पक्षिणे कुले जन्मग्रहीष्यति तदा कुलप्रयादानुसारं
वापकर्मभ्यः तुरङ्गिणी भविष्यति । चरणसंहितायामपि कथितमस्ति यत् -

"हृन्त्यते दुर्बलं देवं पौलमेव विवशिचतः।"

अर्थात् पूर्वजन्मसंस्कारोऽथो दीयवत्काच्यो भवति, यदि तद् दुर्बलं भवति, एतज्जन्म-
पुरुषार्थः प्रयत्नो भवति तदा तद् दिव्यसत्कारयति । यदि पूर्वजन्मसंस्कार एव प्रयत्नो
भवेत्, एतज्जन्मपुरुषार्थो यदि दुर्बलस्तिष्ठेत् तदा पुरुषार्थोऽपि चित्तम एव ।
देवानुत्तारमेव सिद्धिरतिशिरा किमपि भविष्यति । अस्माभिर्देवं नैव कर्तुं शक्यम्,
तस्य कर्म भवति ? अतः पापान्निवारणे एव यत्नीयम् । यदि किमपि प्रयत्नं यापुं
नाभूत्तदा अक्षयमेव प्रयत्ने प्रतिबन्धके सत्येव योगश्रद्धः पुरुषो चित्तः तन् योगे
पूर्वाभ्यासद्वारा भविष्यत्येव । यथा च प्रयत्ने प्रतिबन्धके सत्यपि ह्येव प्रज्ञादा-
दयो भगवत्प्रज्ञाकौशराः सन्नाताः ।

2. अनीश्वरवादिदर्शनम्

॥अ॥ सांख्यदर्शने मनसः स्वस्थं लक्षणञ्च

महर्षिकपिलस्य सांख्यदर्शनमत्यन्तां प्राचीनदर्शनमस्ति । सांख्यदर्शने
प्रायः प्रकृतिपुरुषभेदेन तत्त्वद्वयं स्वीकृतमस्ति । सांख्यदर्शने वर्णितः पुरुषोऽनेक-

प्रकारको भवति । अयञ्च पुरुषः ज्ञानः, शुद्धचित्तस्वस्वभावो भवति । अत्र
 ज्ञाने प्रकृतिसुरुषानुभावो नित्यो भवतः । तांउद्यक्षनिं परिणामवादिद्विनिमिषि ।
 अर्थात् त्रिगुणात्मप्रकृतेरेव महत्संकारादिवरिणाभेदित्वस्य सुषिष्टः भवति । अतः
 तत्सारस्य प्रत्येकोत्पन्नपदार्थस्त्रिगुणात्मको भवति । महतः तमष्टिद्वयेस्तथा
 अहंकारादवा परचरितः तर्धेऽपि पदार्थाः यथा इन्द्रियजन आदय उत्पन्ना
 अभूवन् । ऐक्यव्यवस्थामस्ति यत् तांउद्यक्षनित्य पदार्थविवेचनं [विदेगरीज] सुषिष्ट-
 प्रकृतिश्च यो गच्छति तस्यापि मान्यमस्ति । योगक्षनि मनसो तद्वर्णं स्वस्वज्य
 वर्णयता अस्तिन् अद्याये सतस्य विवेचनं पूर्वमेव कृतम् । अतोऽत्रैतस्य विस्तृति-
 करणं नात्यन्तमावश्यकतां भवति ।

उत्तरमीमांसायां अपि [वेदान्तो] सुषिष्टप्रकृतिश्च तथा मनसः उत्पत्तिः
 प्रायस्तथैव व्रति, यथा तांउद्यक्षनि योगक्षनि च । वर्णयता अस्ति । अत्रयोः
 पर्याप्तसमानता अवलोक्यते । वेदः केवलोत्पादनेन व्रति, यत्तांउद्यक्षनि प्रकृति-
 नित्यभूता स्वीकृता भवति, यदा च वेदान्तक्षनि समग्रभूतजोतिरुत्पत्तेः अभिन्न-
 निमित्ततोपादानकारणं चिरिस्थितिः अर्थात् आत्मा स्वीकृता व्रति ।

[ब] पूर्वमीमांसायां मनसः स्वस्यं तद्वर्णञ्च

पूर्वमीमांसाक्षनित्य प्रमाणप्रमाणं वर्णनं ज्ञानमेवोदयगुण्ये कृतमस्ति ।

मीमांसाक्षनित्य अयः सम्प्रदायाः सुप्रसिद्धाः वर्तन्ते -

1- भाट्टतन्म्यदायः अर्थात् कुमारितन्म्यदानुयायिनां सम्प्रदायः ।

2- प्रभाकरतन्म्यदायो गुरुत्वां वा, यस्य प्रवर्तक आचार्यः प्रभाकरमिश्रः ।

3- तृतीयः सम्प्रदायः मुरारिमिश्रस्य भवति ।

आदत्तगते षट्पञ्चाशानि स्वीकृतानि तन्नि । यथा- प्रत्यक्षम्,
अनुमानम्, उपमानम्, अर्थापत्तिः, शब्दः, अनुमतविश्रुताण्य । प्रमेयेषु द्रव्य-
गुणकर्मतामान्यादयः कथिताः तन्नि ।

द्रव्याणां परिगणनकाले कुमारिलगते एकादशाद्रव्याणि कथितानि
तन्नि । यथा -

"वृथिवी तत्तिर् तैजः पञ्चमानस्ततस्तथा ।
व्योमकाशदिगास्थानो मनः शब्द इति कुमात् ॥
एकादशविधं रीतम् कुमारिलगते मतम् ।"

स्तेषु द्रव्येषु मनसः परिगणनमस्ति । शौचप्रबन्धस्य विषयः मन-
स्तत्त्वमेवास्ति । यतोहि मनस्तत्त्वस्य निश्चयं करणक्षेपेण कृतमस्ति, अतो
मीमांसागते आत्मत्वस्यस्य परिचयः मनस्तत्त्वस्य निश्चयार्थमाशयकमस्ति ।

"आत्मा चैतन्याश्रयः । त च मानसप्रत्यक्षगम्यः ।"

अथाह आत्मा चैतन्याश्रयो भवति स्तस्य चात्मनः मनसाप्रत्यक्षं भवति । अय-
मात्मा द्देहिन्द्रियकाननुषादितोऽपि भिन्नोऽस्ति । तांश्वक्ष्मि आत्मा अनन्तो
विस्तृतश्च नित्यश्चापि भवति भौगत्वगपिपर्गा [मोक्ष]पावनुभवित । आत्मा
अस्ति । अस्मिन् गते आत्मा वेदान्तस्यनियमि ज्ञानत्वस्य नास्ति यतोहि ज्ञानं
व्यभिक्तं भवति, यतोहि सुषुप्तवस्थायां विज्ञानाभावस्यानुतन्धानं भवति अतो
विज्ञानस्य नित्यत्वं नैवाद्भीकुरुं शक्यते ।

प्राभाकरस्य गौ बुद्ध्यादीनामात्मविशेषगुणानां विलये जाते तस्यैवा-
त्मनः स्वस्थस्थितौ नमि मोक्षोऽस्ति । आदृत्यमेतस्य मोक्षस्यैवं स्वप्नं नैव
स्वीकरोति, यतो हि मोक्षावस्थायामात्मनो विशेषगुणो यदि तुल्यं न स्यात्तदा
एतादृशमोक्षं नैव कोऽपि वक्ष्येत् । प्रकृतिसुखस्य विविधेन पुत्रस्य स्वस्थ-
स्थितिरपि नैव मोक्षवदाद्या । स्वप्नस्य विवेकानोत्पत्तित्तु आनन्दं विना
नैव सम्भाष्या । अतस्तत्रापि अमुस्वार्थतत्त्वस्यापरितर्क्यक्यति । अतः
तां वस्य मोक्षविषयकं मतमपि नैव स्वीचीनम् । अतो आदृत्यो दुःखस्यात्यन्ता
तनुच्छेदे तति आत्मानि पूर्वमिव वर्तमानसुखस्य मनसा अनुभवकरणमेव आचार्य-
कुमारिलमहोपाध्यायिनां गौ युक्तिरस्ति । यथा -

“दुःखात्यन्तातनुच्छेदे तति प्रागात्यवर्तिनः ।
सुखस्य मनसाभुक्तिर्भुक्तिरवता कुमारिलः ॥”

आत्मानि यदि तुलनामको विशेषार्थः तदा तत्तायातमन्येन तिष्ठ-
त्येव, तदा संसारवशायामेतस्यानन्दस्यानुभूतिः कथं न भवति ? इति शंका
नार्थिकीया यतो हि अनुभवकारणानामवस्थायां संसारवशायामानन्दस्यानुभवो
न स्यात् । हेतुनिद्र्यादेरात्यन्तिक्य रिधतेनानुगृहीतमेव मनः आत्मानन्दानु-
भवस्य साधनमस्ति, यथा -

ननु यदि संसारावस्थायामात्मतत्त्वेन स्वायमानन्दः तर्हि कथं
नानुभूयते । अनुभवहेतोरभावात् इति वृषः । हेतुनिद्र्यादीनाम् आत्मनिक-

परिधेयानुमुदीतं यन् तदनुभवसाधनम् ।

95

उक्तोद्धरणेन यन्त उच्यते गिता यन्तः करणता [आधारणं कारणता]
च स्पष्टं भवति ।

1- अनित्यत्वस्य निवृत्त्यर्थम्

अनोऽन्तारिन्निवृत्त्यसि । इदञ्च तुल्यः वा विपुल्यमानस्य साधन-
मिति । यन्तः परिणामं विवृ अस्ति । यन्तश्च त्वन्तर्गतार्थं विचारयितुं भवति ।

"तुलाद्वयापरोक्ष्य तादृशेन्निवृत्त्यसि कल्प्यम्
अन्तारिन्निवृत्त्यं विवृरिमाणत्वनन्दं च यन्तः ।"

पुष्पितोक्तमस्ति यत् न्यायिकोक्तिवृत्तिः अनोऽन्तारिण्यभवत् संयत-
न्यायि कथितमस्ति तत्रैव च द्रव्यं तदपि यन्तः स्वर्गो न भवति, इति स्वीकृता
भवति । इतन्निवेद्यन् गीर्वाणायं कथितमस्ति यत् -

अनो विवृ, स्वर्गनिर्द्वयत्वात् अन्तारिण्यभवत्तुलाद्वयात्तुला-
तत्त्वाच्चिकारणतन्वीनाधारत्वात् आत्मनश्च इत्यदिमिरनुमानेर्द्वयत्वसिद्धिः ।

अनो विवृत्तौऽङ्गीकृतो आत्मनस्तन्वीनात्मन्ये अर्थात् विचारयितुं
स्याङ्गीकृतो उच्यते परस्परं तन्वीनो तन्वीनश्च भविष्यति । अत आत्मनस्तन्वी-
तन्वीनोत्पाद्वयानस्य तानन्वीनोत्पाद्वयोऽपि न भविष्यति, इत्यपि नारङ्गीया ।
आत्मनस्तन्वीनोत्पाद्वयोः विवृत्तौऽङ्गीकृतो तन्वीः तन्वीनस्तु ततोऽप्यधिकतया युक्ति-
तन्वी भवति । विवृत्तत्वात् नारत्यरिः तन्वीनः विवृत्तत्वात्तुलाद्वयो इति

मीमांसाः नेमादुगीर्णन्ति । मीमांसादर्शित्य शो आत्मनस्तोः संयोगः
 प्रियवाज्यो भवतीति नादुगीर्णो । यतोहि मनसिहरणत्वमस्ति, अतः
 कमीपया अर्थं चित्तव्ययः पदार्थः सिध्यति । विज्ञाया आकाशदेव्यश्च प्रत्यक्षत्वं
 भवति अतः प्रत्यक्षत्वस्य कारणं मन एवास्ति, इदञ्च मनः विज्ञाताज्ञातितो-
 ऽपि तर्जनाभिन्त्येव सिध्यति ।

पूर्वमीमांसायां पुण्यत्वं चित्तव्यो मोक्षो नैव भवति । पूर्वमीमांसायाः
 शो पुण्यत्वेन तद्व तत्त्वन्धत्वं चित्तव्य एव मोक्षो भवति, पुण्यत्वं चित्तव्यं न,
 यतोहि मीमांसागो पुण्यः परमार्थतत्त्वज्ञानो भवति । पुण्यत्वेन तद्व पुण्यत्वं
 तत्त्वन्धं वर्जयित्वा इदं ज्ञापितमस्ति, यद् पुण्यत्वं पुण्यत्वेन तद्व तत्त्वन्धः प्रकार-
 प्रयेन भवति- {1} शरीरद्वारा, {2} इन्द्रियद्वारा, {3} चित्तद्वारा च।

शरीरं शोणायतनमस्ति । शोणतापनानीन्द्रियाणि तन्ति । शब्द-
 स्पर्शरसादृशश्च शोण्यदायां एव चित्तव्यः तन्ति । सुषुप्त्यादीनां चित्तव्यजा-
 मरोगानुबन्ध एव शोणार्थः । शरीरेन्द्रियविषयेरेव च पुण्यो बन्धनमदो भवति ।
 एतत्वेव बन्धत्वं नाम संसारो भवति । शरीरेन्द्रियविषयाणां जात्यन्तिनिवृत्ति-
 रेव मोक्षोऽस्ति । एतत्वं मोक्षपुण्यत्वं प्रत्यक्षकरणस्याताधारणं कारणं मन एवास्ति।
 अनेन सिध्यति यत् पूर्वमीमांसाद्वानि मनो विभु, नित्यं त्वां वात्मनो भिन्नं
 करणत्वमस्ति । पुमाकरत्वं शोऽपि मनस इदमेव तत्त्वं स्वीकृतमस्ति । अतः-

“सुषुप्तादपरोक्षतापनेन्द्रियादेन कल्प्यमशरीरेन्द्रियं मनः ।”

वेदस्यापीत्येवत्वाङ्गीकारात् मीमांसकः सृष्टिपुलखी नाङ्गी-
करोति । ते वैश्वमेतावान्तेष्वेव कथयन्ति, यत् तन्मृगपञ्चस्य सर्वथा पुलखी नैव
भवति । अतः पृथग्यस्य सृष्टिपुलखार्थं कस्यापि सर्वत्रपुस्तस्य अर्थात् ईश्वरस्य
स्वीकृतिर्व्याप्य । अत एव मीमांसकाः निरीश्वरवादिपक्षव्यमोक्षयाः भवन्ति ।

इत्यञ्च मीमांसाक्षनि मनः स्काक्षाद्वेषु एकं द्रव्यमस्ति । मनः
आत्मतन्मयेन मनसो विशेषगुणः सुखादय उत्पद्यन्ते । चैतन्याग्रय आत्मा अस्ति,
आतो मनः स्वतोऽङ्गभूतमस्ति । मनो बाह्येन्द्रियैर्भिन्नमन्तरिन्द्रियमस्ति सतस्य
परिभाषञ्च आत्मन इव परममहद् अस्ति । अतः सतस्योत्पत्तिविषये पुनरत्र
नोपतिष्ठति । नोपेऽपि मनसात्मतन्मयेन सुखानुभूतिर्णाधते ।

॥त॥ जैनदशनि मनतः स्वल्पं लक्ष्यञ्च

जैनदर्शनमनेकान्तवाद्यस्य नाम्ना प्रसिद्धमस्ति । जैनदर्शनं द्रव्यं द्विवधा
विभाजयति -

1. एकं देहाव्यापिद्रव्यम्, तथा
2. बहुपदेकाव्यापिद्रव्यम् ।

जैनदर्शने विस्तारधारकं द्रव्यमस्तिकायपदवाच्यं भवति । तत्ता-
धारणकारणात् ते "अस्ति" पदवाच्याः भवन्ति । शरीरस्यैव विस्तारेण तन्म-
न्वितकारणात् ते "काय" पदवाच्याः भवन्ति । स्वस्मृत पञ्चद्रव्याणां तत्ता
जैनदर्शने स्वीकृता वसति -

1. जीवास्तिकायः,
2. पुद्गलास्तिकायः,

3. आकाशास्तिकायः,

4. धर्मास्तिकायः,

5. अधर्मास्तिकायः ।

अस्तिकायद्रव्याणां त्वो प्रधानत्वो भेदो भवतः, जीवोऽजीवश्च ।

चेतनद्रव्यं जीवाद्यवार्थं भवति ।

"चेतन्य त्वो जीवः"

प्रत्येकं जीवः नैतर्किकस्यैव अनन्तानानन्ताज्ञानानन्ततामध्यादियुगे-
र्युक्तः स्वीकृतो भवति, परन्तु आचरणीय कर्तारणात् जीवे लोभां स्वाभाविक-
धर्माणां बुद्धयो न भवति । स्त स्वस्यैव शुभाशुभकर्मभावेन जीवस्य स्वाभाविक-
गुणेषु एकमुकारकमाचरणमापत्ति । शुभाशुभकर्मणामनुष्ठानेन आचरणस्य तिरोधानं
जायते, अनन्तानादियुगानां तादात्म्यस्य जीवस्य भवति । जीवः शुभा-
शुभकर्मणां कर्ता तथा कर्मफलानां भोक्ता चापि भवति । नित्ये तस्यपि जीवः
परिणामशीलो भवति, अकञ्च शरीरादभिन्नो भवति । तदीयतत्तायाः
प्रमाणं चेतन्योपलब्धिर्हति । जेनद्वनि जीवः मध्यमपरिणामज्ञानं गन्धते,
तंजोचविकाशकील्लचापि त भवति । अतः शरीरादभिन्नो जीवो भवति, तथा
च त स्वनिष्ठातमूर्तं परिणामं प्राप्नोति ।

अजीवद्रव्येषु पुद्गलास्तिकायत्योपरि उल्लेखो भूत् । पुद्गलशब्दस्य
निरुक्तिः "पूरयन्ति गतन्ति च" इत्यस्ति । तैकं पुद्गलतैकं वन्ति क्तु अर्थात्
यः पूर्णो भवति अपि च यः गतितो भवति तेषां द्रव्याणां तैका पुद्गलतैका इति

1. हरिमद्रूपरि "अद्वैतानुसंधानकारिका" - 49.

जीवम्वा तैत्कृत तीरीज आश्रित, चारापत्ती, चि० सं० 1986.

वर्तते । पुद्गलस्य त्वं दस्यमस्ति- प्रथमं अणु तथा द्वितीयं संघातः । पुद्गलस्य
तूदभागनिरवयवांशः, यस्यान्यस्तूदभागां विभाजनं नैव कर्तुं शक्यत इति "अणु"
पदवाच्यतां लभते । द्वायोरंगयोरितो व्यधिकतूदभागाणां वा परस्परमेकमकरणेन
“संघातो” जायते । एतरेव च संघातः अस्माकं शरीरं तथा तदीयभिन्न-भिन्ना-
शानां मनः प्राणादीनां वृष्टिर्भवति । योद्गलितवदायानां चत्वारो गुणा
उपलभ्यन्ते- 1. स्पर्शः, 2. रसः, 3. गन्धः, 4. वर्णवेति ।

“स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः”¹

येनद्वयं मोक्षस्य गीणि साधनानि भवन्ति -

“सम्यग्दर्शनज्ञान-चारिणाणि मोक्षमार्गः”²

सम्यग्दर्शनित्यर्थः “तत्त्वार्थज्ञान” इत्यस्ति । अथाह तत्त्वेषु
अर्थेषु च श्रद्धा स्थापनम्, अथवा तत्त्वद्वारा अर्थेषु श्रद्धास्थापनम्, सम्यग्दर्शन-
मस्ति । जीवादिस्तत्त्वमस्ति । त एव चार्थोऽपि वक्षति, तत्र श्रद्धाया अर्थः
“प्रत्ययावधारणम्” इति भवति । तत्त्वज्ञानावधारणां ज्ञानं तत्त्वेन वा अर्थानां
ज्ञानं तत्त्वार्थज्ञानम् । तत् सम्यग्दर्शनम् । - - - तत्त्वानि जीवादीनि
वक्ष्यन्ते । त एव चार्थाः । तेषां ज्ञानं तेषु प्रत्ययावधारणम् । तदेवं पुनश्च-
सर्वेगनिर्वेदानुस्यूतास्तित्वाभिध्यवित्तलक्षणं तत्त्वार्थज्ञानं सम्यग्दर्शनमिति ।³

तीर्थकरैः प्रतिपादितेषु शास्त्रसिद्धान्तेषु अतिशयितश्रद्धास्थापनं मोक्ष-
मार्गस्य साधकस्य कृते सर्वप्रथमं साधनमस्ति । येनद्वयं निम्नलिखितं तत्त्वतत्त्वं

1. उपात्वात्तत्त्वार्थज्ञानम् - 5/23.

2. तथैव - 1/1.

3. तथैव - 1/3.

भवति -

"जीवाजीवाद्भवन्धत्तंरनिर्जराजीवास्तत्त्वम् ॥"

पुमाज्जनयद्वारा धैर्या तत्त्वानां विस्तरेण ज्ञानं जायते ।

"पुमाज्जनयेरधिगमः² ।"

परोक्षप्रत्यक्षभेदेन जैनद्वनि द्विप्रकारकं पुमाज्जमस्ति । तस्यमद्वनि-

त्यार्थः ज्ञानमस्ति, इदम्य ज्ञानं पञ्चप्रकारकं भवति- 1. मतिज्ञानम्,

2. धृतज्ञानम्, 3. अवधिज्ञानम्, 4. मनः पर्यायज्ञानम्, 5. केवलज्ञानम् ।

यथा -

"मतिधृतावधिजनः पर्यायकेवलानि ज्ञानम्³ ॥"

जैनद्वनि कर्मात्त्वस्यमन्यद्वनिपेक्षया नितान्तं भिन्नं भवति । ते कर्म

स्यं भीतिकक्षेणाद्भीकुर्वन्ति । एतानि कर्माण्येष जीव्यं त्वाशिरभिव्याज्य दुःख-

मये पुण्ये पातयन्ति । कर्मणः शुद्धयतया अष्टो भेदाः भवन्ति । यथा -

1. ज्ञानाकर्षणीयं कर्म,

2. क्षमाकर्षणीयं कर्म,

3. मोहनीयं कर्म,

4. वेदनीयं कर्म,

5. आमुष्यं कर्म,

6. नाम कर्म,

7. गोत्र कर्म,

8. अन्तराय कर्म ।

1. तत्त्वार्थाधिगमसूत्र - 1/4.

2. तथैव - 1/6.

3. तथैव - 8/5-16.

भोगात्मकं जगत् तथा भोगात्मकशरीरेण सह जीवस्य सम्बन्धस्थापकं प्रधानं कारणं कर्त्तव्यं भवति । कर्त्तव्यं सम्बन्धे तति जीवस्य बन्धनं भवति, तथा कर्त्तव्यभावाद् युक्ते तति जीवस्य मोक्षो भवति । स्वव्यापारार्थपरतन्त्रकर्त्तव्यं जीवेन सह-सम्बन्धस्थापनम् "आश्रयः" इत्युच्यते । तत्त्वाध्यायिगमने शरीर-बन्धनमनन्तं क्रियायाः नाम योग इति पुद्गलमस्ति । अयमेव च योगः "आश्रयः" इत्युच्यते । अश्रयाश्रयः द्विपुकारको भवति- पुष्को भावाश्रयः, अर्थात् कर्त्तव्य-त्पादकरानादिभावः, द्वितीयश्च- द्रव्याश्रयः अर्थात् पुद्गलकर्त्तव्यमागमनम् ।

येनदर्शनं बाह्येन्द्रियान्तरिन्द्रियद्वारा अनुभूतकालः तत्तां वास्तविकीकृत्यभीकरोति । तन्मते बाह्यकालः तत्तां पुष्पमयितुं मनसा सहैव बाह्येन्द्रियानामध्वुपयोगिता स्वीकृता भवति ।

इन्द्रियस्य जनकश्च स्वस्यम्

प्रेमकलमार्तण्डे इन्द्रियाणि वर्णयता प्रतिपादितमस्ति -

तमेन्द्रियं द्रव्यभावेन्द्रियमेवाद् द्वाधा । तत्र द्रव्येन्द्रियं गोलकादिपरिमाणविशेषपरिमाणपरतन्त्रस्यार्थवत्पुद्गलात्मकम्, पृथिव्यादीनामत्यन्त-भिन्नजातीयत्वेन द्रव्यान्तरत्वातिद्वितीयात् प्रत्येकं तदारब्धत्वादिभिः - - -
 एवं मनोऽपि द्वाधा² दृढद्वयम् ।

अर्थात् मनः एकद्वया द्रव्येन्द्रियमन्यद्वया च भावेन्द्रियमस्ति.

अतस्तद्व्यात्मकमपि भवितुमर्हति । द्रव्येन्द्रियत्वात्मानः पुद्गलात्मकमस्ति ।

1. द्रव्यसंग्रह गाथा - 30.

2. प्रेमकलमार्तण्ड प्रत्यक्ष-परिच्छेद - सूत्र 2-5.

भावेन्द्रियस्य तन्मयित्वं वर्णितमस्ति -

भावेन्द्रियं तु सत्त्वगुणयोगात्मकम् । तन्माचरणस्योपक्रमे प्राप्ति-
स्वार्थगुण्यवितर्कविद्यः ।

इत्युक्त्यं ज्ञेयत्वमिदं एकमेव मनः एकतः द्वयोर्द्वयमन्यतश्च भावे-
न्द्रियमपि भवति । [1] प्रत्यक्ष, [2] परोक्षमेवेन ज्ञेयत्वमिदं ज्ञानं द्विरूपकारकं
भवति ।

[1] प्रत्यक्षज्ञानम् - आत्मसादेवं ज्ञानं प्रत्यक्षज्ञानमित्युच्यते ।

[2] परोक्षज्ञानम् - आत्मेतरेन्द्रियजनः सादेवं ज्ञानं परोक्षज्ञानमित्युच्यते ।

अर्थात् यस्य ज्ञानस्य प्राप्तिरिन्द्रियेण मनसा च भवति तस्य परोक्ष
इति नाम दीयते । उभास्त्वातिशयोक्त्यस्य अतो परोक्षं ज्ञानं द्विरूपकारकं भवति-
[1] मतिज्ञानम्, [2] श्रुतज्ञानम् ।

एते उभे अपि ज्ञाने इन्द्रियजनतोः तादात्म्येनोत्पद्येते । प्रत्यक्ष-
ज्ञानस्य मनो धेताः तनुपलभ्यन्ते - [1] अवधिज्ञानम्, [2] मनः पर्याय-
ज्ञानम्, [3] चैतन्यज्ञानम् ।

अतोहि एतानि त्रीण्यपि ज्ञानानि इन्द्रियस्य मनसश्च तादात्म्यं
विनेव चैतन्यमात्मनो योग्यतावशेन उत्पद्यन्ते तः उदं प्रत्यक्षं ज्ञानमित्युच्यते ।

इन्द्रियस्य मनसश्च तन्मयेण तनुदभूतं ज्ञानं "मतिज्ञानम्" इत्युच्यते ।
स्मृति, संज्ञा, चिन्ता, अभिनिर्वाहयेते चत्वारः मतिज्ञानस्य पर्यायवाचकाः

भवन्ति ।

मतिक्रान्तमपि सामान्यतः द्विगुणकारकं भवति- [1] इन्द्रियजन्यं
वाद्येन्द्रियद्वाराजन्यं ज्ञानमिन्द्रियजन्यमित्युच्यते । [2] अमिन्द्रियजन्यम्,
अर्थात् मानस्कानम् ।

प्राप्ताण्यध्यायां हि वस्तुसिद्धिर्जायते, ताभ्यामेव च पदार्थस्य चिन्तेन-
मपि भवति । लोकव्यवहारार्थमुमानस्य प्राप्ताणिकता अपि जैनज्ञाने संमान्या
भवति । यतोहि जैनदर्शनमते वस्तु अनन्तधर्मात्मकं भवति, अतः एतत्समस्तवस्तु-
धर्माणां यथार्थं ज्ञानं तस्यैव पुरुषस्य भावेतुमर्हति, येन कैवल्यं प्राप्यम् । साधा-
रणज्ञानित्वबहुलमानवेषु नैतावत्तामर्थं वदन्ति, यत् ते पुरुषवस्तुनः समस्त [अनन्त]
धर्माणां यथार्थं ज्ञानं प्राप्नुयुः । स्वम्भूताः मानवास्तु केवलं एकं धर्माज्ञानं कर्तुं
शक्नुयुः । अतस्तादीयं ज्ञानं तद्विधांशिकं भवति, वस्तुनोऽनन्तधर्मेषु एकधर्मीय
ज्ञानस्य "नय" इत्युच्यते ।

"एकदेशविशिष्टोऽर्थो नवस्य विषयो मतः ।"

त्यादवादकञ्चर्चा "नय"पदस्य निरुक्तिरित्यर्थं वर्णिता अस्ति -

"नीयते परिच्छिद्यते एकदेशविशिष्टोऽर्थः
अनेन हति नयः ।"

उपरि चिन्तेनेन जैनज्ञाने मनसः स्वस्यं स्पष्टं भवति । मनः उभयात्मकमस्ति ।
अर्थात् द्रव्यभावभेदेन च द्विगुणकारकं भवति, तद्वैव मनः प्राप्यगुणकारि अपि
भवति । "मतिक्रान्तम्" उत्पादयितुमिन्द्रियैः तद्वै मनस उपयुगिता अपि स्वीकृता

1. भारतीयदर्शन, जलदेव उपाध्याय - पृष्ठ 155.

2. व्याख्यतार - श्लो० 21. 3. त्यादवादकञ्चरी - पृष्ठ 159.

वर्तते । अनिन्द्रियजन्यं ज्ञानं मानसज्ञानमेव भवति । मनोऽनेकधात्मकं द्रव्य-
मस्ति । ज्ञेयतो यदा आत्मैकमध्यमकारिकाणां स्वीकृतो भवति, तदा ज्ञेयतो
विभुत्वाद्युपेक्षारोऽपुत्रस्वीकारात्मको वा इति पुनः स्वनोपतिष्ठते । तस्य
व्यावहारिकमतिज्ञानार्थमिन्द्रियजन्यरूपयोरपि आवश्यकता कति । मनोऽपि
द्रव्यभेदाद् द्विविधम्, प्राप्यप्राप्तकारि चास्तीति ।

अथाह द्रव्येन्द्रियभावेन्द्रियभेदेनन्द्रियं द्विप्रकारकं भवति । इदं
पूर्वतोऽपि प्रतिपादितमस्ति, यत् मनो द्रव्येन्द्रियमप्यस्ति भावेन्द्रियमपि तथा
प्राप्यप्राप्तकारि अपि वर्तते । जेतद्वि भावेन्द्रियं द्विप्रकारकं भवति-

1. तत्वेन्द्रियम्, तथा 2. उपयोगेन्द्रियम् ।

तत्वेन्द्रियं तदिन्द्रियमस्ति यमिन्द्रियस्यावरणत्वात् उपपन्नद्वारा
गृह्यमाविरुध्यते । अर्थगृह्यव्यापारस्यमिन्द्रियं उपयोगेन्द्रियमस्ति ज्ञेय-
मस्ति ।

भावेन्द्रियमपि द्विविधम्, तत्त्वयुगयोगेत्वात्, तत् तत्वेन्द्रियं -
इन्द्रियावरणव्योपशयापरपर्यायार्थगृह्यमाविरुध्यते । अर्थगृह्यव्यापारस्ययुगयोगे-
न्द्रियम् ।

यदुरिन्द्रियं परित्यज्यान्वयतवेन्द्रियं ज्ञेयतो प्राप्यप्राप्तकारि
कथितं वर्तते । अतो मनः प्राप्यप्राप्तकारि तथा उभयात्मकमिन्द्रियमस्ति । यदु-
रप्राप्यप्राप्तकारि इन्द्रियं भवति ।

ज्ञेयज्ञानतः प्रमाणमाधारेण प्रवर्तते । तेषाम् जेतद्वि

पदाधर्मा विभाजनं आगच्छयेन कर्तुं शक्यते- जीवोऽजीवश्च । केनचित् सक्तीयं
 सिद्धान्तं लक्ष्यमंगीयकारा तादृशति । एतत्सिद्धान्तं निराकुर्वन्ति शांकर-
 आचार्ये कथितमस्ति यत् एकस्मिन्नेव धर्मिष्वुक्तत्वात्तत्त्वात्तत्त्वधर्माणां तत्तावेव
 वेव सम्भाव्यते, केनचित् य वे तन्मात्राधर्माः निश्चितताः सन्ति, ते एतावन्त एव
 वर्तन्ते, अल्पेव त्वस्ये च वर्तन्ते । ते तथाभूता एव सन्ति, अनिश्चितता एव च
 वर्तन्ते । अनेकान्तिव्याधे एतस्य विचयौ अधिपुं गार्हति । तथेवां तत्पुनाग्ने-
 कान्तिव्याध स्वीकारो वेवोचित्यं शक्यते । अतः संशयकान्तिव तीर्थकराणांयपि
 प्रमाणमुपेव प्रमाता-प्रमिति द्वारा अयि च तन्मयवता निश्चरिणं वेव अधिपु-
 गार्हति । अत एवमुक्तारं कल्पमुक्तत्वात्प्रमाणं एव वर्तते । एवमेव च केनचित्त्व जीव-
 पुद्गलेच [अधुभिः] उत्पद्यमानतयातस्य निराकरणायि शांकरआचार्येऽवगोच्यते ।
 एतस्य प्रीष्टमुच्यतस्य विषयी अस्तत्तत्त्वस्य निश्चयमस्ति, केनचित्त्वतयातस्य अन्तः
 त्वमयमुपरिष्ठापितं वर्तते ।

[द] जीववृत्तिव्यवहारः स्वस्य तत्त्वस्य

जीववृत्ते चत्वारः तत्त्वधर्माः प्रसिद्धाः वर्तन्ते वर्तन्ते -

1- जीववृत्तस्य द्वौ दार्शनिकतत्त्वधर्मा वर्तते -

[अ] विभाजिततत्त्वधर्माः ,

[ब] तन्मात्रान्तितत्त्वधर्माः ।

2- महावाचकतत्त्वधर्मा च द्वौ दार्शनिकतत्त्वधर्मा अन्तः -

[अ] जीववृत्ततत्त्वधर्माः [विभाजिततत्त्वधर्माः]

[ब] आद्यविभाजिततत्त्वधर्माः [सुखतत्त्वधर्माः]

वैश्वानरः प्रत्यक्षमेव बाह्यार्थं सत्यमनुमी करोति । तान्मानिक-
तन्मदायोः बाह्यार्थं प्रत्यक्षमिन्द्रियमत्वा अनुमेयमनुमी करोति । योनाचारविज्ञान-
वाचित्त्युदायो वा बाह्यं जीवितं जगत् विज्ञानं विष्णुः अनुमी करोति, ऐशं
चित् विज्ञानं वा एकमात्रं सत्त्वमयमनुमी करोति । अथर्वनामं यादवशिकः शून्यवाद
इति धीर्यो । इदं यत् चित्त्युदायस्यापि तत्त्वानां तत्तां वैश्व तमी करोति ।
सामान्यतानुसारं न बाह्यार्थो न वा विज्ञानीवाति । प्रत्यक्षशून्यमेव परमार्थ-
सत्यमस्ति । तत्त्वतः तत्ता अस्मिन्मते प्रतिपादयिष्ये अर्थात् तांमृतिनी
वाति । शून्यस्य तत्ता पारमार्थिकी एतेषां मते भवति ।

वैश्वानरतानुसारमितं नागत्यर्थं जगत् सत्यमस्ति,
प्रत्यक्षानेन सात्त्विकमयो भवति । चतुर्विधमः एतस्मिन्मते प्रकारद्वयेन कर्तुं
शक्यो- विषयगतं विषयगतम् । विषयगतमिन्द्रियमत्वा तत्त्वतः बाह्यार्थः प्रकार-
मेव विषयं शक्यते- ॥१॥ अथर्वनामः, ॥२॥ इन्द्राणां आकाशम्, ॥३॥ अष्टा-
दशधाहवेति ।

वीरवर्णात्पूर्वं नागत्यर्थं बाह्यं [मिटर] अथर्वनामं गृह्यं
भवति । त्वान्मार्गानां गृह्यं नागत्यर्थं तत्त्वतः जगत्विज्ञानम् [मिटर]
गृह्यं भवति । वीरवर्णं एतेषां तमीषां पदार्थानां ॥१॥ एव [मिटर],
॥२॥ मनः, ॥३॥ चित्तम्, ॥४॥ चेतम्, संस्कारीयेति चतुर्थं विज्ञानमिति शक्यते ।

एतेषु इन्द्राणां जगत्विज्ञानं अतिन्द्रियमिति अस्मिन्मते कृते
उक्तानि सन्ति । अथा- अथर्वनामः, प्रानः, चित्ता, वायुः, [तत्ता] तत्ता
भवति । अतिन्द्रियमिति अस्मिन्मते "अष्टादशधाहवेति" इत्यपि कथ्यते,

तथा तद्दीर्घविशेषभूतम्, जलम्, गन्धम्, रसम्, स्पर्शस्त्वम् चार्थात्मनः ॥अतीन्द्रियं॥
बाह्यभावात्मनमित्युच्यते । अन्तःकल्याणायुः- यत्तां अस्तीनामेहीकरणेन अन्तःकल्याण-
भेदः प्रकाशः ॥सन्तानं॥ निष्पद्यते अन्तःकल्याणायुः इति कथ्यते । येषां बाह्यानां
तन्मा अन्तःकल्याण इति कथ्यते । येषु प्रविष्टावित्तानि अन्तःकल्याणायुः इति कथ्यते ।
तथा अन्तःकल्याणायुः- 1. जलविज्ञानायुः, 2. गन्धविज्ञानायुः, 3. रस-
विज्ञानायुः, 4. स्पर्शविज्ञानायुः, 5. स्पर्शविज्ञानायुः, 6. अन्तः-
विज्ञानायुः इति परिगणितः सन्ति ।

तान्मुहायिकाव्यवहिनविषये प्रवेष्टवित्ता अन्तःकल्याणायुः-
विषयस्य अन्तःकल्याणायुः इति कथ्यते । योऽन्तःकल्याणायुः अन्तःकल्याणायुः-
अन्तःकल्याणायुः इति कथ्यते । अन्तःकल्याणायुः अन्तःकल्याणायुः, तद्दिश्वित्य कथ्यादि
शास्त्रसूत्रात्मनः तत्तां योऽन्तःकल्याणायुः नैव त्वीकरोति । अन्तःकल्याणायुः
वात्तानां वा तन्मात्रस्य प्रकाशस्य च नाय "अन्तः" इत्यस्ति । यित्ताम्,
चित्ताम्, अन्तःकल्याणायुः अन्तःकल्याणायुः अन्तःकल्याणायुः अन्तःकल्याणायुः । येषां ॥चित्ताम्॥
तन्मा ॥अन्तःकल्याणायुः॥ येषां ॥चित्ताम्॥ तन्मा ॥चित्ताम्॥ इत्यादयः तन्मा
चित्ताम् तन्मा तन्मा अन्तःकल्याणायुः अन्तःकल्याणायुः अन्तःकल्याणायुः अन्तःकल्याणायुः
चित्ताम् ।

Pure sensation (Citta) could never appear in file
in its true separate condition it was always accom-
panied by some secondary mental phenomena¹ (caitta).

1. भारतीयदर्शन, अन्तःकल्याणायुः - पृष्ठ 207.

2. The Central concept of Buddhism : By Stecherbatsky,
- P. 15.

सौष्ठु चेत्यर्थेषु संस्कारेषु वा वेदना, संज्ञा, चेतना च प्रधानभूता
वर्तते । पुद्गले व्यपत्ती वा संस्काराणां प्रसारः अनादितादात्म्यावच्छन् वती ।
एतन्मैव मनश्च इति चित्तमिति वा वती । प्रतीत्यनुसारात् विज्ञानमिति । विज्ञा-
नानुसारं ते तर्हिऽपि धर्माः । विज्ञेय इति चेत्तद्वत् । ये परस्परं तत्त्वज्ञाः तन्नि,
तेषु कार्यकारणस्य परस्परं स्वीकृता वती । धीर्मां कर्मविज्ञानो पुनर्जन्मनि च
विद्यमानमिति । एते कर्मविज्ञानाद्वारा फलानुत्पत्तौ इति मन्यते । इत्युक्तं वेदा-
धिक-मीमांसिकमते च अतः तत्त्वज्ञं निरूप्येतामीं विज्ञानवादे वती निरूप्यं
प्रारम्भमाप्नोतीति ।

विज्ञानवादे मतः स्वप्नम्

धीर्मां तर्हिऽपि पदार्थाः त्वष्टाणां दानिजाः कर्माश्च वर्तन्ते ।
विज्ञानवादो विज्ञानस्य तत्तां स्वीकरोति । विज्ञानं बुद्धिर्मां । मनः । स्वप्नमत्रैव
पश्य वती । स्वप्नो जलीरात्मन्तरं विज्ञानम्, बुद्धिः मन एव वा वादवस्तुमैव
प्रतीयते । स्वप्नो विज्ञानं चित्तमैव वा एकान्तं तत्त्वमिति । उक्तं नागीप-
चारतन्त्रिणाः संसारः अनीविद्युत्स्वप्नमत्रैव वती । उपरारो द्विगुणकारणानुमो
आगच्छति, आत्मोपचारः धर्मोपचारश्च जीव, अन्तुं, आत्मा, अनुधास्य-
श्चात्मोपचारभूताः वर्तन्ते । तन्वध्यातुः, आयत्न, स्व, वेदना, संज्ञा,
संस्कार, विज्ञानन्येतानि धर्मोपचारभूतानि वर्तन्ते । विज्ञानवाद् परिदेष्टव्यं
तत्ता नास्ति । विज्ञानवादिनश्चित्तमवस्था विज्ञानमिति । बहुविज्ञानादयः
अज्ञेयाः वेदाविज्ञानमपि जीव स्वीकृता एव तन्ति । योगाचारमते च अनी-
विज्ञानात्तद्विज्ञानेति विज्ञानस्य त्वी ज्ञेयविज्ञानोपलभ्यते । बहुविज्ञानादि-

बहिर्विज्ञानानि यानि बाह्यवस्तूनि इन्द्रियतन्त्रिकवर्जिग्राह्यत्वनानि भवन्ति,
तानि विषयज्ञानार्थं द्वारभानाणि भवन्ति । एतानि स्वीयतन्त्रिज्ञानानि भवो-
विज्ञानवर्जितं नयन्ति, यानि त्वय्यात्मविज्ञानस्य पार्श्वे उपगतं कुर्वन्ति ।
तदेव विषयस्य वदार्थज्ञानस्य ग्राह्यत्वमिति । तद्वत्तं जगत् चित्तस्य परिणाम-
भावमिति । एतेषु चाष्टभेदेभ्यो वेदान्तभूतभूतं भवति ।

योगाचारस्य गो विज्ञानवर्जितवद्वैतं स्पष्टं कर्ति । विज्ञेयं
परिकल्पितवस्तुमात्रवत्त्वाद् वस्तुतो नास्ति, परन्तु विज्ञानस्य प्रतीत्यनु-
सृत्यकारणाद् नितान्तं तत्त्वमिति । यद्वस्तु यत्र न भवति तत्र तत्स्वीयवारः
क्रियते । अस्मिन् जगति न आत्मा न च धर्मोऽस्ति, परन्तु सात्स्वीयवारी -
नादिकावादेव वर्तमानो जगति । उपधारतत्त्वाच्चेतस्य परिकल्पितत्वं भवति ।
पारमार्थिकं तत्त्वत्वं वा नैव कदापि जायते ।

इदमन्य विज्ञानवादिनो बाह्यार्थं मायिकं [परिकल्पितं] स्वी-
कुर्वन्ति । तथा च विज्ञानं वा मन एवायोगाचारस्य गो एकः तत्त्वदार्थोऽस्ति।
विज्ञानमेव बाह्यजन्येण परिणमते । वस्तुतो विज्ञानातिरिक्तं बाह्यजन्योऽति-
रिक्तं काऽपि तत्ता नास्ति । बाह्यवदार्थानां मायिकत्वरिकल्पितत्व-
कारणाच्च ते वदार्थाः पारमार्थिकीं तत्तां नैव भवन्ति । ज्ञानं विज्ञानमेव वा
एकमात्रं तद् भवति । तस्य एतस्यापि विज्ञानस्य अधिकतत्त्वाकारणाद् तन्मात्रस्य
प्रवाहितं भवति । विज्ञानवादाकांक्षवेदान्तयोः पञ्चमसमानताकारणाद् वेदान्त-
वार्थनिष्ठाः शांकरमतं प्रधानमोऽस्ति कथमाभाषुः । किन्तु शांकरमते धित्तिः

ज्ञानं वा यदात्मत्वस्यं वति, एकः शाश्वतमित्यामन्दत्वस्यः पदार्थोऽस्ति ।
त चात्मा विज्ञानवादिना विज्ञानितः, इष्टिकः, वातमायाः संस्कारस्य च
तद्गुणार्थं नास्ति ।

शास्त्रविज्ञानस्य प्रवर्तक आचार्याः त्वत्तिद्वान्तं शून्यवाक्येन
उवाचमाचक्षुः । अत्र गो शून्यमेव परमार्थतत्त्वमस्ति । इदञ्च शून्यमभावाद्
विन्यः पदार्थोऽस्ति । अभावस्य कल्पना प्रतियोगितापेक्षकल्पना भवति ।
परन्तु शून्यं निरपेक्षं परमात्मत्वस्य तूक्तं भवति । इष्टकञ्च शास्त्रविज्ञानार्थाः
शून्याद्वैतस्य तत्पर्यायाः तन्मि । सात्त्विकस्य नायात्मकपञ्चः रसस्य शून्यस्यैव
विमर्शिताः कान्ति । परमात्मशून्यस्य निर्मलचक्रकोटिनिर्गुणः, वाङ्म-
योन्मायमौचरः, चित्तरामविर्मलीकवापि वति ।

शून्यवाक्याचार्यो नागार्जुनो द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां तत्त्वां त्वी-
करोति- [1] पारमार्थिकं तत्. [2] सांप्रतिकं तत् ।

"लोकसंप्रतितात्त्वं च तत्त्वं च परमार्थः ।"

शून्यवाक्याध्यं तत्त्वं पारमार्थिकतात्त्वं बुद्धेरनौचरत्वापि वति ।
बुद्धिमात्रं चित्त्वात्मकमस्ति, चित्त्वात्मकत्वमुनादित्याद् अविद्यात्मक स्थास्ति।
अतो बुद्ध्यावेतावतीयोऽवता नास्ति यद् परमात्मतदार्थं वयार्थेण गृह्णीयाद् ।

आवाया अविद्यायाः वा तन्तुः कर्मात्त्वाद् अज्ञासंप्रतिता
व्यावहारिकी वा तत्ता नास्ति । अविद्यायाः कर्मद्वयमस्ति- ।. त्वमाय-

ज्ञानित्यावरणम्, 2. अत्यन्तार्थत्वस्य स्वरूपम् । शंकरमतेऽपि व्यापहारिक
तत्पारमार्थिकतत्त्वदार्थत्वं च निवृत्त्यन्तम् । मूल्यवादिनां मूल्यकारत्वं तु तत्त्व-
निरुद्धाद्युपेक्षया आगच्छतुत्पत्तिविशेषः वर्जित इति । मूल्यवाद्याध्यगिदं मूल्य-
तत्त्वं पारमार्थिकं तद् भवति ।

निष्कलाभादित्याह मूल्यं विनाशितत्वं च परमार्थमेवावगच्छी-
कृतमिति । एतत् तत्त्वस्य पुरस्चीकरणं योनिभिः कर्तुं शक्यते । योऽर्थो नवः
अर्थतत्त्वदार्थाः कथिताः तन्नि- 1. दुःखम्, 2. तृष्णम्, 3. मार्गश्चेति
त्रयवर्तीतत्त्वदार्थस्य तन्तुवित्त्ववाचकारणात् तन्तुवित्त्वम् व्यापहारिकतत्त्वदार्था-
न्वर्ती वा आगच्छति । तन्तुवित्त्वदार्थः आचार्यवद्वृत्तिरिहोदयेन अत्रैव पुराणम्
पुनर्वर्तितोऽस्ति -

“तन्तुवित्त्वद्वरणं तन्तुतिः । अज्ञानं तु तन्तुवित्त्वद्व-
र्तव्यदार्थात्तत्त्वद्वारणात् तन्तुवित्त्वद्वरणम् ।”

अथाह अज्ञानस्यैव नाम तन्तुवित्त्वद्वरणम्, यतो हि इदमज्ञानं तन्तुवित्त्वद्वरणं तत्त्व-
वाच्यताद्वयम् । शंकरमतेऽपि अज्ञानस्य [अविद्यायाः] आवरणकृतिः
स्वीकृता गतिः ।

आचार्यमानाद्युक्तं आद्यवित्त्वकारिकाभाष्ये स्पष्टम् भवति, इन्द्रिय,
तन्तु, धातु, दुःख, तन्तु, तन्तुवित्त्व, कर्म, तन्तु, अज्ञान, आत्मा इत्यादि
तन्तुवित्त्वद्वरणानां वापि तन्तुवित्त्वद्वरणं परीक्षा कृता गतिः । ते वापि तन्तुवित्त्वद्वरणे
तन्तुवित्त्वद्वरणः वर्तते, यद् एते तन्तुवित्त्वद्वरणे अत्यन्ततत्त्वदार्थाः वर्तन्ते । अतः मूल्यवर्ती

तत्तत् परमार्थदायी भवति ।

सूत्रभाष्ये तत्तत्तद्विधाविधेयमेव त्वच्छेद प्रतीयते यद् अस्मिन्
सम्प्रदाये जनतः तत्ता ऐक्यं व्यावहारिकतत्ता स्वीकृतं भवति । जनतः पार-
मार्थिकतत्ता तु स्वीकृता नास्ति । चतुरार्वतत्तेषु दुःख, तन्मुक्षय, मार्गैत्येत-
त्त्रयाणां व्यावहारिकतां चैकित्वमावतत्तकारणात् नैते परमार्थतद्भूताः भव-
न्ति । ऐक्यं निरोध एव परमार्थ तन् भवति । एतयोर्द्वयोः तत्त्वयोराधारेण
तस्यैव तन्मुक्षयान् बोद्धव्यं उपदिष्टम् ।

अनौक्तिकानं वा भावत्पदार्थवद्भुगीकृत्यादिति नैव तत्तत्तत्तां
निरूपयति । भावस्तु न त्वतः उत्पद्यते न तु परतः, नवा द्वयोस्तन्मुक्षयेन,
न वाकारणादेवोत्पद्यते । अतः तत्तत्तत्त्व लक्षणम् काय्यातु, त्वयातु, अत्य-
धातु प्रवृत्तिः कथ्यातुकावानामुत्पत्तिर्नैव भवति ।

अनया बुद्ध्या अनौक्तिकानं वा अतत्त्वदार्थ एवास्ति । पुनरपि
तदीयां व्यावहारिकतत्तामद्भुगीकृत्य भान, शीत, क्षान्ति, वीर्य, तजाधि
प्रकाशीनां द्वि च चक्षुषारगितावद्वाच्याः भवन्ति तन्मात्रमन्य विधानं विहित-
मस्ति । पुण्यतन्मारज्ञानतन्मारोक्षेन च प्रकाशा उन्वेष्टो भवति । प्रकाशाः निर्गत-
तया बुद्धत्वात् प्रका प्रका भवति । प्रकाशाः एतेन निष्कर्षेण त्वेकज्ञानं त्वया
तुप्यति । जीविनः एतां प्रकां निश्चित्यात्, त्वयिभूत्याधिगमत्वां च बोध-
यन्ति । एतस्यां तजायां परदुःखं तदा कुतो निवर्तते । तत्तत्तत्तत्ताः त्वयावदीनाः,
एतत्तत्तत्ता नाम "सूत्रता" इति भवति । अतो जनतः तत्तायाः ताधनायाश्च

साधुसिद्धयैऽपि निवर्त्तमानां परमार्थनिरोधार्थमायमङ्गीकृतं भवति ।
 आ उपरि प्रतीकादिकु अन्यत्र तत्प्रकारेषु भवती स्तम्भ यत्स्वयं
 कल्पितानि, तस्या स्वीकृतिरत्र नास्ति । तन्म, धातु, दुःख, कर्म-
 दीवानि भवन्तीऽपि तस्मा व्यावहारिकधारणाभावेन न तु पारमार्थिकं
 तदिति साध्यम् भवति ।

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः

---

१. पाश्चात्त्यज्ञाने तत्त्वज्ञानस्य स्थितिः

भारतीयकालिकविचारविधौ स्वाधीन्ये उचितविवेकबुद्धये

निवेदितां मतः स्वयं दृष्टव्यमिति । उदासीनं तथैव पाश्चात्त्यज्ञाने
तत्त्वज्ञानस्य स्थितिः स्वयं दृष्टव्यमिति विचारः तथैव प्रवृत्तिः स्वाधेयत्वा
अनुचितं नैव स्यात् । मतः स्वयं तत्त्वज्ञाने स्वयं दृष्टव्येन वरिष्ठानुं तत्त्वज्ञानं
पाश्चात्त्यज्ञानोपिज्ञानस्य विज्ञानस्य ऐतिहासिकबुद्धयेः वरिष्ठानुं तत्त्वज्ञानं
नैव तत्त्वज्ञानमिति । यथा च पूर्वोक्तं विवेचितं यत् पाश्चात्त्यविज्ञान-
धारायां मनोविज्ञाननामं विषयं तत्त्वं १९००वर्षीयं प्रथमं नासीत् ।
तत्कालपर्यन्तं तत्त्वज्ञानविषयं यत् पाश्चात्त्यविज्ञानविज्ञानस्यैव सौ भव
नासीत् ।

मनोविज्ञानस्यैव विज्ञानस्यैव च विज्ञानस्यैव अत्यन्तप्राचीन-
कालादेव ज्ञायमानं यत् । अतएव पाश्चात्त्यविज्ञाने मनोविज्ञानस्य च
संविद्योपिज्ञानस्य मनोविज्ञानस्यैव विज्ञानः स्वयं दृष्टव्यं यत् ।
एतस्याधारः द्रिष्टि-ज्ञान-साधनोपिज्ञान-विज्ञान इत्यस्ति । अतएव
मनोविज्ञाने प्रथमतः, यतोहि पाश्चात्त्यविज्ञानधारायां मनोविज्ञाने तत्त्वज्ञान-
विज्ञानानां ज्ञानापारम्भं यतः विज्ञानानाम् विज्ञानं कारयितुं अनु-
यात् । तत्त्वज्ञानस्यैव मनोविज्ञानस्यैव यः प्रवृत्तिः, यः तत्त्वज्ञानः,
यद्यपि वरिष्ठं प्रवृत्तिं यत्, तत् तत्त्वज्ञाने प्रवृत्तिं यत् । तत्त्वज्ञानस्यैव-
साधनोपिज्ञानः तत्त्वज्ञाने उपयोगः प्रवृत्तिं यत् तत्त्वज्ञानं करिष्यते ।

प्राचीनमिश्रदेशात् विज्ञानः

प्राचीनमिश्रदेशात् विज्ञानं विज्ञानस्य विशिष्टं महत्त्वम् एव
 वसी, जतोहि ते अनेकादीनां ज्ञानं प्रकाशितम् । इतिहासानुसारं
 किम्बदन्त्यनुसारं च मृता, पाश्चात्योक्त, सुकरा, चेटो, हेरोडोरस्यपुत्रीणां
 मिश्रदेशो व्याप्य । मिश्रदेशात् ज्ञानं प्राप्तं ज्ञानाः तेषु
 तेषु मिश्रदेशात् ज्ञानं तद्विषया अधिकृत्य सत्यं विज्ञानस्य प्रकाशोपपत्तम्,
 यद् युक्तोः पश्चादपि चेतन्यशरीरस्य पुनरुत्थानं भवति । सत्येन विज्ञान-
 स्थापारेण मिश्रदेशो धूम्रवर्णीनां शरीराणां पुरुषार्थं "मरी" निर्मिता अभूत् ।
 इत्यन्तर्ध्वं ईसाईधर्मं च कृत्वादि। मध्ये यः ज्ञः अद्यः व्यापितो भवति
 "त ज्ञः पुनरपि ज्ञानमहिम्ने उत्तिष्ठति अविद्यति" इति विज्ञान आसीत् ।
 मिश्रदेशस्य प्राचीनताधीनागुत्थनात् पावनाः प्राचीनज्ञाः प्राप्ता अभून्तेषां
 कालः 2300 ई० पूर्वः वासी । शरीरिण्येष्टा कारणम् आत्मानं विवर्ध-
 त्वेन स्वीकृत आसीत् । ज्ञानात्कृतिमाणां कारण " " आत्मा [जीव] इति
 वा स्वीकृत आसीत् । अयमात्मा अद्यय अमरक्रियात्वेन च ज्ञान आसीत् ।
 तेषां विज्ञान आसीत् यद् युक्तुमाने नरणीर्ध्वस्थवाक्यी व्यवित्तुजान्तिः-
 सरति । ते ज्ञापि विज्ञानाः आत्मा, यद् मानवस्य पुरुषमायी अयं जीवः,
 यं ते का ॥ ॥ इति अयुः, पुरुषविद्यपुरुषशरीरस्य मानवस्य जीवितावस्थाया-
 मेवं रक्षति । युक्तुमाने अयं शरीरं ज्ञापि पुनरपि पश्चादपि जीवति ।
 सत्यं प्रोक्तयति तदादिमये प्रोक्तविद्यया विज्ञाने । आत्मा स्वकीय-
 शरीरस्थावा शरीरेण तद् निवसति । "तु" अयम् मध्ये चोदितो

पुनरित्युच्यते । इदं जीवन्मृत्युं धैर्यायागसाधनं भवति । जीतीर त -
 देवतायाः पूजा कृत्वाः ज्ञातायां वृत्तिं त्वां वृत्त्योः कायादपि नैतिकन्यायस्य
 विज्ञानं आसीत् । इयं धारणा आसीत् यन्मृत्युलभः जीतीरितस्य भवनं
 प्राप्नोति, यं तदीयं इदं पुनरा एकस्मिन् मार्गे, तत्कल्पान्तरस्मिन्
 मार्गे संस्थाप्य तोष्यते । तत्कल्पस्य प्रतीकः यस्मिन् पक्षे भवति त्व ।
 धर्मात्मानः पुनराः स्व-सत्कर्मजित्वां पुरस्कारार्हाः भवन्ति त्व, अर्थात्-
 कायस्य पुनराः विनष्टा अभवन् । विनष्टास्त्येते कतिपयविज्ञाताः विद्वान्नाम
 वतिरित्यस्य विज्ञानेन त्व विनष्टप्रवर्धनं प्रवर्धिता आसन् । यदा अनेके-
 न्द्रियादेः संतुष्टोः ज्ञानस्य च विज्ञानेन प्रवृत्तः, तदापि विनष्टास्त्येते विद्वान्नाः
 पुनानीदृशानि पुन विज्ञानान्तः तत्कालात् प्रसारितमनुयायिनां धार्मिक-
 विज्ञानानपि पुन विज्ञानान्तः ।

यदुदीयं ज्योतिषाणां

इदमस्मिन् यत्नं विज्ञाने कल्पते यत् विज्ञानात्मिकां तत्त्वं कायं त
 स्व यदुदीयान् आसीत्, त च यदुदीय आसीत् । जीवात्मविज्ञाने यदुदीयानां
 धर्मिण्ये वे विद्वान्नाः तदुदीयान्ये, ते ज्ञानानां तरणाः भवन्ति, सुखी, प्रेमी, प्रेमी, प्रेमी,
 ज्ञानविज्ञानात्मिका विद्वान्नाः त्व तादृशं विज्ञानिनि । प्राचीनोक्तं प्राचा-
 न्येन ज्ञानः श्रौतिकरचनायाः लोड्गुणीकृतो वति । अस्थिनामीनां तत्काल-
 शरीरे जीवन्मृत्युस्य त्वायनं त्वीकृतमासीत् । जीवन्मृत्युस्य तत्त्वं प्राचा-
 नायमासीत् एतस्यैव चानुवादः तोष इति आत्मा इति वा वृत्त आसीत् । अयं
 हि विज्ञानः प्रायेण आसीत्, यत् अयं प्राण आत्मा धारित्वेन विनष्टः ।

स्वयं Spirit प्राप्ते वा प्रारम्भे परमस्वयेन प्रयुक्त आसीत् । तदा, अर्थात्
जीवनस्य प्रक्रियात्मां जायात्मात्मा स्वयमीश्वरद्वारा प्रदत्तमिति स्वीकृ-
तासीत् । त्वयं पुनः स्थानं स्वीकृतमासीत् । वेदितोन्नेषावातितां पुनरि-
प्रक्रियात्मात्मा स्वीकृतमासीत् अन्यथातुल्यः जायाशरीरत्वस्य अस्तित्वं तत्त्वा-
य समर्थो गच्छति, प्रेक्षाधनया च साधकाय इयं त्वयं पुनरि-
दत्ताति । मृत्योः कश्चात् पुनरुत्थानं फारसदेशस्य विचारधारया समागतमिति
संभाव्यते । प्रथमं तेजसं शरीरस्यैव पुनःसत्त्वात् स्वीकृतमासीत्, किन्तु अत्र
गत्ता मानवस्य विविधतत्त्वाः विचारो कल्पित जागरितोऽभवत् । इयं
विविधतत्त्वा शरीरजीव [तोन नेचुरल मार्क] स्वीरित [डिवाइन मार्क] स्य
आसीत् । अमरकृतत्वात्मनो [यत्नास्तित्वं शरीरस्युत्थानमिति भवति । विचारः
अनेकेन्द्रियदेवस्य बहुजीवात्प्राप्ते अन्तरं प्रवर्तितोऽभवत् । निःसन्दिग्धम्,
होमे योही, नान्योही तत्प्राप्त्यन्तः प्रभावेन शरीरात् विन्यत्वात्मनो -
स्तित्वस्य विचारो जागरितोऽभवत् ।

श्रीकृष्णस्य अनौचित्यम्

श्रीमत्पुनरावर्तमानोऽस्मात् पूर्वकालेऽस्मात्प्राप्तस्य उचितार्थं तोन
साहक इति वा व्यक्तीकृत्यात्मनो श्रीमत्प्राप्तस्य स्वाशुभीकृतम् आसीत्,
एतदपि च स्वयमेव ज्ञातव्यमासीत् यत् मृत्योः कश्चादपि अयं श्रीमत्प्राप्ता-
शरीरः ज्ञेयस्य तिष्ठति । जीवस्य विषये इयं श्रीमत्कीदृशः श्रीमत्प्राप्तिः
600-500 ई० पूर्वकाले प्रवर्तित आसीत् । एम.पी.डी.कृतप्राप्तः [450 ई०
पूर्वम्] अयं विषयस्यान्यथातुल्यमिति बहुविधः सत्यः विनिर्दिष्टः शरीर

आतीदिति मन्थो त्म । एतानि चत्वारि तत्त्वानि - अग्नि-वायु-जल-
 पृथ्व्याणामि अन्ति, येषां धूतानां गुणो यथा- उष्णता, शीतता, शुष्कता
 [डोस] तथा आर्द्रता [तरुता] प्रकृतिः जगत्सु अस्मिन्नीकृत आसीत् । एत-
 द्भिरीतभूतानां तदीयव्यापिजन्य तन्मूलनतामन्वेष्ट Soul इति वा जीवनविति
 वा कथ्यते । इत्येवमेव व्याख्या अपि जीवितव्यवस्थां धृता आसीत्, यथा -
 तर्जनीमनादि सूक्ष्मांशानां संतर्जित त्वेव स्वीकृत आसीत्, यथा मन्थत्वादित्यर्ध-
 विषयाणां निःसृजकः अनुभूतो भवति । Soul अथवा Psyche इति वा
 तर्जया अमीतिहो तत्त्वा भवति । पाश्चात्तोरतमहोदयः आत्मनोऽन्वयरीरे मन्म-
 कर्तृत्वसिद्धान्तो विवक्षितः । इदं जीवनमात्मा वा शरीरस्य लोभे षट् आसीत् ।
 मृत्युकाले यं तर्जनीऽपि विवक्ष्यते । एच.पी.डोकिन्स, अरिस्तोटत्त्वप्रकृति विद्वद्-
 गणः चेतनाया अन्त आधारे सुदृढं अनुते त्म । अत्यन्तमहोदयः यः पाश्चा-
 त्महोदयस्य विषय आसीत् त्वेवमात्मानं मन्थितं स्वीकरोति त्म ।

प्लेटोमहोदयस्य विचार आसीत् यत् [Virtue] तत्त्वतः,

जानो परिनिर्धरो भवति । एतस्मिन् विचारे धूतानीयमानोविज्ञानिर्लेप एको सुदो
 लोदिक आधारः प्रदत्तः । दार्शनिकप्लेटो महोदय एव तयाज्ञा व्यक्तितरासीत्,
 यः तर्जुयानं चेतनायाः प्रश्नं स्पष्टरूपेणोत्तरापितवान् । तस्य कथनासीत् यत्
 अस्माभिः चक्षुभिः नावलोक्यते, अस्मिन् चक्षुद्वारा कृष्यते, अस्माभिः कर्णैः न
 श्रुयते, अपि तु कर्णद्वारा श्रुयते । अतः किमपि तथा धूत तर्जनीयवस्तुनः तत्त्वा
 अस्मिन्नीकरणीया भवितव्यमिति यो हि अस्मिन्मन्थ कार्यम्, विवक्षितानामनेकस्य
 करणस्य कार्यम्, तथा त्वृतेः विचारस्य च कार्यम्, अत्यन्तमात्मा [sensation]

धारितं कति करोति । त आत्मनो लक्षणमित्यर्थं प्रतिपादयति -

This is the Soul which is defined as a motion that moves itself.

तैः पुद्गलैस्तर्कैरिदं सिद्धयति यत्Soul इति वा आत्मा इति वा अद्वैतं प्रकृतम्, यद्यपि आत्मा स्वतः एव एव भवति तथापि तत्र चक्षुः श्रवणं भवति । श्रेणी-विषयोऽस्ति एतन्निम्नं पुद्गलं कथितमस्ति यत् -

And in the discussion that arises out of the question thus raised he lays the foundation of new branch of knowledge Psychology, the study of mental life!

एतन्निम्नं विषयं शीघ्रं प्रधानकार्याणि कथितानि सन्तिः -

- 1- Reason तर्कबुद्धिः, यस्य स्थानं ज्ञेय इति वा अस्तित्व इति वा भवति ।
- 2- उत्पत्त्यात्मना Spirit स्थानं बुद्धयुक्तं भवति ।
- 3- विषयात्मना Abdomianl viscera स्थानं स्वकीयविषयैरात्मना । एतन्निम्नं विषयं । एतन्निम्नं विषयं । एतन्निम्नं विषयं ।

अस्ति एतन्निम्नं विषयः "हेलिनाजीन ही तोन" नामकं पुन्यं तर्क-

पुन्यं पुन्यं एतन्निम्नं विषयं विषयं विषयं । त आत्मनो लक्षणं Spirit । एवं कथयति ।

पूर्यमिहतितास्यात्मनः तः स्तरमप्यवहन्तीकरोति । तर्हि

निम्नस्तरे आत्मनः कार्यं केन गरीरयोऽव्यवस्यति । एतद्विषया उच्चस्तरे तदीयं
कार्यं विद्वन्मात्रमव्यवस्यति यथा च पशुषु ज्ञायते, तद्विषययोऽव्यवस्यते तरे तदीयं
वीक्षितं कार्यमस्ति, यथा च मानवेषु मध्यमे । अरिष्टोदकमहोदयः श्रुतं
स्वीरिदमेव कथयति । श्रावीनरदोहकृतमुद्रावधारिणी जनाः तेनोक्तमविद्वन्मात्रायाः
या वर्णं बुद्धास्वयमेव कुर्वन्ति, उदात्तं बुद्धाधिक्यद्वारा मयि पतति । परवर्ति-
रदोहकमहोदयः कथयति, यद् क्षमिष्यायां चतुसा स्वीरिद तमेव बहिः मयि, यथा
यथा रतिविरपाः, अथ च स्वीरिदद्वाराः चतुसा बहिर्निर्मित्य बाह्यविक्रान्
पुकाशयति ।

एतां ज्ञानाग्रेसकान् जगत्कां व्यक्तित्वविकृत्य विन्मयन्तौ
विचारयन्ति, यद् जगत्कां व्यक्तित्वेहाद् चिन्त्रिद् निःसरति, जगत्कां च
तति पुनः परावति । इत्येव तदीयो विचारः द्वैत मूलकः [dualistic]
अस्ति, यतोहि तः सोम [मनस्] गरीरन्तं पृथक् पृथक् वस्तुत्वेन मनुते । मनो-
विज्ञानस्य विभिन्नप्रकाराणां मूलैः ग्रीकविचारैश्च मनुते -

But now we must look more closely at the life of
types of Psychology among the thinkers of Hellas; in parti-
cular, at three conceptions of the mind developed by greek
thinkers which are found still embedded in the tissue of our
modern Psychological doctrine, the conceptions associated
with the names of Democritus, Plato and Aristotle.¹

1. Historical introduction to Modern Psychology.

- By Gardner Murphy, P. 6.

प्लेटोप्लेटोदयः सर्गिरपं प्रारब्धवान्, सत्यं प्राचीनविवातस्य
 पुष्टिरपि कृतवान् यत् "सौम" पदार्थं जरीरं च भूतानां भिन्नं पतुद्वयं भवति ।
 सौमदायो भीतिवदार्थवैषम्यं स्वीकृतं आसीत् । तथा न आह्वयितव्यतास्य
 विचारक आसीदिति भाषितवान् । जरीरस्य भूतयोः पर्यायवि सौमदाय-
 त्वात्तत्त्वं लिखति । भीतिः तर्जिषि पदार्थः सौमदायकः पदार्थः परो
 भवति, अथि वाञ्छितव्यन्यायवि विचारयितुं अवनीति ।

अरिष्टोप्लेटोदयः तर्जिषि मनुप्रतिभावाः धनी आसीत् । नवी-
 त्तान्त्येतिहासे तः श्रीपिण्डतत्त्वपूर्णानि अनुदानानि दत्तवान् । प्रथमम्,
 ज्ञानस्य प्रामाण्यतरेयता तथा सौमदायकवदार्थस्य जीवितजरीरैः व्यावहारिकत-
 र्गत्तत्त्वद्वया वाटयकम् । द्वितीयम्, सौमदायकस्य स्वस्य तदीयकार्यमापाना-
 न्नीतत्त्वान् स्वस्य वर्णनं यत् - The Soul are expression of the
 living creature, and the living creature an expression
 of the Soul. तृतीयं यथा- Third is his settling down to
 workaday task of describing of an interpreting human
 experience and behaviour in concrete terms.

अथर्हि ज्ञानज्ञानुभवस्य ज्ञानवैकल्यान्यं त्यक्तशब्दैषु वर्णनं, तदीय-
 व्याख्या च, इदं तदीयं तृतीयं महत्त्वपूर्णानुदानमासीत् । तद्विषयप्लेटोप्लेटोदयस्य
 सौमदायोरन्तरात्मकः सिद्धान्तः अरिष्टोप्लेटोदयं नैव प्रभाषितवान्, न च
 डिमोक्लीसप्लेटोदयस्य सौम [न] विषये यन्मात्रकल्पनं भवति तन्नोपिमात् । तदीय-
 मुद्देशमासीत् -

He aimed to discover the intimate relation of mental and Physical Processes, yet to define the mental so as to show its differences from the Physical. His solutions lay in terms of a conceptions carried out by the living organism.

अथचि मोतिके: अति: किमपि तत्तुनिर्मितं भवति, तत् नैवेदं
सूचयति, यद् किमिदमस्ति नैवेदं चेदपि सूचयति यद् तत् किं करोति, अपितु
अयं मोतिकांशः तद्वत् सूचयति, नैवेदं कां क्रियां करोतीति ज्ञाता भवेत् । तदीयं
गतमिदमस्ति यद् -

Matter and form are always found together, but it is only through form the Potentialities inherent in matter can be actualized.

We may properly use the term 'Soul' not only for the function of each organ, but for the liking organism as a whole, Soul or mind is the form of the whole organism- -
- - - Mind is a process; it is defined interms what it does.

दृश्यत्वेन अरिष्टोत्पन्नमहोदयः तोलयदार्थं तथा जाड्गुणनामकं
पदायकम् स्वाङ्गुणीकरोति, अपि च मनः गत्यात्मकप्रक्रियात्वस्यादि
भवतीति स्वीकरोति ।

ये ग्रीतदेशात्मिकादिमन्त्रकानामुद्धारणैः तथ्याद्वयं स्पष्टं भवति, यद्
यज ज्योती महोदयः शरीरं जगत्तु [तोत] मिन्नादार्थल्येणाङ्गुणीकरोति । तत्र-
वारिष्टोत्पन्नमहोदयः शारीरिकप्रक्रियातो जिन्नं मनोऽपि प्रक्रियात्वस्यमेव भव-

तीति मनुते । तदीय दृष्टौ वेदः Organism परिस्थितिच स्वतन्त्रा नैव
भवति अपितु प्रभावप्रदानानां द्वौ पक्षौ भवतः, तत्रैकः परस्परजन्यं प्रमादयति ।

Organism and environment are not independent but
are two aspects of an interacting system of events.¹

यूरोपदेशे मध्यकालिकं मनोविज्ञानम्

महात्मा अरिस्टाइनमहोदयः ॥354-430 ई०॥ तोलमद्वार्यम्

आत्मनामकं पदार्थं वा एकं निरवयवपदाद्वयेणामुगीकरोति । तदीय विभिन्न-
क्रियाकलापानां वर्णनं अयि करोति । त आत्मनो विभिन्नस्तरं स्वीकरोति
तथा न्यूट्रेटिव ॥पोषणकार्यम्॥ सेन्टीयेन्ट ॥ज्ञानकार्यम्॥ तथा रेशनल ॥तर्ककार्यम्॥।
सादृश्यपरि रकां विन्नामयि अवस्थामुगीकरोति या अवस्था दिव्यान्तस्तथा-
वस्था भवति । अविनाश्यात्मिकतांतरस्य तर्कोच्च प्रातिमज्ञानस्य इन्दुदिवनोमित्य
॥प्रातिमज्ञानस्य॥ प्राप्तिर्भवति । ज्ञान ॥नोडिंग॥ धावना ॥किमिंग कन आर
तविंग॥ तथा इच्छा ॥विमिंग॥ सतत्प्रवाधारेण त आत्मनः कार्यकलापान् वितरति।
ज्ञानावित्तु सेनेमान्ता ॥सोदनाः॥ गेमोरी ॥स्मृति॥ इमेजिनेशन ॥कल्पना॥ तथा
अण्डरलेण्डिंग ॥ज्ञान॥ इति त्रीणि अन्तर्भावयन्ति । अरिस्टाइनमहोदयः त्रैल्ला-
स्मृत्योः संयोजिका कल्पनामुगीकरोति स्म, किन्तु अरिस्टाइनमहोदयः स्मृति-
ज्ञानयोः संयोजिका कल्पना इत्येव स्वीकरोति ।

1. Historical introduction to Modern Pæy.

- By G. Murphy, P. 18.

यूरोपीयो बुद्धिवादः

द्वैतस्य विज्ञानाः - पूर्ववर्तिविज्ञानां प्रामाणिकतायाः विरोधेऽस्मिन् युगे विद्रोहः प्रारब्ध आसीत् । अस्मिन् युगे मनो-विज्ञानक्षेत्रे डेकार्टे [1596-1650] प्रान्ति-मैकन-न्यूटनगणितद्वयस्य त्वग्रन्यानां रचनाकृत्वा मनोविज्ञानमपि प्रामाणितवन्ती । डेकार्टेगणितद्वयः त्वग्रन्ये कथयति, यत् तः प्रत्येकस्मिन् विषये साक्ष्यं कृत्वान्, अन्यत्तु अन्यत्, तद्वस्तुविषयगतं तत्तायामपि सन्निवृत्त आसीत्, यां तत्तां पूर्ववर्तिनः प्रायः सर्वेऽपि चिन्तकाः कस्मिंश्चिदेकस्मिन् अर्थे स्वीकृतवन्त आसन् । डेकार्टेगणितद्वयः कथयति यत् स्वकीय-यसु सन्देहं किमपि तीव्रं पर्यन्तं कथं न नययेत्, तथापि साक्ष्यस्येतास्यां क्रियायां गदीयं चिन्तनं सततमेव तिष्ठति । अतः इदं किमपि वस्तु, यच्चिन्तयति, तथा अस्ति, यत्सन्देहात्परं भवति । "अहं विचारयामि" इदं तथाभूतं वस्तु अस्ति, यत् कोऽपि सन्देहो नैव जायते ।

डेकार्टेगणितद्वयः मन [माइण्ड] मैटर [प्रकृति] उभयोः पूर्णमेव विशासितवान् । मैटर तथाभूतं द्रव्यमस्ति यदाकाशे स्थानं रक्षति, किन्तु अर्थं मैटरपदार्थचिन्तनस्य कार्यं न करोति । माइण्ड तथाभूतं द्रव्यमस्ति यच्चिन्तयति किन्तु आकाशे स्वस्य प्रसारो नास्ति ।

यूरोप-विज्ञानमेकं विनियतमेव इनायकादार्थस्थान्तेष्वर्थं चकार एवमेव च आत्मनो नाडीतस्थानस्य च पारस्परिकप्रतिक्रियायाः केन्द्रमङ्गीचकार।

डेकार्टेसहोदयः मैकेनिकम् एनालोजी यन्त्रतादुष्येन ता मनोदर-
पदार्थयोः व्याख्यानार्थं प्रयतितवान् । मांसेपेशीनां त्वतः तन्वीचनस्य धार्ता-
गुणत्वान् । तः षट्पारम्परिकभावान् स्वीचकारा यथा - [1] प्रेम-दुःखा च,
[2] सुख-दुःखञ्च, [3] अन्त्य आश्चर्यमिच्छा च । अस्तिष्कः स्फिरिटकार्य-
शीलतया एतान् भवान् वर्णितवान् ।

एकात्मवादः - स्पिनोजा [1662-1677] सहोदयः डेकार्टेसहोदयस्य मन-
आत्मनः [मेण्टल सोल] श्रोतिष्कारोत्पत्तय च पारस्परिकक्रिया-
प्रतिक्रियायाः व्याख्यायमानोपजनिकां स्वीकृतवान् । स्पिनोजामहोदयः मन
[माइण्ड] तथा मेटर नामकपदार्थयोः पार्थक्येन तत्तां नैव स्वीकृतवान् अपितु
एकस्यैव द्रव्यस्यैतीदृशो पदोऽभवत् इत्यङ्गीकरोति । इदस्य द्रव्यं त्वयमुदासीन-
मासीत् । एतद् द्रव्यं तः द्वाभ्यां नामभ्यामभिहितवान् - प्रकृतिः [नेचर] तथा
ईश्वरश्च [गोड] । इत्यन्य डेकार्टेसहोदयस्य मनोवेज्ञानिकद्वैतवादस्य स्थाने एक-
स्योदासीनैकात्मवादस्य [नेचुरल मोनोइज्म] स्थापना कृतवान् । अयञ्च स्वतन्त्रे-
च्छा एकाग्रान्तरिति उक्तवान् यतोहि शारीरिणीचेष्टा तु केवलं दृश्यते, किन्तु
एतस्याश्चेष्टायाः नावलोकनंभवति । अत एव एतज्ज्ञायते, यत् मुख्येण गतिः
त्वत एव कारणादुत्पद्यते ।

स्पिनोजामहोदयस्य कथमस्ति यत् - "A passion which is
evil ceases to be a passion as soon as we form a clear and
distinct idea."

परवर्ति सुप्रतिबन्धनोवेज्ञानिक सिगमन्डफ्रायडसिद्धान्तस्य महत्त्वपूर्णं
पूर्वसमस्ति ।

ब्रिटिश इम्पीरियलिज्मः इति सिद्धान्तः

अस्मिन् काले शीतिवादस्य पुनर्जीवितमभूत् । परमाणुवादस्य च सिद्धान्तः स्थापितोऽभूत् । लीसहोदयसमहोदयः [1588-1679] वैकनमहोदय इवेदमप्युद्धोषितवान् यत् अनुभूतिरेव केवलं ज्ञानस्रोतो भवति । इयन्मानुभूतिः [एवमपिरियेन्स], तत्वेदना [तेनोशन] याज्ञ्याधारिता भवति, अन्यवदना इव च गती परित्याज्यते । ब्रिटिशव्यवहारवादस्य त्रयः प्रतिष्ठाः लेडका वस्तुः ।

1. जानलाकनमहोदयः [1632-1704]
2. जोर्जवर्लिसमहोदयः [1685-1753]
3. डेविडह्यूममहोदयः [1711-1776]

विंशतिशताब्द्यां मनोविज्ञानम्

एतस्यां शताब्द्यां मनोविज्ञानस्य महती उन्नतिरभूत् । ऊन-विंशतिशताब्द्यां मनोविज्ञानस्योपलब्धयः, मेडिसिन-आयुर्वेदे वा मनोविज्ञानस्य योगदानमभूत् । शीतिशास्त्रस्य प्राथमिकविज्ञानस्य वा साहाय्येन मनोविज्ञानस्य स्वस्थे व्यवसायस्थाने वाग्रेसरोऽभूत् । एतस्मिन् क्षेत्रे नूतनं परीक्षणं व्यावहारिकं परीक्षणं प्रारब्धम् । इदानीं यावत् मनोविज्ञानं दर्शनशास्त्रस्यैकमुपाङ्गं स्वीकृतमासीत् किन्तु वैज्ञानिकद्वारेण मनोविज्ञानस्य प्रगतिरभूत्, तद्वैव च विंशतिशताब्द्याः प्रथमदशवर्षेदेवोत्पद्यमानेः त्रिभिः प्रधानतत्त्वप्रदायैः मनो-विज्ञानमत्यधिकं प्रभावितमभूत् -

1. व्यवहारवादस्य सिद्धान्तः ।
2. गेस्टाल्ट मनोविज्ञानम् ।
3. मनोविज्ञानप्रवादः ।

प्रयोगात्मकमनोविज्ञानस्योद्भवः [1810] इत्थीय मध्येऽमुत् ।

जर्मनदेशनिवासी शरीरविज्ञानी मि०गील महोदयद्वारा सिद्धिषु ग्रन्थेषु स्तत्
साधयितुं यत्नितवान् यत् अतिरुक्त्व विभिन्न-विभिन्नभागेषु मनसो विभिन्न-
शक्तीनां स्थानं भवति । इदं कथं व्यक्तित्वमनोविज्ञानस्य भवे [इति विदुषा
साइकालोजी] डाक्टो निस्टेटेनीक निदानमूलकप्रक्रियायाः वा स्थापना कृता ।

मनस्तथा शरीरञ्च

व्यक्तेरभ्यन्तरे कस्मिन् तथामूलाः प्रक्रियाः वर्तन्ते, याः केवलं
तासांमेव ज्ञाता भवति, तासाञ्च शरीररिक्तैन्द्रियैः तद् सम्बन्धो न भवति,
यथा अनिर्वच्यकौट्टाः प्राचनार्य [फिलिंग्स] यतोहि स्तत्तां प्रक्रियाणां स्वस्य
तत्त्वसाधारण्यजाः नेवावलोकयितुं शक्नुवन्ति, न च तरलतया एतस्य क्षेत्रेयं निर्धा-
रयितुं शक्यते, अतः इयं अभीष्ट [नान-साइकोलाजी] इति वा स्वीक्रियते,
यदाधारोऽपि किञ्चित् [नन-साइकोलाजी] अशरीरिवस्तु एव स्वीकृतमासीत् ।
एतेषामशरीरगतिविधीनां विषयस्तथैव अद्विष्टं वस्तु भवति - यथा शरीरीक-
गतिविधीनां विषयः शरीरवस्ति । एतस्यैवनाम माइण्ड अथवा तोल इति वा
रचितवान् । एनक्सागोरतमहोदयस्तथामूलो दार्शनिको वक्ति, यः सर्वप्रथमं त्यक्त-
स्येन शरीरमनसोश्च स्थापनां कृतवान् यद्यपि एतस्य ज्ञाया पूर्ववर्तिविज्ञानां
यथा प्लेटोमहोदयस्यापि चिन्तने समुपलभ्यते ।

मृत्योः पश्चाच्छरीरं विनश्यति, किन्तु माइण्ड [अनत्] तोल इति
वा मृत्योः पश्चादपि अमरस्यस्येणैव स्थातुं शक्नोति । मनश्च शरीरयोरेव, द्वे-
वादो रिस्टोटेल्महोदयस्य तन्तोषजनकोक्तमाम् । अतः तः तोलनामकं पदार्थं

शरीरस्यैवैकं कार्यस्य स्वीकृतवान् । इयं कल्पना सङ्गुकारेण व्यवहारवाद इव प्रती-
यते । यतोहि व्यवहारवादे तोल इति वा मन इति वा शरीरात्तत्त्वया पृथगुपेय
नैव ज्ञायते । अरिस्टोटेलस्योदयः इन्तलिक्ट नामकं पदार्थं बुद्धिं वा शरीरात्
पृथक् स्वीकृतवान् ।

मध्ययुगे एतस्या अतन्तोषजनकान्शरीरयोरेकतायाः स्वीकारो-
क्तम् । प्राणिनाम्नस्य धर्मस्य च दृष्ट्या एतस्याः पुष्टिः कृता गतति । सप्त-
व्यसताब्द्यां डेकार्टेस्योदयः मतमर्थं प्रस्तावितवान् -

1. सर्वाणि भौतिकघटनानां [किञ्चित् उल्लेख] भौतिकनियमद्वारा व्याख्यानं
कर्तुं शक्यते ।
2. मनः पूर्वोक्तभूतात् सर्वथा भिन्नत्वस्यप्रत्तं गतति यद् कस्मादपि भौतिकवस्तुनः
पृथक् कर्तुं शक्यते ।
3. प्रत्येकं मनः केनापि केनापि भौतिकदेहेन सह दृढं कारणात्मकं सम्बन्धं
स्थापयति ।

मनश्शरीरयोः क्रियाणां पारस्परिकसम्बन्धस्य सिद्धान्तस्य च
यतो मानसिकघटनाः, यत्रैकतः शारीरिकघटनानां कारणं भवति, तत्रैव शारीरिक-
घटनातः मानसिकयोऽपि घटनाः सम्बन्धं स्थापयन्ति । उदाहरणार्थं [शेन्नेशन]
मध्ये शारीरिकघटना मानसिकघटनामुत्पादयति, किन्तु उच्छ्वसे मानसिकघटना-
शारीरिकघटनामुत्पादयति, किन्तु कारणतावादमाधारीकृत्य दार्शनिकाः एतत्
पारस्परिकप्रभावपातनशीलं मतं नैव स्वीचक्रुः कतिपयवैज्ञानिकसिद्धान्तोन्मेषश्च
विरोधं कृतवन्तः ।

स्वीफिनोमिनालिरामहोदयस्य ज्ञे समन्ताः श्रोतिकघटनाः

निरपेक्षघटनाः सन्ति, समन्तानि च श्रोतिकपरिवर्तनानि यानि मानवस्य प्राणिनश्च शरीरेषूपपद्यन्ते । तदीयाव्याख्या च केवलं श्रोतिकनियमैः कर्तुं शक्यते । एतन्मते मानसिकघटनानां कारणत्वस्य व्याख्यादृष्ट्या निरर्थकत्वम् मन्यते । मानवशरीरस्य परिवर्तनस्य मानसिकघटनानां कारणत्वेनाङ्गुलीकर्तुं शक्यते ।

व्यावहारिकज्ञाने चतुष्प्रकारकाः घटनाः स्वीकृताः वर्तन्ते -

1. फिजिकल-फिजिकल, 2. फिजिकलमेन्टल, 3. मेन्टल-फिजिकल, 4. मेन्टल-मेन्टल । यथा-यथा श्रोतिकविज्ञाने विचारात्मिका प्रगतिः वर्तते, तथा-तथा उपरि प्रतिपादितानि मतानि वृण्वितानि भवन्ति । व्यावहारवादस्य सिद्धान्ते एकप्रकारेण मनसः सत्ताया एव निष्पत्तिः वर्तते । एतन्मतवादिनां कथनमस्ति यत् मानसिकप्रक्रियाणां विषये वाक्तां भाषाणां प्रयोगः क्रियते, तस्मात् शारीरिक-प्रक्रियाणां भेदः केवलं प्रकारभावस्यैव भेदो भवति, किन्तु तेनैवमनसं तथा एतद्व्ययमतमपि व्यवहितगतं व्यवहोरभ्यन्तरस्य वा घटनाभ्यः वर्तते । अतो व्यावहार-वादिदृष्ट्या तदीयं पूर्ण समाधानं नाभवत् । अतो मनोनामिकायाः कस्या अपि सत्तायाः स्वीकारक आवश्यकः प्रतिभाति ।

एकमेव यान्त्रिकव्याख्यायासपि [शिकेनिकल थ्युरी] अयं दोषो

वर्तते, यत् मनसः सत्ता अस्माभिर्नैव स्वीक्रियते । एतत्सत्त्वमस्ति यत् अस्तित्वकस्य कतिपयघटनानां सम्बन्धः मनसः कतिपयघटनाभिः तद् संयोजयितुं शक्यते । न्यूरो-फिजियोलोजिस्टजनाः तपसतापूर्वकं अस्तित्वकस्य कतिपयघटनाणां मापनमपि चक्रुः ।

यदागतिरुक्तयेतत् प्रेक्षायास्तैजना दीयते, तदा भिन्न-भिन्नप्रकारकेन्द्रिकानु-
भवाः जायन्ते । उदाहरणार्थं मस्तिष्कस्य विशेषभागस्थोत्तेजनेन दृष्टितत्त्वान्य-
तपेक्षना उत्पादयितुं शक्यते । वर्तमानकाले प्रेतविधायाः प्रेते तथा परामनोविज्ञा-
नस्य प्रेते यद् व्यावहारिकं तथ्यकोक स्वीकृतं मासीत्, तेनैतत्सिद्धयति, यत् भौतिक-
विज्ञाननियमैः तथ्यं स्वतन्त्रभिन्ननियमद्वारा च गानतिकथ्यनाः नियन्त्रिताः
भवन्ति, येन शरीरगतयोः पारस्परिकसम्बन्धस्य पुष्टिर्जायते । ऐलीपीयी । त्विचार-
तपेक्षः । दूरदर्शनादियरागनोविज्ञानस्य तथाभूताः धटनाः वर्तन्ते, याः इदानीं
यावत् कान्तभौतिकनियमैः शारीरिकनियमैश्च व्याख्याता नैवाभूवन् ।

उपरिप्रतिपादितं तथ्यं विमृष्टं वैज्ञानिकं नैवयक्तुं शक्यते, अपितु
तत् मैटाफिजिकलस्य तथ्यमिति वक्तुं शक्यते । व्यावहारिकादारेण तदीयाव्या-
ख्या अपि नैव भवितुं शक्नुयात् ।

मनःशरीरयोः पारस्परिकं सम्बन्धमादाय पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने
पदान्तरानुसन्धानमभवत् पुनरपि -

The main task, however, is that of a coherent theory as to 'the mind and its place in nature' and this remains about where it has remained for the last few hundred years. Most Psychologists appear to feel that the problem is inaccessible to science, or at least to the science of today.¹

1. Historical Introduction to Modern Psychology.

- By G. Murphy, Page 388.

मनोविषयकमन्यमनोवेदानिकानां मतं विस्तारमियानेह प्रतन्यते ।

मनसस्तथा मनसः प्रकृतेः किं स्थानमस्ति ? तस्य विषये कोऽपि तुल्यबुद्धः सिद्धान्तं
इदानीं यावन्निश्चितो नाभूत् । बहवो मनोवेदानिकास्तु इदमनुभवन्त आसन्
यत् आधुनिकविज्ञानं मनोविज्ञानस्य तावत्पर्यन्तं नैवावगतमभूत् ।

पाश्चात्त्यमनोविज्ञानस्य विषये एका समीक्षात्मिका तुलनात्मिका च दृष्टिः

उपर्युक्तोद्घरणेषु मनस उत्पत्तिः मनसःसम्यक् स्वस्थं शरीरे मनसः

स्थानम् स्नायुस्थानं शरीरेण सह सम्बन्ध इत्यादिविषये किमपि सुस्पष्टं सुस्थि-
रस्य चिन्तनं पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने अद्यापि नोपलभ्यते । यूरोपस्य विभिन्न-
क्षेत्रेषु मनोविज्ञानस्याध्ययनं स्व-स्वजातीयपरिशीलायामपि कृतम् । एतस्य परि-
णामोऽयमभूत् यत् अमेरिकलताइकोलोजी, जर्मन-साइकोलोजी, ब्रिटिश-साइकोलोजी
इत्यादि नामभिः मनोविज्ञानस्य पृथक्-पृथक् तथा परस्परसंज्ञाता, यस्या अनेक-
मान्यताः परस्परविरोधिन्योऽभवन् । व्यावहारिककार्यक्षेत्रे, यथा- शिक्षा,
उपराधानामनुसन्धानम्, रोगाणां चिकित्सा इत्यादिक्षेत्रे सैर्विद्वज्भिः यदनुस-
न्धानं तद्व्यवहारीकरणं कृतम्, तानि तथ्यानि न केवलं निःसन्देहं महत्त्वपूर्णानि
तन्ति । अपितु मानवस्य मनोविज्ञानस्य क्षेत्रे विपुलतम्यत्तेरपि सुचकानि तन्ति,
तानि च अध्ययनार्थमपि आवश्यकानि भवन्ति, एतेन तथ्येन निषेधः कर्तुं नैव शक्यते ।

भारतीयमनोविज्ञानेन सह पाश्चात्त्यमनोविज्ञानस्य तुलनायां निम्न-
लिखितं तथ्यं दृष्टिगोचरं भवति, येन पाश्चात्त्यमनोविज्ञानस्य विकासमार्गे
अस्पष्टताः अपूर्णताश्च समाविष्टाः लक्ष्यन्ते ।

॥१॥ पाश्चात्त्यदार्शनिकचिन्तने, यस्योपरिस्थितेण तैलः कृतो
वर्तते, मनसो लक्षणस्य स्वस्थस्य च सम्यक्प्रतिबिम्बं नैवोपलभ्यते । एतस्य प्रधानं
कारणमिदमस्ति यत् प्रायः पाश्चात्त्यदार्शनिक मनः ॥यादृक्॥ इति तथा मेटर इति
च । एतावदेव पदार्थो स्वीकृतो यतीति, तत्र च शरीरादभिन्नस्यात्मनः सत्ता अधि-
कांशेनैव स्वीकृता वर्तते ।

॥२॥ कुत्रापि मनसः स्तिरित्विषये कुत्रापि तौल्यविषये कुत्र च
चेतना विषये अन्यत्र तादृकविषये अन्यत्र च अस्तिष्ठकविषये तथा स्नायुर्तस्थान-
स्थस्य विषये च वर्णनं कृतमस्ति । एतस्मादपि कारणात् मनसः स्पष्टं निरूपणं
नाभूत् । भाषायाः एतादृगल्पवृत्ताकारणादेव पाश्चात्त्यदार्शनिकचिन्तनेषु
अनास्था उत्पन्ना अभूत् । पाश्चात्त्यदार्शनिकस्य च परिणतिः लिङ्गिद्यस्ति कस्वलो
अद्यापि अवलोकिता वर्तते । भारतीयचिन्तने उद्देशलक्ष्यशरीरायाः क्रमस्य
स्वीकृति कारणात् यादृशी सम्यक्प्रतिबिम्बवत्ता अवलोक्यते, तादृशी पाश्चात्त्य-
दार्शनिक मनोविषयेनोपलभ्यते । मनः तादृकमस्ति न वा, मनो नित्यमनित्यं वा,
मनस उत्पत्तिः कथं जायते ? तुष्टिप्रक्रियायां मनस उद्भवस्य प्रलयस्य च किं
स्थानमस्ति ? मनसः परिमाणं विष्णु अणु वा ? इत्यादयः प्रश्नाः पाश्चात्त्य-
मनोविज्ञानस्य क्षेत्रात् सर्वथा बहिर्भूताः वर्तन्ते ।

॥३॥ मनोविज्ञानस्य वैज्ञानिकमाधारं प्रदातुं बाह्यशरीरिकेष्टाह
अधिकतयाघलं प्रदत्तमस्ति, यतोहि ताः यन्त्रद्वारामापितुमपि शक्नुवन्ते । इत्यन्य
जड्यन्त्राणां सम्मुखं मानवानुभवानां चिन्तनस्य च गौणता प्रतिपादिता वर्तते,
लोकमान्वानुभवानामन्योपेक्षा अपि कृता वर्तते । तथा मनसि हवान्तारिन्द्रिय-
नैव

विषयेऽपि प्रत्यक्षमापत्य यान्त्रिकारिमापनस्य च प्रधानताप्रदानकारणात् तत्र
 चित्तुतं चिन्तनं नैव मचितुं शक्नोति । अनुमानादिप्रमाणानामपि उपेक्षाकृता
 वर्तते । एतेषां सर्वेषामयं परिणामोऽद्भुतः, यद् मनोविज्ञानस्य क्षेत्रे चिन्तन-
 तम्प्रदाया उत्तिष्ठताः ये परस्परं विरोधिनोऽद्भुतं चिन्तनमपि चाचिन्तयन् ।
 मौलिकतायाः एतेन मतेन नूतनाः नूतनाः तम्प्रदाया स्तुतिताः, किन्तु मनो-
 विषये एतानि सर्वाणि चिन्तनानि सामान्यपक्षेण भावमुन्मुखमपि कर्तुं न प्रभवन् ।
 अनया दृष्ट्या मनोविषयकं भारतीयं चिन्तनं कुत्रापि अधिकं सुव्यवस्थितं तन्मन्त्रा-
 त्मकत्वास्ति ।

॥४॥ पाश्चात्यमनोविज्ञानिकाः यत्र चिन्तनः धारणानेकप्रकारकान्
 सिद्धान्तान् स्थापितवन्तः, तन्निदान्यतः एतादृशचिन्तनात् स्पेकुलेशनाद्वा दूरमपि
 पलायनो स्या, यत्तेषां मते कैवल्यं तदयमाधुतं न श्वति । पाश्चात्यमनोविज्ञानस्य
 इमासनिश्चिततां विज्ञानस्येषां दरिद्रतान्वाभिजायोपर्युक्तप्रतद्वारे Edna Heid-
 breader महोदयस्य शब्दाः सम्यक्प्रकाशं प्रसारयन्ति ।

Psychology, especially in the united states, has
 risked everything on being ~~exam~~ science on principle ref-
 rains from speculation that is not permeated and stablized
 by fact. Yet there is not enough fact in the whole science
 of Psychology to make a single solid system.

No one knows this better than the Psychologists
 themselves. they see with the eyes of familiar association
 not only the undeuiable poverty of their science, but hte
 flimsiness and shoddiness of much of the material they are
 asked to accept as genuine fact. Psychologists are continu-
 ally looking upon the work of their colleagues and finding

that it is not good. And with little hesitation, or with none at all, they expose the weaknesses and flaws they discover!

§5। यत्र भारतीयमनोविज्ञानस्य प्रधानमूर्तं तदयं पारमोक्तिस्य मोक्षस्य प्राप्तिः दुःखस्यात्यन्तिकनाशः जन्म-मृत्युचक्रान्मुक्तिरित्यादिकमस्ति, तत्रैव पाश्चात्त्यमनोविज्ञानस्य तदयं जीवनस्य बहिर्मुखतास्थानां समाधानकरण-मेवास्ति । सास्य प्रधानं कारणं दैर्घ्यं वातावरणं परित्यजतिः, तत्तद्देशास्य संस्कृतीनां समाधानाज्य प्रमाणीयमस्ति । भारतीयाश्चिन्तकाः अन्तर्मुखाः सन्तः मूलकारणस्यानुसन्धाने प्रवृत्ता अभूवन्, यदा च पाश्चात्त्यचिन्तनधाराः बहिर्मुखाः सत्यः मानवीयतन्त्रास्य बहिर्प्रधानां समाधानायाश्च प्रवृत्ता आसन् । उभयोः मध्ये प्रतीयमानस्य भेदस्य दूरतो पसारणं नैव कथमपि कर्तुं शक्यम् ।

भारतीयचिन्तनधारायामपि तथ्यानां सम्यक्तया चयनं कृतमस्ति प्रमाणानामाधारेण च चिन्तनस्य निर्णायकरिणाम् उपस्थिताः सन्ति । "त्युक्त-मैत्रान" इत्यस्य विचारस्य वा साहाय्येन भारतीयाश्चिन्तकास्तुभ्यमीताः न भवन्ति, न च तर्कयुक्तसंगतविचारैः विमुक्ता एव भवन्ति ।

उपरि प्रत्येकीदितेषु पाश्चात्त्यचिन्तनेषु भारतीयचिन्तनेषु च षड्भ्यः अंशेषु अद्वैतं साम्यमपि अवलोक्यते । स्थूलशरीराद् भिन्नस्य सूक्ष्मशरीरस्य तत्तायाः विश्वातः, भुत्थोः पश्चात् सूक्ष्मशरीरस्य बहिर्गमनम्, तथा पुनर्जन्यनि-

अन्वयारीरे तस्य गगनम्, योगशक्त्या परकायाप्रवेशः, आत्मन उपनिषदिवर्णनम्,
 आत्मार्थे प्राणशब्दस्य प्रयोगः, बुद्धेः हृदयदेशे स्थितिः, शरीराणां कोष्ठस्थले
 तर्पणं यथा वेदान्तादग्निं चन्दनैर्गन्धैर्वा पञ्चलोषाणां वर्णनमित्यादि विभि-
 न्नानि तथ्यानि स्तव्याः स्तानतायाः द्योतकानि भवन्ति, किन्तु एतत्तथ्य-
 स्तुष्टिपूजावपि सर्वेऽपि पाश्चात्याः चित्वांतः नेक्यतोऽवगच्छन्त्यन्ते ।

आस्तिकदर्शनेषु उपलब्धमनस्तत्त्वतत्त्वज्ञानां चारत्परिणीतमीक्षाः

न्यायवैशेषिकदर्शनानुसारं मनसः स्वस्य पृथगेव वर्णितमासीत् ।

तमेतत्प्रतिपादितमस्ति, यत् यतोहि प्राणिनो नन्ताः भवन्ति, प्रत्येकं प्राणिषु
 पृथक्-पृथक् मनस्तित्ठति, अतः मनसोऽपि संख्या अनन्तैव भवति । न्यायवैशे-
 षिकमतानुसारं मनसोऽष्टौ गुणाः कथिताः सन्ति - [1] संख्या, [2] परि-
 माण, [3] पृथक्त्व, [4] संयोग, [5] विभाग, [6] परत्व, [7]
 अपरत्व, [8] वेग इति ।

न्यायवैशेषिकदर्शने मनसः तत्ता त्वीकृता वर्तते, मनसश्च तत्ताया
 अनुयतिः प्रमाणेन सिध्यति । अनुमानप्रयोगश्चेत्तत्त्वम् - "आत्मनः सुखदुःखादि
 ज्ञानं किमपि कारणतादर्थ्यत्वादुपलब्धिप्रियात्वात् यत्र यत्र क्रियात्वं तत्र तत्रैव
 कारणतादर्थ्यत्वं, यथा काष्ठछेदनादिक्रिया कुठारादिकरणतादर्थ्यात्वात्, अतः
 सुखादिज्ञानमपि क्रियात्वात् केनापि करणेन तादर्थ्यं भवति । इदं त्वञ्च सुखादि-
 ज्ञानस्य कारणतिसिद्धत्वात् चक्षुरादीन्द्रियाणां सुखादुपलब्धेः कारणत्वाभावात्
 अन्तःकरणमन्तरिन्द्रियमिति वा सिध्यति ।

मनसः स्वल्पज्ञापनात् पूर्वमेव प्रतिपादितमस्ति, यत् विषयेण
 घटपटादिना सह चक्षुरादीन्द्रियाणां संयोगे जातेऽपि ज्ञानस्यान्यान्यसामग्र्य-
 साधनोपस्थितौ सत्यामपि गुणपक्षे अनेकानि ज्ञानानि नोत्पद्यन्ते । इदं त्वन्य
 गुणपक्षेनेकज्ञानानामुत्पत्त्यभावोऽपि मनसोऽनुमानस्य हेतुः सिध्यति । एतेन
 सिध्यति यत् उक्तं द्वापन्नं चक्षुः, उपधायकत्वे घटकस्य कस्यापि द्रव्यस्य संयोग-
 शून्यम्, यस्य द्रव्यस्य संयोगाभावोऽपि चक्षुर्ज्ञानस्य सर्वेषु करणेषु सत्त्वेऽपि
 व्यासंगदशायां चाक्षुर्ज्ञानं नोत्पद्यते । यथा चक्षुषा अल्पयुक्तौ घटः चाक्षुषं
 चक्षुर्घटं प्रत्यक्षात्मकं ज्ञानमुत्पादयति : कस्यापि पदार्थस्य संयोगाभावेन चाक्षुषं
 ज्ञानं नोत्पादयते । अत्रैतदपि नैव वक्तुं शक्यं यत् अदृष्टविशेषस्योपस्थिति-
 कारणात् अर्थात् वाशविशेषस्योपस्थितिकारणात् एतस्यां व्यासंगदशायां चाक्षुषं
 ज्ञानं नोत्पद्यते । इत्यत्र्यादृष्टकल्पने इन्द्रियाणामप्यनाशयकत्वापत्तिरापद्यते ।
 अदृष्टद्वारेवान्येन्द्रियरूपत्वेन विषयाणां ज्ञानस्योत्पत्तौ वा अदृष्टस्य कारण-
 त्वेऽङ्गीक्रियमाणे अन्येषामिन्द्रियाणामाशयकत्वेन न त्याज्यम् । इत्यत्र्यान्येन्द्रि-
 याणां कल्पनाभावोऽप्येव प्रसङ्ग उत्पत्स्यते । अतो मनसः सत्तत्त्वमात्मै-
 न्द्रिय मनसां संयोगेनोत्पद्यमानं प्रत्यक्षादिज्ञानार्थस्य मनसः सत्ताकल्पनेन युक्ति-
 तंगता प्रतीयते ।

मनसः परिमाणस्य विषये पूर्वं यत्किञ्चित्प्रतिपादितमस्ति यत्
 न्यायवेदेष्वेकद्वयि गुणपञ्चानोत्पत्त्यभावकारणात् मनसोऽप्यपरिमाणत्वमङ्गीकृत-
 यस्ति । ये हितावन्वीगांतकाः मनसोऽप्यविभुत्वमङ्गीकुर्वन्ति, तेषां मतं नैव
 समीचीनम्, यतो हि तन्मतं विभुत्वमिच्छित्तमनसः आत्मनश्च संयोगः तदेव

स्थास्यति, तथा च व्याससंगस्य सिद्धिरेव न स्यात्, यत्तु व्याससङ्गस्य कारणात्
यधुरादिसंयोगसत्त्वैऽपि ज्ञानं नोत्पद्यते, इत्यन्य ज्ञानानुत्पत्तिप्रयाससङ्गक्षणायां
तत्त्वानुभवतिष्ठति भवति ।

द्वितीयप्रकाशमपि दोषो वर्तियतु द्वयोः विषयदार्थयोः संयोगो-
नैव जायते । इत्यन्य विद्युनोरात्मनसोः । परस्परं संयोगाभावात् सुखादि-
ज्ञानानामुत्पत्तिः नैव कदापि सिध्येत् । एतदपि वचनेन न चार्थं यत् कति-
पयावस्थायाम् तर्वेन्द्रियैर्व्यक्तज्ञानस्य योगपद्वं तत्त्वानुभवतिष्ठति । यथा- अपूर्ण
अवयवतः पुष्पस्य रसनया रसज्ञानम्, नातिक्रियागन्धज्ञानम्, त्वचाद्युदकठोरयोः
युगपज्ज्ञानम्, एतच्च तर्वेन्द्रियैर्व्यक्तज्ञानस्य युगपज्ज्ञानं तत्त्वानुभवतिष्ठति, किन्तु
न्यायदर्शनानुसारमेतत्कथनं नैव युक्तिसंगतं प्रतिभाति । ज्ञानस्यायं युगपदनुभवः
तन्मते शुभविषयो भवति । मनसोऽपुत्वादेवैव सत्त्वाच्च तत्तद्विभक्तेन्द्रियैः
एतावता वैगेन संयुज्यते यत्तेश्चः कृष्णाः भिन्नभिन्नवर्णेषु उत्पन्नानि ज्ञानानि
युगपदुत्पद्यन्ते इति शुभो जायते । यथा- सहस्रकमलदलानां सूचीभेदे जाते शुभो
भवति यत् समस्यपत्राणां भेदनमेकस्मिन्नेव क्षणेऽभूत् । प्रत्येकपत्रस्य भेदनं तु क्षणेनैव
भवति, किन्तु भेद्यवपमेतावत्स्वल्पम्, भेदनमेतावत्स्वल्पं भवति यत् तदीययुगपद-
भेदनस्य शुभो जायते ।

वेदान्तदर्शनमते मनः ग्रन्थमपरिमाणविशिष्टं तावद्यतः पदार्थोऽस्ति,

संकोचविकासज्ञानं चापि भवति । इत्यन्य तन्मते व्याससङ्गयोगपद्वयोभयोः
सिद्धिर्जायते, किन्तु एतदपि मतं नैयायिकानां मते तुच्छमेव प्रतिभाति, यतो हि
अनन्तान्तःकरणानामुत्पत्तिः तेषां विनाशः, तेषां कार्यकारणभावः, तदीय-

प्रतियोगिकानुयोगिकमेदकल्पनायां गृह्यणीरवं भविष्यति । तेषां ज्ञानानां
ज्ञायनं मनोऽस्ति । संख्यायां मनोऽनन्तं भवति । तेषां प्रतीपादनीयमेतदेव
भवति, यद् मनः न तु सीमांतकः प्रतीपादितं विभु अस्ति, नापि वेदान्ति-
भिः मान्यं मध्यमपरिमाणविशिष्टमेव भवति ।

एतत्पुष्पमेव प्रतीपादितमस्ति, यत् न्यायवैशेषिकमते मनसितेतन्य-
गुणो न भवति । बुद्धिबुद्धिः चेच्छास्त्रेष्वप्युक्त्याः संयोगेन जायमानम्, बुद्ध्यादि
गुणानां ज्ञानं केवलं मनसैव जायते अर्थात् एते गुणाः केवलं मनोमात्रग्राह्या भवन्ति ।
आत्मन एकत्वं परिमाणवत्त्वञ्चापि मनसैव गृह्यते । अतः आत्मनः संख्या-
परिमाणञ्चापि मनोमात्रग्राह्यमेव भवति, किन्तु संख्यायाः मानसत्वे प्रमाणा-
भावः स्वीक्रियते, यतोहि न्यायवैशेषिकमते मनसि अष्टौ गुणाः भवन्ति, अतो
नवद्वयेषु भवः एकं द्रव्यत्वेनाङ्गीकृतमस्ति । न्यायवैशेषिकमते मनसः परिमाण-
मणु अस्ति यतोहि तन्मते ज्ञानानां युगपदुत्पत्तिर्नास्ति, अत एव सुषुप्तप्रक्रियायां
मनस उत्पत्तिरपि नोक्ता अपितु एतन्मते मनो नित्यपदार्थत्वमस्ति । मनो-
ऽन्तरिन्द्रियत्वेन परिगणितमस्ति, अन्यानि त्वार्किकीन्द्रियाणि अतीन्द्रियाणि
भवन्ति तेषां ज्ञानन्यानुमानेनैव जायते । मनस इन्द्रियत्वानीन्द्रियत्वविषये
शोध्यन्त्ये अग्रे विचारयिष्यते ।

न्यायवैशेषिकमतमनो विषयकप्रत्यक्षलोचना -

न्यायवैशेषिकदर्शनस्य तर्कबुद्धिमनोविषयकत्वस्य तद्विद्वान्तस्य च
गुणनात्मिका समीक्षा अत्र प्रातःङ्गी प्रतीभाति । एतेन मनस्तत्त्वविषयक-
तम्यज्ञानस्योपलब्धिर्भविष्यति । तांख्ययोगयोर्वेदान्तस्य च मते सुषुप्तप्रक्रिया-

यन्मि मनस उत्पत्तिः वर्णिता अस्ति । अतो नैयायिकसम्मतमनसो नित्यतायाः
स्पष्टतः निराकरणं जायते । यदि मनसो नित्यत्वमङ्गीकृतं स्यात्तदा सर्वेषां
जीवात्मनां न्यायमते नित्यत्वेऽङ्गीक्रियमाणे सर्वेषां मनसां सर्वैः आत्मभिः
तद्व, सर्वेषां चात्मनां सर्वैः मनोभिः तद्व संयोगः तद्विच सिध्यति । अतो
व्यक्तिगतसुषुप्तदुःखयोः पृथक् पृथक्प्राप्त्या विरोधो जायते ।

न्यायवैशेषिकमते गुणप्रत्यक्षकारणात् मनसो द्रव्यत्वमुक्तमस्ति ।
स्तदर्थं गुणगुणिनोर्भेदाङ्गीकार आवश्यको भविष्यति, किन्तु भेदसिद्धिरेकमत्यन्तं
दुष्करं कार्यमस्ति । न्यायमते गुणगुणिनोऽयं सम्बन्धो सम्वायतम्बन्धत्वेनाङ्गी-
कृतो स्ति, किन्तु वेदान्तमते सम्वायतम्बन्धस्य निराकरणं कृतमस्ति । कृतिं
प्रमाणयतां नैयायिकानां मते मनसो नित्यत्वकथनं स्पष्टतः द्रुत्या विस्थियते ।

अनया दृष्ट्या कृतिं युक्तिमनुप्रवन्त्याधारीकृत्य परिपुष्टकारणात्
वेदान्तस्य मनोविषयकं मतं सम्यक् प्रतीयते । प्रथमतः सांख्ययोगयोर्वेदान्तस्य
मते च मनस उत्पत्तिः वर्णिता अस्ति । सांख्ययोगदर्शनमते च मन इन्द्रियाणि च
प्रकृतेरेव परिणामविधौ प्रयुक्तानि सन्ति । अतस्त्रिगुणामिकानि सन्ति । किन्तु
वेदान्तमते सांख्ययोगयोः दैतवादो निराकृतोऽस्ति । प्रकृतिः जायां वा
आत्मन एव शक्तिविधौ व्यवस्था भवति । अतः सम्पूर्णस्य प्रपञ्चस्य यत्र प्राणः,
मनः, सर्वेन्द्रियाणि आकाशोऽपि सम्मिलितोऽस्ति उत्पत्तिरेकमात्रमात्मन एव
स्वीकृता भवति । अतो मनसः [मनोबुद्धिशिचत्ताहंकारस्य] प्रकृतेः पृथक् तत्ता

स्वीकृता नास्ति । अतः तदस्तप्रपञ्चमनोबुद्धिचिन्ताहंकाराद्याः सर्वेऽपि
पदार्थाः आत्मन एव विवर्तिताः सन्ति । आत्मनः परिणामित्वाद्गुणी-
कारादात्मनि अनित्यत्वदोषः स्थापयति । गुणकोपनिषदि स्पष्टं प्रतिपादित-
मस्ति यत् -

“एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
रसं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥”

अतस्तत्सर्वं स्पष्टमेव जायते यत् आत्मन एव प्राणः, मनः, सर्वे-
न्द्रियाणि, आकाशः, वायुः, ज्योतिः, अपः, पृथ्वी चेत सर्वेऽपि उत्पद्यन्ते।
किन्तु एतदुत्पत्तिः विवर्तवादसिद्धान्तानुसारमस्ति । सांख्ययोगसम्मतपरिणाम-
वादस्य सिद्धान्तानुसारं न एतदेवद्वयातव्यम् ।

वीक्ष्यन्ति पञ्चस्कन्धादेः वर्णनं हीनयानतन्मूलाय स्वीकृतमस्ति ।
किन्तु परवर्तिदार्शनिकचिन्तनस्य चिन्तायै विज्ञानवादगुण्यवादो पञ्चस्कन्धायत-
नादीन् ग्राया भ्रम इति चोक्त्वा यण्डितवन्ती, उपनिषदि प्रतिपादितस्याद्वैत-
वादस्य नामान्तरं त्वान्तरं च कृत्वा विज्ञानवादगुण्यवादयोः स्वस्य प्रतिपादितम् ।
एतत्पूर्वत एवोक्तमस्ति यत् अनन्तत्त्वस्य दार्शनिकचित्तात्त्वचिन्तनारम्भेण पृथगुपेण
वर्णनं नैव कृतमस्ति । विज्ञानवादे अवयवमेव मनोविज्ञानशब्दस्य प्रयोगोऽभूत् किन्तु
अयं विज्ञानवाद उपनिषत्प्रतिपाद्याद्वैतवादस्यैव पृच्छन्नं व्यसति । सङ्गर्भिका-
वतारसूत्रस्य भूमिकायां डा० श्रीतांशुबेरवाग्चीमहोदयस्य निम्नलिखिताः शब्दाः

स्तस्मिन् प्रसङ्गेऽत्यन्तं महत्त्वपूर्णः तन्ति -

Mahayana stressed without fatigue the one ness of all creatures, Buddhahood is innate in all. It came too near to the Upanisadic doctrine of one and absolute brahman as the ultimate reality Barring terminological differences, Monistic Vedanta and Buddhism, So far as it is expounded by Asanga's School and the Lankavatara and other Mahayana Again as are indistinguishable in spirit.¹

लंकावतारसूत्रे प्रतिपादितमस्ति यत् निर्वाणस्य प्राप्त्यस्तदेव सम्प्राप्यते, यदा आत्मविज्ञानं सर्वज्ञादिमनो वा, यत्तत्प्रकारकस्य विज्ञानस्य मूले उपादानस्येणाङ्गीकृतं भवेत्, सर्वथा परिशुद्धं भवेत् । "इदमात्मविज्ञानं स्वाद्यात्मिकत्वस्ये जायतस्तत्तात्पर्यं वती, यद्वानिनामहम्, पुद्गल, आत्मत्वस्य वा प्रतीयते । इदं तस्मादात्मविज्ञानात्पृथङ्नास्ति, यस्य नामचित्तमान-गम्यस्ति । तस्यापरं नाम "तथा गतगर्भं" इत्यप्यस्ति । स तथा गतगर्भः स्वभावात् सर्वथा निर्दुष्टो वती, परन्तु वस्ते दोषः विकारेषु सर्वथा आवृत्त-कारणात् इदं स्वविशुद्धत्वस्येऽर्थात् पूर्णचित्तत्वस्ये, यो न विषयी न च विषयो भवति, सत्यतः यथार्थत्वस्ये नैव परिशुद्धो । सत्य "तथ्यता" "सत्यता" "भूतता" धर्मिण्यात्, निर्वाण, नित्यसमता, अद्वयमित्यादीनि नामानि भवन्ति।

एतस्यानुभवः सत्यग्राहिबुद्ध्या सम्यग्ज्ञानेन वा जायते । एतदेव सम्यग्ज्ञानं चरम-
तथ्यबोधत्येकमात्रं साधनमस्ति । अयं च निर्धिकात्मीऽस्ति । चिकित्वाः स भवति
यस्मात् जडचेतनयोर्नानात्वं प्रतीयते । तदेवालयविक्रानं यदा एतत्समस्तमिध्या-
धारणाभिर्विमुच्यते, तदा तस्य निर्वाणप्राप्तिर्जायते । प्रत्येकव्यक्तिश्च तथान्न-
स्वस्येऽवस्थितो भवति । इत्येकं च संकायतारे शाश्वततथ्यं प्रतिपादितं भवति ।

शांकरवेदान्तो यद्व्यावहारिकपारमार्थिकसत्यस्य चार्ता कथिता
वर्तिता ता तांशुक्तिसत्त्वं पारमार्थिकसत्यस्यादाय त्थीकृता वर्तिता, तथैव वर्णनं
विज्ञानवादेऽप्युपलभ्यते । वेदान्तमते समस्तस्य जगतो मूले एक स्वात्मा ब्रह्म वा
वस्तुत्वेण विराजमानमवलोक्यते । समस्तपुण्यः मायाशक्तिकारणात् तस्यैव विवर्तो
भवति । वस्तुनि चिकित्वा- न भवत्यतः आत्मा समग्रविकल्पात्परो भवति ।
आत्मनो ज्ञानात् पुण्योत्पत्तिः, स्थितेर्नाशस्य च वर्णनात्, ब्रह्मणो सङ्गत्वेण
क्रियते, किन्तु वास्तविकत्वेण ब्रह्म आत्मा वा समस्तप्रकारलक्षणेभ्यः परो
वर्तिता, अतः सोऽवाङ्मनतगोचरतत्त्वभूतो भवति । तत्त्वज्ञानादज्ञानस्य निवृत्ता
जातायां सत्यां जीवात्मा स्वपरमार्थस्वस्येऽवस्थितिष्ठते ।

“अविद्यास्तमयो मीढः” इत्युक्त्वा आचार्यकुरेश्वरः एतदेक-
तथ्यं लक्षयति । माण्डूक्योपनिषदः गीष्वादकारिकायां आचार्यगीष्वादमहानु-
भावाः कथितवन्तो यद् न परमार्थबुद्ध्या निरोधो भवति, न वा जगत
उत्पत्तिरेव भवति ।

“न निरोधो न व्योत्यत्तिर्न बद्धी न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न विमुक्त इत्येषा² परमार्थता² ॥”

एतस्याः कारिकायाः आर्यं भाषयन् आचार्यः शंकरः कथयति यत् -

उत्पत्तिप्रत्यययोरभावाद् बद्धादयो न तन्तीत्येषा परमार्थता ।

अथमुत्पत्तिप्रत्यययोरभाव इत्युच्यते दैवतस्यासत्त्वाद् । “यत्र हि दैवतमिव
भवति “यदिदं नानेव पश्यति” आत्मीयेदं सर्वम्” ब्रह्मीयेदं सर्वम्” एकेवाद्वितीयम्”
एवं सर्वं यदयमात्मा” इत्यादिनानावृत्तिभ्यो दैवतस्यासत्त्वं सिद्धम् । - - - -
- - - न हि निधौ मनति सुषुप्तौ वा दैवतं गृह्यते । अतो मनो विकल्पनाभावे
दैवतमिति सिद्धम् ।

उपरि प्रतिपादितानामुद्धरणानां तुलनया स्पष्टमेव परिहायते

यदुपनिषत्प्रतिपादयमाद्दैवतसत्त्वमेव [निविष्टब्रह्मेव] महायानतत्त्वदायस्य विज्ञान-
वादे विमुद्धयितम्, विज्ञानं वा, शून्यवादे च शून्यमेव परमार्थसत्त्वं प्रतिपादित-
मस्ति । विज्ञानवादशून्यवादयोः निराकरणं वेदान्तसूत्रस्य तर्कवादे कृतं वर्तते ।
एतस्य शोधप्रबन्धस्य विषयः तत्त्वमीमांसाया अभावाद् तेषां सर्वेषां तर्काणां
प्रमाणानाञ्च अत्रोपस्थापनं नात्यन्तआवश्यकता भवति ।

उक्त विवेचनेनैतत्स्पष्टं जातं यत् प्रपञ्च इव मनोऽपि एतं व्याच-

चारिकं वस्तु वर्तते, तस्योत्पत्तेः स्वल्पस्य च वर्णनं वेदान्तस्य सुष्ठुप्रक्रियान्तर्गतं
पूर्वमेव वर्णितम् । मायायाः अर्थाद् प्रकृत्योः परिणामः मनोऽस्ति ।

कृतश्रुतानां सात्त्विकलेशैः जनत उत्पत्तिर्भवति तैरेव चेन्द्रियाणि उत्पद्यन्ते इति

तु पूर्वमपि प्रतिपादितम् ।

प्रमाकरणस्यैव नात्र प्रमाणमस्ति प्रमातामान्यस्य तत्रान्यैव चेतन्य-
मस्ति । अन्तःकरणे मनाति वा वृत्तिरूपद्वयोः । उभं वृत्तिरपि कृतः परि-
णागस्यैवास्ति । "कामः संकल्पः" इत्यादिश्रुत्यैवास्ति तद्वति यत् तत्रास्ति अपि
वृत्तयोऽन्तःकरणस्यैव परिणाममूलाः वर्तन्ते । उभं वृत्तिरपि अन्तःकरणस्यैवेका-
वृत्तिरस्ति । अहम्यदार्थविषयस्य ग्रन्थिभावात्तदन्तःकरणस्यैव कस्यपि धर्म-
स्त्वापि कानादिरपि अन्तःकरणस्य वृत्तिरित्येव म्मास्ति, एतस्मिन्नुभयो
कस्यपि संयोगो न जायते । अनेकभाषिका वचितुमर्हति, यत् यदि अन्तःकरण-
मिन्द्रियमस्ति, तदा अहमनुभवे तस्य भावं त्वं भवेत् १ इन्द्रियाणाञ्जित्यवत्त्वात् ।
एतस्योद्वेगं समाधानं भवति, यत् अन्तःकरणमिन्द्रियं नास्ति यतोहि अन्तःकरण-
स्येन्द्रियत्वे किमपि प्रमाणं नास्तिः -

"इन्द्रियेभ्यः पराद्वयार्थं अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनस्तस्य परावुद्भिर्बुद्धिरात्मा महान्वरः ॥"

इति श्रुती इन्द्रियात्पुण्यं मनसो निर्देशो यतोऽस्ति । "मनः कठानीन्द्रियाणि" इति
श्रुतिवाक्ये नापि मनस इन्द्रियत्वं नैव सिध्यति । यद्यपि मनोऽपिन्द्रियमस्ति,
तथापि इन्द्रियमातृकयायाः पूर्तो अनेन न कश्चन विरोधो न भवति । अतः
कतिपय वेदान्तचार्याः मनस इन्द्रियत्वमपि नाङ्गीकुर्वन्ति । यथा तत्रस्त-
प्रसन्नः मायोपकल्पितः, तथैव पारमार्थिकद्वया अवः एकः कल्पितमदार्थ

स्वास्ति, परन्तु व्यावहारिकदृष्ट्या सुष्ठिप्रक्रियायामपंचीकृतभूतानां तात्त्विक-
कारिणः मनस उत्पत्तिः प्रतिपादिता वतीति ।

एतेन सप्रवृत्तिवैयर्थ्येन मनस्तत्त्वविषयकोऽयं परिणामः निःसरति यत्
मनोऽन्तःकरणं वा मायाजन्यमस्ति, अर्थात् प्रकृतेः अपन्चीकृतभूतानां तात्त्विककारि-
णः मन उत्पद्यते । मनोऽन्नस्य परिणामो भवति, अर्थात् अनेन पुष्टं भवति । सुष्ठि-
रिव मनोऽपि अनादि अस्ति, किन्तु आत्मनस्तत्त्वज्ञानेनाविद्या तत्कार्यमन
आधीनां नाशो जायते । इत्युक्त्य तत्त्वज्ञानमविद्यायाः कार्यत्वमनसो नाशस्य
कारणं भवति । अविद्याया अयं प्रलय स्वभावो भवति । अविद्यैव अन्यस्य कारण
मेतस्याश्चाविद्यापर पर्यायवाच्यायाः मायायाः नाशो विद्याधिरोधिततत्त्वज्ञाने-
नैव जायते, उपासनाया यज्ञादिकर्मणा वा न । अत एवोपनिषदित्पुष्टं प्रति-
पादितमस्ति यत् नेदं यत् इदमुपासते इति । निष्कामभावनाया ईश्वरार्पणमुद्रया
वा कृतं शास्त्रप्रतिपादितं नित्यनिमित्तिकादिकं कर्म अन्तःकरणशुद्धेः कारणं भवति ।
वैष्णवाचार्यैः प्रतिपादिता भक्तिः, उपासनाया एव स्थान्तरितं नाम भवति,
सा च ब्रह्मतत्त्वे निरन्तरं चित्तस्य संयोजने कारणं भवति । उपासनायाः प्रवृत्तिर्वा
अज्ञानेन सह कश्चन धिरोधो नास्ति, यतोहि भक्तिरुपासना वा संयादिभूयस्यैव
भवति । एतस्य चिन्तेन शोधप्रबन्धस्यास्य सप्तमाध्याये करिष्यते ।

इत्युक्त्य मनः शरीराभ्यन्तरीयाणाम्, अपन्चीकृतभूतानां तात्त्विक-
कारिणस्तन्मप्रायाः {यथार्थज्ञानस्य} करणं भवति । केचन आचार्याः मनस इन्द्रिय-
त्वं नाङ्गीकुर्वन्ति, अन्ये च मनस उभयात्मकत्वं स्वीकुर्वन्ति । अत एव मनुस्मृतौ
प्रतिपादितमस्ति यत् -

"एकादशं मनोहेयं त्वगुणेनोभयात्कम्"

इष्टत्वन्य मनस एतदेव तद्वर्णं त्वत्पञ्चावगन्तव्यम् । न्यायविशेषिक-
दर्शनाभिमतं मनसो नित्यत्वमित्त्वं निराकृत्यते । धृतिपुष्टिपिरोधकारणाद्यन-
तः पथः समीचीनपदवीमधिरोहति । शांकरवेदान्तः केवलं धृत्वाधारेणैव दर्शनं
नास्ति । धृतिगुण अनुभवाधारेणैव तत्र तत्त्वनिर्णयो विधीयते । सांख्ययोग-
दर्शने च मनस एकाग्रतायाः मनोनिरोधस्य च वर्णनमस्ति, मनसो नाशस्य तत्र
तद्वर्णं नास्ति । अत एव वेदान्ततूत्रे सांख्ययोगदर्शनयोः निराकरणम् -

"एतेन योगः कृत्तु प्रत्युक्तः" [2/1/3]

इत्यनेन तूत्रेण क्रियते । सांख्यदर्शने प्रधानं [प्रकृतिं] स्वतन्त्रस्येण
कारणमङ्गीकृतमस्ति, तेनैव च महदहंकारादिकार्याणामुत्पत्तिर्जायिता वर्तते,
किन्तु लोके वेदे चैवभूतस्य स्वतन्त्रप्रधानस्य तत् उत्पद्यमानानां महदादिकार्या-
णाम्पि कुत्रापि प्रतीतिर्नास्ति । योगदर्शने च सांख्यप्रतिपादितस्य स्वतन्त्रप्रधानस्य
तत् उत्पद्यमानस्य महदादिकार्यस्य च स्वीकारो वर्तते । पूर्वोक्ततूत्रेण तस्यैव
खण्डनं भवति । किन्तु योगः सम्यग्दर्शनस्य सम्यग्ज्ञानस्य घोषायो भवति, तस्य
विधानमन्योपनिषदपि कृतं वर्तते । अतः सम्यग्ज्ञानोपायदृष्ट्या योगस्य निरा-
करणं नास्ति । सांख्ययोगो द्वावपि द्वैतवादिनामनो नतावात्मन एकत्व-
मङ्गीकृतः । अतो द्वैतवादिवेदान्तदर्शनमपि द्वैतवादिनं सांख्ययोगं नैव सहते ।
वेदान्तदर्शनं ज्ञानस्य नित्यतां साधयति । यतोहि "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"
एतदेव ब्रह्मणः स्वल्पलक्षणमस्ति । अन्तःकरणवृत्तेस्त्वयनाशाभ्यां ज्ञानोत्पत्तिः
नाशप्रसङ्गश्च जायते । अनुमानप्रमाणद्वारा ज्ञानस्येतां नित्यतां पञ्चदशीकार

आचार्यो विद्यारण्यः साधितवान् । अनुमानप्रकारश्चेत्तत्त्वम् - विवादाध्यासिता
संविद्, स्वाभाविकभेदज्ञान्या, उपाधिपरामर्शान्तरेण अविभाव्यमानभेदत्वात्
गगनवद् - इति । अर्थात् संविद् ज्ञानं वा स्वाभाविकभेदज्ञान्यस्ति । उपाधि-
ज्ञानं विना अर्थात् घटपटादयुपाधिज्ञानं विना संविदिभेदानुभवो नैव जायते यथा
आकाशमेकमभिन्नं वस्तु भवति तथापि घटपटादयुपाधिकारणात् घटाकाशः गटा-
काशाद् भिद्यते किन्तु वास्तवस्थेन आकाशे कश्चन भेदो न भवति ।

द्वितीयः प्रयोगश्चेत्तत्त्वम् - शब्दसंविद् स्पर्शसंविदो न भिद्यते
संवित्त्वात्, स्पर्शसंविद्वत् । अर्थात् शब्दज्ञानं स्पर्शज्ञानान्न भिद्यते ज्ञानत्व-
कारणात् स्पर्शज्ञानमिव । यदा एकस्यैव ज्ञानस्योपाधिकभेदेन भिन्नव्यवहारस्थो-
त्पत्तिर्मवितुमर्हति, तदा वास्तविकभेदकल्पना गौरवगृह्यता, त्वान्नोचिता प्रति-
भाति । अतोऽन्तःकरणस्य वृत्तिभेदेन ज्ञानानामर्थात् शब्दज्ञानस्पर्शज्ञानाद्विज्ञानानां
भेदो लौकिकव्यवहारार्थं सिध्यति, एतेषु ज्ञानेषु भेदाङ्गीकार आवश्यको नास्ति ।

वेदान्तमते मतोऽन्तःकरणस्य चोत्पत्तिः पूर्वं ज्ञापिता वती ।

एतदपि प्रतिपादितमस्ति यत् मनः पारमार्थिकनित्यमदार्थो नास्ति, अपितु अयमेकः
भीतिकः पदार्थः वतति, तच्चमध्यमपरिमाणविशिष्टं भवति । मनोऽन्तःस्थेव परि-
णामभूतमस्ति । मनः इन्द्रियमस्ति, तस्य प्रत्यक्षविषयत्वमपि भवतीति आमती-
काराः आचार्यश्रीमद्वाचस्पतिमिश्रहानुमावा अपि कथयन्ति । एकमेवान्तःकरणं
मनो वा संज्ञय, निश्चय, गर्भ, स्मरणार्थं चतुष्प्रकारवृत्तीनां कारणं प्रयुज्यते
मनो बुद्धिरहङ्कारविद्यत्ताड्यां संज्ञां लभते । इदञ्चान्तःकरणमन्तरकरणमस्ति
अर्थात् शरीराभ्यन्तरीयाणां कामसंख्यादिधर्माभ्युत्पादने साधारणकारणं भवति ।

इत्यस्य यद्यपि ज्ञानयोगेन नित्यमस्ति, तथापि अन्तःकरणस्य वृत्तिसेव-
 कारणात् तन्निमित्तमपि अन्यं प्रतीयते । आकीर्णविकल्पादि येषां संबोध्य-
 तायादिवदपि तन्निमित्तमपि वर्णनमस्ति तेनामप्युपयोगः उक्त उक्तोत्पादने
 एव भवति । अनुभावाधारेणापि वेदान्तदर्शनस्थेन नतं युक्तिसंगतं निर्दोषमपि
 सिध्यति । सर्वज्ञानान्वयस्याकानुबोधोऽस्ति यत् जाग्रदवस्थास्वप्नावस्था सुषुप्ति-
 त्वाद्यवस्थायाञ्च एकस्याशित्तैः ज्ञानस्य वा अन्वयोऽस्तोभ्यते । अन्तःकरणं
 जाग्रदवस्थायां स्वप्नावस्थायाञ्च वर्णनं भूतास्वकीयं कार्यं करोत्येव, किन्तु
 सुषुप्त्यवस्थायां मनः स्वकारणमाविधायां विधीयते । सुषुप्त्यवस्थायां वृत्ति-
 रहितचित्तं मनः न ज्ञानेति नानुभवति, न च शरीरादिं कापि विषयमेव चाऽनु-
 भवति । तन्नान्तःकरणस्य प्रत्यक्षं सर्वथाप्येव भवति । अत एव मदीयं मनः बुद्धि-
 मदीयं मनः गूढम्, विष्णुं विक्षिप्तमित्याद्यनुभवाः सर्वथाप्येव जायन्ते । अन्तः-
 करणस्य प्रत्यक्षं स्वयमन्तःकरणद्वारानेव जायते अर्थात् स्वयमन्तःकरणं कुरिषि
 कार्यं कुर्यात् स्वयञ्च विषयोऽपि शब्देदिति नैव तन्मयम्, यतो हि लोके कर्तृत्वकर्मत्व-
 योर्विरोधो दरीदृश्यते । अतः सुषुप्त्यवस्थायां "अहं स्वमत्वात्स्य नैव जिज्ञिष-
 द्रावद्" एवम्भूत परावर्तस्य तावित्तेनद्वारा स्वीकार आचर्यको भवति । तावित्-
 चेतनमर्थात् आत्मा स्वयंप्रकाशो भवति । तः जाग्रदवस्थायां अन्तःकरणस्य वृत्ती
 बुद्ध-दुःख-क्रोध-कामादीः तावत्करोति, सुषुप्त्यवस्थायां य वृत्तिसूत्र-
 स्वकारणाविधायां विधीनान्तःकरणमपि प्रकाशते । अतोऽन्तःकरणं तदीयाः
 वृत्तायञ्च वेदान्तमते तावित्तास्याः तावित्द्वारा प्रकाशयमानाः वा स्वीकृताः तन्नि-

पारचात्त्यमनोविज्ञानस्य के ये तन्महाकाः मनः ॥१॥ केन

नाडीतन्त्रानम् अर्थात् तेन्तोरीन्त्रा [ज्ञानवादी तन्तुः] तथा मोटरमर्त [अर्थात्
क्रियावादी तन्तुः] इत्येवं त्वत्वे स्वीकृतिना, तथा च ॥२॥ अस्तित्वस्य विविन्न-
केषु विन्न-विन्नज्ञानानां केन्द्रस्थानीकृतिना, ते अन्तर्बुद्धस्य तथा कामक्रोधा-
दनुभवस्य स्मृतिज्ञानस्य प्रत्यक्षिज्ञानस्य वा शिवापि तन्मन्त्रं समाधानं मेव कर्तुं
पारयन्ति । तेन पुरस्तात् एवं प्रश्नो समाधानायो कर्तुः - यद् किमिदं नाडी-
तन्त्रानम् ? अन्तर्बुद्धकोषाणां समुद्रस्य कार्यमिति, त्वयं चेतनचेतनं वा वक्षते ।
तत्प्राप्तत्वायां वादयिष्येः तौन्द्रियाणां सम्पर्कं भावेऽपि रैरिनागामके पक्षार्थे
चित्रनिर्माणवाक्यस्य तूष्पादिः प्रकाशभावेऽपि स्यान्निष्कृताः विविन्नपदायानां
रंगस्यस्य आकारप्रकारस्य च प्रत्यक्षं कथं स्यात् ?

ते स्मृतिज्ञानस्य प्रत्यक्षिज्ञानस्य व्याख्यां कर्तुं शक्यन्ति ?
विशेषतया परामनोविज्ञानस्य दृढ दूरदर्शनादिविशेषानुमानानां व्याख्या पारचा-
त्त्यमनोविज्ञानेन मेव कर्तुं सम्भाव्यते । पश्चिमदेशस्य यो विद्वान् प्रकृतेषुर्जा-
त्यस्वरिपायस्य मनोऽद्वैतीकरोति तस्यापि पुरस्तादर्थं प्रश्न उपस्थितो वक्षते -
यद् अंतरनीतिकतरादिषु वा एतस्य बुद्धात्मकारिणास्य चेतना वक्षते, वा नवा ?
तुषुप्तव्यवस्थाया अनुभवः तेषामेव जायते, किन्तु पश्चिमदेशस्य मनोविज्ञानेनैतस्य
सम्यग्व्याख्या अपि मेव सम्भाव्यते । पारचात्त्याः ये मनोविज्ञानिकाः अन्तर्चेतना-
चेतनादिविशिष्टानुभवस्थानीकृत्य व्याख्यातुं प्रयत्नन्ते, तेषामपि पुरस्तादर्थं प्रश्नः तद्-
वर्षिका एव वक्षते यदन्तः अन्तर्चेतनाचेतनाद्व्यवस्थानां तादात्म्यकारकं किं मन
स्थास्ति, अन्तो विन्वा काचित् तत्ता वा, या अन्त एतात्तामवस्थानां प्रकाशनस्य

एतत्कथनस्य वा तादृशं ददाति ।

मनसः तद्व्यवस्थामस्य तदीयं सम्यग् तद्व्यवस्थं तदीयं क्रियाकलापा-
नास्य वाच्यत्वमव्याख्या न श्वेतसाधनवर्धनं वाच्यत्वात्प्रत्यक्षमनोविज्ञानं केवलं कथन-
मात्राधिक्यं विज्ञानं श्वेत् ।

सांख्ययोगयोर्वैद्वानो यं चित्तिवत्तेरात्मनः स्वीकृतोः कारणम्

मनसः प्रत्यक्षं मनसः तत्पूर्णकार्यकलापानास्य युक्तितन्त्रं समाधानं तारत्ये नोप-
लभ्यते । अतो भारतीयमनोविज्ञानस्य योगदानमेतस्मिन् क्षेत्रेऽत्यन्तं महत्त्वपूर्णमस्ति ।

न्यायबौद्धिकं भारतीयं दर्शनमपि योगजगती-लिख्यप्रमेयाङ्गी-

करोति । योगदर्शिनो भारतीयमनोविज्ञानस्य तथा आद्यबौद्धो वती यत्र मनसो
लौकिकानुभवस्य परामनोविज्ञानस्थानलौकिकानुभवस्य च सम्यग्व्याख्या उपलभ्यते ।
योगमार्गस्य साधकाः स्वानुभवाद्वारेण एवम्प्रकारकमनुभवं न केवलं प्रत्यक्षमेव दुर्बन्ति
अपितु अयोगिनामपि पुरस्ताद् एतान्य लौकिकतथ्यानि प्रत्यक्षेण तेषां प्रागापि-
मपि साधयामासुः ।

बौद्धदर्शनस्य विज्ञानवादः यः मनसो क्षणिकत्वं प्रमादस्वभावेन च

स्वीकरोति, तथा "आत्मा" नामशून्यं प्राशस्त्यदार्ढ्यमपि नाङ्गीकरोति तदपि
योगद्वारा उद्दिष्टलौकिकतथ्यो वा ना स्वीक्रियते । अपि तु बुद्धदर्शने योगे
तत्तादृशं वा अत्यन्तं वलं दत्तमस्ति । एतत्प्रमेयं प्रमाणवित्त्वान्तरित्यद् कतिपय-
विद्वद्भिः तद्वर्णितव्यतात्वरूपे वर्णितो विज्ञानवादः शून्यवादो वा वेदान्तस्यैव
स्वान्तरूपतो भवति तद्वेव वर्णितमपि च कतिपयपरिभाषिकवद्वानाभेवान्तर-
मस्ति । अनया दृष्ट्या वेदान्तविज्ञानस्य विषये वर्णितत्वाद् विज्ञानवादस्य

शून्यवादस्य च पुनश्च निराकरणस्यावश्यकता नैव सिद्ध्यति । वेदान्तदर्शनस्य
द्वितीयाध्यायार्म्भोद्देशे विज्ञानवादस्य शून्यवादस्य च सिद्धान्तानां निरा-
करणमनोविजुं शक्यते ।

इत्यतस्तत्र वेदान्तमते प्रपञ्च इव मनोऽपि एकः आधिक्यकार्यो
यति । अनया रीत्या तत् चित्तोः चित्तोऽपि वस्तुं शक्यते । वेदान्तस्य सुष्ठु-
प्रक्रियायां मनस उत्पत्तेः वर्धनं पूर्वमेव प्रतिपादितमस्ति ।

न्यायवेरोधिकृतमनसं युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिः मनसः तिस्रो हेतुभ्येण
प्रतिपादिता अस्ति, अतस्तत्र केनचित् निराकरणं कृतमस्तिः दीर्घकालीनप्रवृत्त्यादी
युगपद्वयाद्विज्ञानैविकोत्पत्तिप्रतीतिः अवधारित्यकारे नोन्निवृत्त्याच्च तदसिद्धेः ।
न चात्र कृमिकान्तकल्पना प्रत्यक्षविरोधात् । इति ।

न्यायवेरोधिकृतमनसं च युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिः मनसो गुणानस्य हेतुः
स्वीक्रियते, दीर्घकालीनप्रवृत्त्यादी अवधारिते च एतत्प्रवृत्त्यादिप्रवृत्तानामेव हेतुत्पत्तिं
शून्यव्याप्यवत्त्वात् तद्वद्वृत्त्या अपतारितमस्तीति । तावत्पर्यन्तं ज्ञानस्य प्रवृत्त्यं न
वस्तुं शक्यते, यावत्पर्यन्तमनुभवे एतस्य ज्ञानस्य अपि कायो न भवेत्, किन्तु
एतन्मनो कायोऽनुभवे नावबोधयते । अतो न्यायस्यः प्राप्ताधिको नैवाङ्गी-
करणीयतया अस्ति ।

केनचित्केनचित्पि ज्ञानवस्थानि ज्ञाः एकैवानेकानि ज्ञानानि
सुष्ठुन्तोऽप्यन्ये । केनचित्ज्ञाने इन्द्रियनिमित्तानिन्द्रियनिमित्तमूलात्
व्यवहारिभ्यस्तत्त्वस्य वार्ता कथिता यति । एतत्पूर्वमेव प्रतिपादितमस्ति तत्र केन-
यते मनोऽभावेन्द्रियस्येव स्वीकृतमस्ति, तद्येन्द्रियमपि चाङ्गीक्रियते । एतत्किन्

गते जनः स्वाहिविषयस्य गृहणे उपयोगितया अङ्गीकृतमिति । विषयान्तरे
यदाचित्तमागतत्वं भवति, तदा विषयसन्निहितकारणादपि चित्तं विषयं नैव
गृह्णाति, उ/त्पन्न्य जन उच्यतात्कमिन्द्रियं स्वीकृतमिति ।

यैतदपि पदार्थः सामान्यविशेषात्कः स्वीकृतो भवति । तस्य
ज्ञानन्ताः गुणाः स्वीकृताः भवन्ति । अनेकानिष्कणादेनैकस्यैव पदार्थस्यानेक-
स्वाभावं वर्णयति । अतः स्वम्पुकारकं ज्ञानं विषयात्मकज्ञानस्यैव भोष्यते ।
अनेकानिष्कान्तानुसारं तेषां पदार्थानां ज्ञानस्यानेकात्मकत्वात् संज्ञाया-
न्तर्गतस्य ज्ञानस्युं भवतीति, संज्ञायाश्च नैव प्रमास्येव पदार्थज्ञानस्येव वा वस्तुं
भवतीति ।

अतो विभिन्नवृत्तीनां पश्चात् कस्माप्येकस्य शाश्वतधेनस्य
स्वीकार एतद्व्यप्यावश्यको भवति, यतोहि तदीय विभिन्नचित्तवृत्तिद्वारा
उत्पन्नज्ञानानां गूले तस्य समन्वयात्कः अथवा एकः शाश्वतयोग्यपदार्थोऽवश्यं
भवेत् । यैतदपि आत्मा संज्ञोपचितास्वाती चापि भवति, किन्तु यः पदार्थः
संज्ञोपचितास्वाती भवति, तस्य परिणामित्वेनैव स्वीकार आवश्यको, न तु
शाश्वतोऽपि । अतः शाश्वता परिणामित्वेन तस्मात् सांख्ययोग्येदानीं
व स्वीकृता भवति, अधिकायां वृत्तिसंज्ञा प्रतीयते ।

अन्तःकरणस्थानप्रयत्नाः-

मनसो नोतिव्यपदार्थमङ्गीकर्तारि वेदान्तस्यैव अतोऽन्वयवत्

अतो मनः स्वादिविषयस्य गृहणे उपयोगितया अनुगृहीतमस्ति । विषयान्तरे यदा चित्तमागतं भवति, तदा विषयतन्निहितकारणादपि चित्तं विषयं नैव गृह्णाति, अतएव मन उपधात्मकमिन्द्रियं स्वीकृतमस्ति ।

ऐक्यमपि पदार्थः साधान्यविशेषात्मकः स्वीकृतो भवति । तस्य ज्ञानन्ताः गुणाः स्वीकृताः भवन्ति । अनेकान्विताभावेनैकस्यैव पदार्थस्यानेक-
त्वात्तां दर्शयति । अतः स्वस्वरूपं ज्ञानं निश्चयात्मकज्ञानस्यैव गोचरं ।
अनेकान्वितविज्ञानानुसारं तेषां पदार्थानां ज्ञानस्थानेकारणकत्वात् संज्ञावा-
न्मार्गस्यैव ज्ञानं भवति, संज्ञावाक्यं नैव प्रमात्येव पदार्थज्ञानस्यैव वा प्रमाणं
भवति ।

अतस्तौ विभिन्नवृत्तीनां पदार्थात् उत्साध्यैकस्य शाश्वतवेदानस्य
स्वीकार एतद्व्यवसायिको भवति, अतोहि तद्विषयं विभिन्नचित्तवृत्तिद्वारा
उत्पन्नज्ञानानां मूले तस्य सन्न्ययात्मकः कश्चन एकः शाश्वतवेदानपदार्थोऽवश्यं
भवेत् । ऐक्यमपि आत्मा संज्ञाविकासज्ञानी चापि भवति, किन्तु यः पदार्थः
संज्ञाविकासज्ञानी भवति, तस्य परिणामित्वमेव स्वीकार आवश्यको, न तु
शाश्वतोऽपि । अतः शाश्वता परिणामित्वेः तत्प्रायाः सांख्ययोगेदानेषु
व स्वीकृता भवति, अधिकांसा बुद्धिसंगता प्रतीयते ।

अन्तःकरणस्थान्मयताः-

अतस्तौ भीतिव्यदार्थद्वन्द्वीकारि वेदान्तादपि अतस्तौऽन्मयत्वात्

स्वीकृतमिति । "अन्नमयं वै मनः" इत्युक्तिः एतदेव तथैव सूचयति । अर्थात् मनोऽन्नस्य विकारभूतमस्ति । तस्मात्तत्कारणस्याप्यनुभवोऽस्ति, यद् मादृक्कृत्य-
तेष्वने अन्नोदशा परिपश्यति । येषां नानुत्तरमिदं कथं भुक्तिपुण्यद्वारा पुष्यति ।
यथा -

"अन्नमक्षितं नैवा विधीयते । तस्यैव त्वधिकृतो
स्तत्पुत्रीषं भवति । यो मध्यमस्तन्नां तम् ।
यो विकृतः तन्मनः । - - - - अन्नमय
हि तौम्यमनः ।"

पूर्वोक्तं कथं न केवलमुपनिषत्पुत्राण्येव सिद्ध्यति, अपितु संसारस्य
तर्पे जनाः अनुभवेनैव एतत्तथैव बोधयन्ति । अनतोऽन्नमयस्या तात्पर्यं केवलमेतदेव
वर्तते यदन्नस्य तूभांशः मनः बोधयति, न च अन्नं मन उत्पादयति ।

अथवा त्मिन्महायनायां अनतो नैर्न्यायमाहारशुद्धेः कारणता

उचिता भवति -

"आहारशुद्धौ तत्त्वशुद्धिः तत्त्वशुद्धौ धृष्टात्मवृत्तिः ।
स्थूलतन्मये तर्गुंधीनां विप्रमोहः ॥"

मनसः शुद्धौ तत्त्वै एव क्लृप्तं मानसजीवनस्य परमावस्थस्य अर्थात्
आत्मनः साक्षात्कारस्य त्वृत्तिः निरन्तरं जागृतातिष्ठति एतेन च दुःखस्या-
त्यन्तिक नाशः परमानन्दप्राप्तित्यो लोकाव सिद्ध्यति ।

-
1. छान्दोग्योपनिषद् - 9/5/1.
  2. " - 7/2/6/1.

प्राग्निवेद्यनस्य पश्चाद् मनोविषयकसमीक्षायाः पश्चाच्चेदानीं
मनसो निष्कृष्टस्वल्पस्य संक्षिप्तवर्णनमप्रासंगिकं न भविष्यति । मनोविषये
तुलनात्मकपरोक्षकरणेन वेदान्तसम्मत मनोविषयकमान्यता प्रमाणेन पुष्टा,
युक्तिसंगता अनुभवानुकूला च सिध्यति । मनसो व्यावहारिकतत्त्व स्वीकृता
वती यतोहि समग्रपुण्यत्त्वस्यैव व्यावहारिकतत्त्वा वेदान्तमतेऽङ्गीकृता भवति
समग्रपुण्यत्त्वच चित्तावध्यस्तो वती, इति दृष्ट्या घटपटादिरिव मनोऽपि
चित्ता अध्यस्तमारोपितं कल्पितम् भवति । विज्ञानवादिनो बौद्धा अपि
तावृत्तिकतत्त्वं पारमार्थिकतत्त्वमिति भेदद्वयं स्वीकुर्वन्ति । तन्मतेऽपि केवलं
विज्ञानमेव पारमार्थिकं तत्त्वं भवति । यथा तमुद्रस्य तरणिः क्वचन भेदो न भवति
तथैव विज्ञानस्यापि चित्त्वा क्वचन परिणामो न भवति । चित्ता कर्मणां चयनं
भवति, मनसा तत्त्वं चिद्यनं भवति विज्ञानेन च दृश्यस्य ज्ञानं भवति । तत्पुतो-
र्यं तयोऽपि भेदः कल्पितो भवति । केवलमज्ञानिनां बोधनाविधायविज्ञानस्य
सागरेण सहोपमितो वती ।

“चित्तेन चीयते कर्मनसा च विचीयते ।

विज्ञानेन विज्ञानाति ह्ययं कल्पेति पंचमिः ॥

बालानां बुद्धिमैकल्यादात्म्यं ह्युदधिर्यथा ।

तरंगवृत्तिसाधर्म्यं दृष्टवान् नोपनीयते ॥”

विज्ञानवादे केवलमालयविज्ञानस्यैव सत्ता स्वीकृता कर्तुं वदति, एतद्विज्ञानमात्रं च ध्ये ध्ये परिवर्तनशीलं भवति । हीनयानतादिभिः स्कन्धधातु आयतनादि-
पदार्थाः कल्पितत्वेणाङ्गीकृताः सन्ति । वेदान्तशास्त्रमारोपापवादाम्नां
निष्प्रयत्नब्रह्मतत्त्वस्य विस्तारेण व्याख्यां करोति, किन्तु विज्ञानवादः तन्मा-
रोपापवादावपि न स्वीकरोति । लंकावतारसूत्रे कथितमस्ति -

"समारोपापवादो हि चित्तमानेन विद्यते ।

समारोपापवादेशु ते धरन्त्यविपरिचयः ॥"

अन्यत्रास्मिन्नेव ग्रन्थे पुद्गलादयः केवलं चित्तमात्रस्य विकल्पत्वेन
कथिताः सन्ति, यथा -

"पुद्गलः ततः तिस्रस्कन्धाः प्रत्यया अणवस्तथा ।

प्रधानमीश्वरः कर्ता चित्तमात्रं विकल्पते ॥"

अद्वैतवेदान्ते मन एव प्रपञ्चकल्पनायाः कल्पकत्वेन बोधितं वदति ।
बन्धमोक्षयोः कारणमपि मन एव भवति । मुक्तिकोपनिषदि मनसो म्युदयस्य
नाशः कथितो वदति, मनोनाश एव च "महोदय" इति कथ्यते ।

"मनसोऽम्युदयोनाशो, मनोनाशो महोदयः ॥"

"मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः" इत्युक्त्या मनसो महत्त्वं
विशेषत्वेनादधाति । अनया कृत्वा विज्ञानवादवेदान्तयोरत्यन्तं तात्पर्यं परि-
हायते । एतस्मादेव कारणार् कल्पितत्वेऽप्यवाचार्याः शंकरस्य भाषायादं बोद्ध-

वैज्ञानिकप्रमाणानुसारीकृतवन्तः मायावादस्य "अतयकात्म्यम्" ज्ञायुक्त्या वेदा-
न्तिस्यैव "पुरुषब्रह्मैक" इति पक्षीं पृथक्त्वन्तः, किन्तु तदीयमिदं कथं
वीक्षित्यं भवति । वेदान्तदर्शनं भाष्यकामात्मानं स्वीकरोति पौंड्रसम्प्रदायं मायात्रय
तदतद्व्यापकनिर्वचनीया प्रतिपादयति किन्तु विद्वान्नादे तथा न भवति ।

आधुनिकविज्ञानं सम्पूर्णजातो मूले एकां शक्तिं [एनर्जी] कल्पयति।
तस्य वैदरवादार्थः [भौतिकवादार्थः] एतस्या एव शक्तेश्च स्वत्वं परिणामो वा
स्वीक्रियते । "ऊन्सर्वेजन् आफ एनर्जी" अर्थात् शक्तौः भाष्यकताया मनस्वरताया-
स्वेदानीमास्थापकत्वं प्रारब्धमस्ति । प्रतिद्वन्द्वीतिकविज्ञानमेतत्ता डाउतरआर्थर
रडिण्टमहोदयः स्वचिरचितो "दी नेचर आफ दी फिजिकल वर्ल्ड" इति नामके
ग्रन्थे एतत्तत्त्वमपि विश्वं मूलमूलकता धारोपितमव्यक्तम्, प्रामाण्यवाङ्मयीकृत-
वानस्ति । तं च वैदरविषये स्पेण्डोर्जहोदयस्य सम्प्रतिपद्युल्लिखितवान् । तः
व्यावहारिकवैदरस्य शक्तिपुंजस्य प्रतिक्रियया उत्पन्नवैदरस्य च वर्णनमपि कृतवान्।
एतत्तत्त्वमपि तन्मूले च एकत्वाः शक्तौः कल्पना अद्वैतवादस्यात्मनां समीपं गत-
वती, तथा एतत्तत्त्वमपि वेदान्तस्यैतत्तत्त्वान्त्यैव पौण्ड्रं भवति, यद्
विद्वत्स्य मूले एकत्वाः निर्विकल्पितशक्तौः तत्तां स्वीकरोति । एतेनापि
वेदान्तद्वारा प्रतिपादिततत्त्वान्त्यैव प्रामाणिकता वैज्ञानिकता च स्पष्टं प्रतीयते
भवति । अत एव वैदरस्मिन् शोधग्रन्थे मनस्तत्त्वस्य वैज्ञानिकीं व्याख्यां विधाय
वेदान्तदर्शनस्यैव अतं प्रामाणिकं वैज्ञानिकस्य तत्त्वान्त्यैव दर्शितमस्ति । यतोहि
वेदान्तदर्शनस्य तत्त्वान्तो न केवलं ह्योरनुभवस्य वा निष्कर्षायां निष्कर्षावगमं भवति
अपि तु आधुनिकयुगस्य भौतिकविज्ञानमपि [फिजिक्स] एतदेव बोधयति । स्वाभि-

वराः रंगनाथीनन्दमहोदयाः स्वविरचिते "दी शैतीच् आफ दी उपनिषद्" तथा "वेदान्त एण्ड माडर्न साईंस" इत्यभिधानके च ग्रन्थे शतद्विधयमधिकृत्य सम्यक् प्रकाशं प्रकाशितवन्तः उक्तवन्तश्च यत् विभिन्नजीवचेतनायाः भूते एका तथाभूता विषयचेतनाधिराज्यमाणा वतीति या अनन्ता द्वापरहिता च वतीति । इयमेव चेतना मानवस्य तत्त्वभूत आत्मा अस्ति चित्ततरंगना वाश्च मौलिकसत्तात्त्वेण वतीति । तेषां कथनमस्ति यत् आधुनिकभौतिकविज्ञानमपि अद्वैतवेदान्तस्यैव अतं परि-
पोषयदस्ति ।

पाश्चात्त्यतत्त्वचिन्तनेऽपि स्थितानामहोदयो भैवाद्वैतवादे वतं दत्तवान् । स एकस्यैव भूततत्त्वस्य शरीरात्मानौ द्वौ पदौ अङ्गीकरोति । अनया हृदया हृदं भूततत्त्वं वेदान्तप्रतिपादितात्मानं संकेतयति ।

मनस आत्मना, शरीरेण जगता च सह सम्बन्धनित्यम्

न्यायवैशेषिकदर्शनम् - न्यायवैशेषिकदर्शने शरीरं भोगायतनमप्येन कथितमस्ति,

अर्थात् सुखदुःखादेः भोगस्याश्रयः शरीरमेव भवति ।

मनस्तु शरीरात्सर्वथा भिन्नं बाह्येन्द्रियाद्य भिन्नं शरीराभ्यन्तरीयमिन्द्रिय-
मस्ति । यथा अन्यानीन्द्रियाणि प्रत्यक्षादिज्ञानोत्पादने करणस्य [इन्स्ट्रुमेण्ट]
कार्यं कुर्वन्ति तथैव मनोऽपि करणमस्ति । बाह्यविषयाणामिन्द्रियेण सह सम्बन्धे
जाते तत्तदिन्द्रियेण सह मनतः संयोगो जायते, पुनश्चात्मनि विशेषगुणं ज्ञानं
इन्द्रियतंतुवत्तं मन उत्पादयति । इत्यन्येन्द्रियतंतुवत्तं मनः आत्मना सह संयुक्तं
सह बाह्यजगदात्मनोः मध्ये संयोजकस्य कार्यं करोति ।

सांख्ययोगदर्शनम् - सांख्ययोगदर्शने मनःकरणवर्गं अन्तःकरणयोगेण स्वीकृत-
मस्ति, किन्तु तन्मात्रा केवलं चित्तिज्ञातितत्त्वमन्तर्गत्यापि
स्वीकृतम् । कामतन्त्रवाक्यो धर्मा अन्तःकरणस्यैव भवन्ति, न तु आत्मनः ।
योगे सांख्ये चैतन्मते मनः त्रिगुणात्मकमस्ति, यथा द्रव्यस्य त्रैलोक्ये पदार्थाः
सांख्ययोगदर्शने त्रिगुणात्मकयोगेण स्वीकृताः सन्ति । अतस्तत्त्वस्य निश्चये योग-
दर्शनं विशेषयोगेण महत्त्वज्ञानं करोति । यतो हि योगस्य संप्रयोगे चित्तवृत्तेः
निरोधः प्रतिपादितोऽस्ति -

"योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः"

मूढविप्रविधिप्लौकानुनिरोधभेदेन च योगदर्शने अन्तःकरणवर्गः कथितः सन्ति
एतात्तत्त्वज्ञानाभावाद्वापि तत्त्वज्ञानवत्तत्त्वां गुणानां तत्त्वज्ञानेनास्ति ।
निरोधवत्तत्त्वायां अन्तःकरणं गुणानां भावी परिणामोऽवलम्ब्यते । अतः एता
अवस्था भवतीति कथमवस्थानुचितमेव प्रतिपादितं, यतो ह्यत्र गुणानां तत्त्वज्ञानस्य
विषयस्य साक्षात् एव जायते, अतस्तत्त्वज्ञानावस्था भवत्यनुं ज्ञाना । मनसि यद्वत्तां
वृत्तीनामुदयास्तादिकं जायते । एतासां वृत्तीनां निरोधस्यैव नामयोगोऽस्ति ।
अतः शरीरं जीवावतनमस्ति । अन्तःकरणान्तःकरणं शून्या वाक्यविशेषाणां गुणः वा-
च्यन्तरविशेषाणां च ज्ञानमुत्पादयति । आत्मनो तन्मतेऽपि अन्तःकरणेन सह
जात्या अनाद्यविधायाः कारणं स्वमेकं भवति । एतस्मात् कारणाच्च तः सु-
दुःखादीनां जीवता भवति । एवं स्वमेकं दर्शितुं अन्तःकरणात्मशरीराभावाच्च
तन्मन्यो करोति ।

पूर्वमीमांसा-उत्तरमीमांसादर्शनम् - पूर्वमीमांसोत्तरमीमांसादर्शनयोश्च

मनोऽन्तःकरणशेषेण स्वीकृतमस्ति,

यस्य स्वस्य पूर्वमेव वर्णितमस्ति । द्रव्योः दर्शनयोः प्रत्यक्षानुमानोपपन्नशब्दा-
वर्षितप्रमाणसङ्ख्याव्यवस्थानुमाणाद्वारा यज्ज्ञानं प्राप्यते, तदन्तःकरणं विना नैव
तत्प्राप्यते । वेदान्तदर्शने परोक्षपरोक्षोभयविधज्ञानार्थमन्यन्तःकरणस्य मनसः
आवश्यकता अपरिहार्या वक्ष्यते । आचार्यवाचस्पतिमिश्रस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारार्थं
यज्ज्ञानं एव करणत्वमङ्गीकरोति । यद्यपि विवरणकारः साक्षात्कारार्थं मनसः
करणत्वं नाङ्गीकरोति, इति मनसः इन्द्रियत्ववर्णनप्रसङ्गे पूर्वमेव कथितमस्ति ।
वेदान्तदर्शने प्रत्यक्षस्य वा प्रक्रिया वक्ष्यते, तत्रान्तःकरणस्य वृत्तिरेवेन्द्रियद्वारेण
निःसृत्यदण्डाकारस्य विषयपर्यन्तं गच्छति विषयाज्ञानावरणस्य विनाशयति ।
अतो मनसः करणतास्वर्यं सिद्धा भवति । मनश्शरीरे स्थितं तिष्ठति तथा तः
माध्यमपरिमाणवत्त्वात् तुल्यदुःखादि असाधारणविषयाणां ज्ञानमन्यन्तरे एव करोति ।
शरीरं विना मनसः स्थितिः नैव सम्भवति । इदञ्च मनश्शरीरयोः पारस्परि-
रिक्तो धनिष्ठः सम्बन्धः सिध्यति ।

मनः स्वतः जडमात्मैव चित्तिशक्तिरस्ति प्रकाशकश्चापि भवति ।

अतो विषयाणां प्रकाशोऽन्तःकरणवृत्तौ प्रतिबिम्बितात्मनेव जायते । अयमेव
वेदान्तस्य सिद्धान्तो वक्ष्यते ।

उपनिषदि अपि मनश्शरीरयोः सम्बन्धः स्वीकृतो वक्ष्यते । शरीरा-
न्तर्गततुल्यमहितादिनाडी-संस्थानस्य वर्णनं कृतमस्ति, यत्र मनसो माध्यमेन चेतनाया
आविर्भावो जायते । सत्त्वगुणतमनाडी पुरीतति आदि नाडीनां सम्बन्ध आदि-

त्येन कथितोऽस्ति, षोडशतमप्यस्ति यत्कथयेतासु नाडीषु विलीनं तत् स्वप्नाव-
स्थातो विमुच्यमुपपत्तो गच्छति । पृष्ठदारण्यकोपनिषदि एतासां सूक्ष्मनाडीनां
वर्णनमित्थं कृतमस्ति -

"तावा अस्थिता हितानामगुनायो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्ता-
वता भिन्नातिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिंगलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णां अथ
यत्रैवं छन्दनन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छादयति गर्तशिव पतति ।"

एकस्य केशस्य सहस्रभागान्नागेऽपि एतासां सूक्ष्मनाडीनां साहाय्येन माः
कार्यं करोति । एतासु एकानाडीभ्यस्तस्य अस्तकोपरिमच्छति, या सुषुम्णापद-
वाच्या भवति । योगिनां प्राणो यदा एतदूर्ध्वं गत सुषुम्णाख्यनाद्या सूर्यरश्मीनां
साहाय्येन शरीराद् बहिर्गच्छति, तदा जीवस्य देवयानमार्गेण गतिः कथिता भवति।
अयं विषयो योगी नाश्लीकिकाक्षितद्वारा अनुभवितुं शक्यते । मृत्योः पश्चाच्च
जीवस्य विभिन्नलोकेषु गमनस्य गतेः विज्ञानमस्ति । इत्थमेव निद्रावस्थायां
शरीरोपरि यस्यादिनामनोजीवयोः प्रबुद्धस्यापि वर्णनकृतमस्ति । एतेन शरीरं
शरीराभ्यन्तरीय नाडीतन्स्थानस्य च महत्त्वं सूचितं भवति । पश्चात्तत्त्वमनो-
विज्ञानेऽपि नाडीतन्स्थानद्वारा क्रियाकलापानां वर्णनं कृतमस्ति, किन्तु तदुप-
निषदिवर्णितं शरीरविज्ञानादत्यन्तं स्पष्टं भवति । जीवात्मनः सत्ता पृथगुपेण-
स्वीकृतत्वात् जीवस्य पुनर्जन्म, रुद्धेहाद् देहान्तरप्राप्तिस्तथा देवयानम्, पितृ-
यानमार्गादिमहत्त्वपूर्णगुणैश्च पश्चात्तत्त्वमनोविज्ञानस्य एतानामिदानीं यावन्
गतम् ।

जैनदर्शनं बीजदर्शनम् - जैनदर्शने शरीरमित्येव मनसः स्थितिः स्वीकृता गतौ ।

मन्त्रचोदयेन्द्रियमिति पूर्वमेव प्रतिपादितमस्ति ।

विषयज्ञानार्थस्य वैशेषिकदर्शनमित्येव मनो नामकरणस्यापेक्षा गतौ ।

बीजदर्शनस्य विज्ञानवादाभावात्मानु मन एव बुद्धिरेव वा एकमात्रं तत्त्वमस्ति । इदं विज्ञानमेव शरीराद् बहिर्निःसृत्यषट्पटादिविषयाभावाकारं गृह्णाति । विज्ञानवादे जायतस्तत्त्वात्मनः स्वीकृतिर्नास्ति । हीनयानसम्प्रदाये पञ्चस्कन्धादितगूहः आत्म्यद्वयाय आसीत् । विज्ञानवादे पञ्चस्कन्धादिः केवलं भ्रममानमेव स्वीकृतं भवति, तस्य पारमार्थिकीतत्ता न स्वीकृता भवति । शून्यवादे तु केवलं शून्यमेव परमार्थतत्त्वमस्ति । अतः शून्यवादे शरीर, मनः इत्यादीनां सम्बन्धस्य प्रश्न एव नोदेति । व्यावहारिकदृष्ट्या शरीर-मनसादिकल्पना तदीयतत्त्वस्य च कल्पना भवति ।

पाश्चात्त्यमनोविज्ञानम् - पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने मनसो विषये नानाप्रकारकाः

विचाराः सन्ति । माइन्ड्रीटर इति द्वयोः

पदार्थयोरङ्गीकृतिकारणात् मनसः कदाचित् तादृकं चेतनाशक्तिः इत्यादीनामपि बोधो जायते इत्यन्यात्ममन्त्रशरीराणां पृथक् पृथक् स्पष्टं वर्णनं नीयलभ्यते इति पूर्वमेव स्फुटितं गतौ ।

यथा विज्ञानवादिनो बीजाः विज्ञानातिरिक्तमन्यस्य कस्यापि

पदार्थस्य तत्तां न स्वीकुर्वन्ति, तथैव पाश्चात्त्येऽपि हीनतमहोदयस्तथा तन्मता-नुयायिनोऽपि मनसोऽतिरिक्तान्यबाह्यवस्तूनां तत्तां नैव स्वीकुर्वन्ति । आधुनिक-मनोविज्ञाने फ्रायडादि आचार्याः मनसो चेतन, चेतनावचेतननामकं स्तरत्रयं स्वी-

कुर्वन्ति, किन्तु वाक्यवर्णनं मनतः स्वल्पम्, मनस उत्पत्तिः, मनसः परिमाण-
त्रयापि निश्चितं न श्रोतृवाक्यवर्णनं मनतः सतत्परम्य स्वीकारो युक्तितम-
त्वात् नैव प्रतीयते । योगद्वयं वर्णितं मनसो गूढविज्ञादिविज्ञादाद्यवस्थायागम्यत्वा-
त्चात्तमेव समावेशः कर्तुं शक्यते । यः पाश्चात्त्यमनोविज्ञानिकाः नाडीतन्त्रानं
अस्तिरुद्धेव वा मनः स्वीकरोति - सेनाञ्च तेषां बहु-बहुभूतः कोषः विज्ञापि
शक्नोतीति शङ्कते, तेऽपि कौशाद्विन्मं वेतना वा नोति विविधगुणेषु विचारमपि
नैव कुर्वन्ति । ग्राह्यवर्णनमप्येव मनसि वागम्यो विविन्ताः विज्ञेयाः उत्पद्यन्ते
असि च वागम्यता उन्मादप्रवृत्त्यद्वयो, तस्य स्वीचीनं समाधानं केन कोषाभावेन
तत्ता स्वीकारान्न शक्नोति । तांछ्यद्वयं योगद्वयं च सतत्परम्यमनोपद्वारा
मनसो विविन्तावस्थानां युक्तितमं समाधानमुपलभ्यते ।

वेदान्तज्ञानानुसारं मनसः पाश्चात्त्यमनोविज्ञाया अन्वयवत्त स्वी-
कारात् युक्तान्मानुसारं मनसोऽवस्थानां वर्णनं कर्तुं शक्यते । अतः पाश्चात्त्य-
मनोविज्ञानस्य अन्ततत्त्वसम्यग्निर्दिष्टतापेक्षया तांछ्ययोगवेदान्तोऽपि प्रतियोगि-
मन्ततत्त्वस्य स्वल्पम्, बहुलम्, मनस उत्पत्तिस्तथा प्रकाशविनिर्माणार्थं
युक्तितमं मानुषमुपलभ्यते च वैज्ञानिकभित्तावाधारितव्यापि शक्नोति ।

पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने माइन्ड इण्ड नाडीमधिकृत्य विचारः
प्रुतो गती । ग्रीकचिन्तने मनसजरीरयोर्द्वैतात्प्रादुर्भूतो परिष्कारितस्य वेष्टा
अवशोभ्यते -

E We may view it as an attempt to reconcile the
traditional mind body dualism with a monism which insists
that mind is at the root of everything, all of nature

making one harmonious whole.¹

स्थितौ जाग्रदौद्यः एकस्यैव सूक्ष्मतरुत्वस्य मन्त्रशरीरी द्वौ पक्षौ
स्वीकरोति ।

Mind and body are two aspects of one reality
so that physiology and psychology are utterly fused.²

सिद्धितत्त्वतो मानसिकक्रियाः एकनियमितव्यवस्थायाः परम्परायां
मल्लसि हिन्तु मन्त्रशरीरयोः पारस्परिकी क्रिया-प्रतिक्रिया चापि नैव जायते ।

There is no causal connection between mental
and physical events.³

अयं सिद्धान्तः मन्त्रशरीरयोः पारस्परिकं प्रभावितं सिद्धान्तं
निरर्थकं दृष्टवान् । हरबर्ट स्पेन्सरमहोदयस्य सिद्धान्तः मनोवैज्ञानिकानां ध्यानं
निजमितादुत्थान् -

We may regard the mind, said spencer, as a
series of events, as the Physical processes in the brain
as a series of parallel events, but both of these arise
from a deeper underlying reality.⁴

1. Historical Introduction to modern Psychology.

- By Gardner Murphy, P. 5.

2. Do - P. 20.

3. Do - P. 21.

4. Do - P. 109.

एतेन उभयेन पुनः स्थितौ जाह्नोदयस्याहोरात्रस्य भूतलमर्थः ।

एतौ विविक्कलेस्तमोदय इत्युक्तवान् यत् मनोविज्ञानस्य
भेदात् जात्या विःतारणीयः, किन्तु अन्यत्र च विन्-विन्नानुभूतान् कृतम्वहान्
सामान्यतया च कर्तुं मूले कस्या अपेक्षयाः अवोरणाकषकतां प्रतिपादितवान् ।
वाहलमहोदयस्तु चेतनामनार्हत्वा विरोधद्वारा कर्तुं प्रयत्नितवान् ।

As an avowed materialist, Watson decided to
through over board the entire concept of mind or conscious-
ness, and to make both animal and human Psychology the
study of behaviour!

वाहलमहोदयः जलसङ्घातार्थचेतना इति उच्यते । अन्यत्र तन्मते
तर्जना अस्वीकृतमस्ति । तः जारो रिक्केटानामध्ययने च मनोविज्ञानस्य विषयः
इति स्वीकरोति । फ्रायड तथा कुमहोदयोऽपि स्व-तत्त्वान्वयताः मनोविज्ञान
स्य रक्षितवान् । कुमहोदयः बहिर्मुखी [एक्स्ट्रोवर्ट] अन्तर्मुखी [इन्ट्रोवर्ट] इति
द्विप्रकारकस्य अनुसन्धस्य स्थापनां कृतवान् । बहिर्मुख्यव्यक्तिः सामाजिकसम्बन्ध-
मधिकतया सम्बद्धवान् भवति, यदा चान्तर्मुख्यव्यक्तिः स्वसारीराभ्यन्तरीय उत्प-
न्नायाः जाति मग्ना भवति जारो रिक्केटसि विधिप्रियं अंजिता भवति ।

वर्तमाने काले वाहलमहोदयस्य मनोविज्ञानिकमध्ययनं जायते एतां -

1. Historical Introduction to Modern Psychology.

- By G. Murphy, P. 260.

2. - Do - P. 335.

विज्ञानाधिकृत्य प्रवर्तितवन्ति अर्थात् मानसिकाध्यक्षेण शरीरिकाध्यक्षेण अथवा शरीरिकाध्यक्षेण मानसिकाध्यक्षेण द्वयसंयोजकः स्वयमोक्तिरेवमिति द्वारा [साधको-यन्त्रादि] त अनेक प्रकारकरोणायां दुरावधारणस्य प्रयत्न-मपि पुनर्न्यसी, तस्य च स्वीकारित्वम् प्रयत्ने अस्ती तन्नता अपि वाता इति महतः प्रयोजनस्य प्रियः । शरीरस्य विदुषिरिच्छान्तराधिकृत्यापि अध्ययनं प्रवर्तित-दृष्टव्यं विद्यारामां विविधता विज्ञानानां न्यायता च व्यावहारिकेण यत्किञ्चित्साक्षात्कोऽपि न भवततीत्य प्रकृती च स्वानस्य सम्प्रदायनियमं नाशू । अर्थाद्विज्ञानस्य निम्नलिखितः कथाः स्तस्मिन् प्रती दधानीयाः-

The main task, however, is that of a coherent theory as to 'the mind and its place in nature', and this remains about where it has remained for the last few hundred years. Most Psychologists appear to feel that the problem is inaccessible to science, or at least to the science of today!

वाच्यार्थमनो-विज्ञानस्य चिन्तने एतदन्विष्टस्य निराशाकारण-वाचनायाः प्रधानं कारणं शरीरस्य आत्मनां तत्त्वस्या स्वीकृतिरन्ता तस्य स्वच्छादयमाया अभावश्चापि भवति । भारतीयतत्त्वचिन्तरे विज्ञानो वेदान्त-द्वये एकमूलभूततत्त्वस्यात्मनः स्थापना सर्वसम्प्रदायचिन्तारद्वारा स्थापिता अभूत्, तथा मूलं अद्वैततत्त्वस्य स्वीकृतिः, तत्र उत्पद्यमानस्य तत्त्वप्रत्ययस्य व्याख्या

तस्यमूलेषु कृता वृत्तिः । अतो भारतीयजनोपिज्ञानेकां मुख्यवस्थितां तत्तीचीनां च विज्ञां प्रदातुं शक्नुमः । इति तदीयो विचारः ।

भारतीययोनिनां प्रक्रियावधिद्वयं तथा उपदे शकान् तत्तद-
चिन्तकांश्चाधिकृत्य पाश्चात्त्यतत्त्वज्ञानोन्मुख इवा श्नातीति तत्तीचीनैर्बलं तद्वत्
प्रतिपाद्यते । वर्तमानकाले महर्षिरामयोग्यरचिन्दोपान्ययोनिषु च पाश्चात्त्या-
नां ध्यानमुन्मुख्यता । प्राचीनकाले उपनिषदः स्वस्वयोग्यो यान् उद्भवान् कृत-
वन्तो यत् "उत तयाद्वैतप्रकाशः । येनात्मां कृतं भवति, अमां गतम्, अधिज्ञातं
विज्ञानम् इति" । अन्ये च "तदेव तौम्येदमेव आसीत् एतेषां दिवसीयम्" इत्युक्त्वा
तत्प्रपञ्चस्य भूते विराजमानस्य एकस्य ततो दिवसीयतत्त्वस्य निश्चयं कृतवन्ति ।
तन्निश्चयं स्थापयित्वा च तदैवां प्रशान्तां तत्तद्विज्ञानस्य निःसन्देहः एकान्तोपायो
वर्तते, इति विदुषां विचारो भवति ।

निःसन्देहतायां व्यवहारयोगे पाश्चात्त्यजनोपिज्ञानस्यापि
उपयोगिता वृत्तिः तदीयं साहाय्यं ग्रहीतव्यम् । किन्तु जनोपिज्ञानस्य स्थापनार्थं
सुसुदृढा आधारो भारतीयजनोपिज्ञानस्य तत्तद्विज्ञानेभ्यः तद्वत् शक्यते ।

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

:: :: ::
:: :: ::

चतुर्थोऽध्यायः

प्राधान्याध्यायेषु अन्तः स्वयं तद्वन्तु आपचित्ता विविन्वा-
 त्तिवत्त्वानिषु अनन्तत्वात् नित्यं कृतमस्ति । सांख्ययोगीश्वर-
 दानिषु अन्तःकरणस्य नामि चकारि नामानि मनोबुद्धिचित्ताहंकाराख्यानि
 तदुपपन्नानि, तानि च विचारो भविष्यति । एकस्मिन्नान्तःकरणस्य कार्यक्षेत्रे मनो-
 बुद्धिचित्ताहंकाराख्यानि नामानि प्रवृत्तानि सन्ति ।

॥१॥ न्याययोगिभिरिति तु अन्त उच्यते उपपन्नते, किन्तु ज्ञानेन, चित्तेन
 चित्तमात्रेण अहंकारेण वाच्यो ग्रहणं भवति । न्याययोगिभिरिति मनः पञ्चकुरि-
 मापादियुक्तमस्ति । अतस्मिन् दानिषु बुद्धिचित्ताहंकाराख्या आत्मनो विशेष-
 गुणः स्वीकृताः वर्तन्ते । वैष्णवद्वन्द्विभिरिति आत्मा अहम्भावात्स्वमेव प्रति-
 पादितोऽस्ति ।

॥२॥ सांख्ययोगे मनोऽन्तःकरणत्वेन प्रतिपादितमस्ति । सांख्यान्तः-
 करणस्य चतुर्णां विविन्वाप्रकाराणां स्वयंकारादीनां कृतमस्ति - १. मनः,
 २. बुद्धिः, ३. चित्ता, ४. अहंकार इति च तेषां प्रवृत्ता वर्तते ।

॥३॥ वेदान्तद्वन्द्विभिरिति अन्तःकरणस्य मनोबुद्धिचित्ताहंकाराख्यैः नामवि-
 रचिषानं कृतमस्ति । वेदान्तपरिभाषाकार्यं पुन उच्यते - यद् वेदान्तयोगे
 प्रमाणद्वयं भवति तद्वन्तु वेदान्तयोगादियुक्तमस्ति, तदा चतुरादीनि चतुर्णां
 चित्तस्य कारणप्रवृत्तीनां चतुर्णां प्रमाणानि सन्ति १ स्वस्य
 तत्त्वानं कृत्वा प्रतिपादितमस्ति, यद् वेदान्तयोगादिः इति तत्त्वं प्रतिपादितमस्ति,
 किन्तु वेदान्तयोगादियुक्तमस्ति अन्तःकरणस्य बुद्धिः वर्तते, ता चतुरादि-

तन्निर्माणोत्पद्यते । अतोवृत्तिविशिष्टं चैतन्यमनादिः तद् तादि एव भवति ।
ज्ञानावच्छेदकत्वकारणाच्चात्माः करणस्य वृत्तादेव ज्ञानावच्छेदकत्व गौणः प्रतीयते
भवति ।

अतु चैतन्यमनादि, तत्त्वं चतुरादेस्तत्करणत्वेन प्रकाशयति १
उच्यते, चैतन्यस्यावादिच्छेदवि तद्विषयव्यक्त्यानाः करणवृत्तिः तन्निवृत्तानि-
ष्ठादिना जायते इति वृत्तिविशिष्टं चैतन्यमनादिमुच्यते । ज्ञानावच्छेदकत्वाच्च
वृत्तौ ज्ञानावच्छेदकारः । तदुक्तं विश्वे - "अन्तःकरणवृत्तौ ज्ञानावच्छेदकारा-
दिति ।

अनेनोदरत्वेन तद्वच्छेद परिहायते, यद् वेदान्तकनि व्याख्यारेऽन्तः-
करणत्वनः पुण्यव्याख्यारोपेणाहोवृत्तयस्ति, यद्यपि ज्ञानात्मनः स्वस्य भवति,
तथापि अन्तःकरणवृत्तिरपि ज्ञानस्याविषयव्यक्त्याकारणात् ज्ञानावच्छेदकत्वादिभ्यो ।
ज्ञानावच्छेदकत्वमनस्य तात्पर्यमिदमस्ति यद् ज्ञानोपादानस्य निवर्तकं भवति,
वृत्तवृत्त्यावच्छेदकत्वमनस्य च स्वविरोधकत्वमनस्य निवर्तकं भवति । तत्रात्र तत्रात्र-
न्तःकरणवृत्त्यावच्छेदकत्वमनस्य स्वविरोधिनं निवर्तयति, तदेवान्तःकरणवृत्तौ वृत्तिविशिष्टं
चैतन्यमेव यत् स्वस्य ज्ञानमस्ति । स्वविरोधकत्वमनस्य निवर्तकं भवति । इतरथा
वृत्तिविशिष्टचैतन्यमेव ज्ञानमनस्य विरोधितया परव्याप्यमासी । किन्तु वृत्तिव्यक्त-
स्याज्ञानेन तद् कश्चन विरोधो नास्ति ।

अथयं प्रयोगो त्रयितुर्लोक्यं यद् यदा ज्ञानं विधिः । आत्मन एव

स्वल्पमस्ति, आत्मा च वेदान्ततो एव स्वास्ति. तदा वेदान्ततो कदा अर्वात्
 प्रमाणाभावादिवादि व्यावहारिको भेदः कथञ्कारं तिथेत् १ एतत् प्रम-
 त्पोत्तरं प्रवक्तुं सिद्धान्तविन्नुनायो गृह्ये आचार्यपुस्तकानारस्वतोऽहोदयः प्रमा-
 णाभावादिवादिवादिवादिवादि निरूपितवान्. अन्तःकरणस्य साधनः यदाचो
 भवति । अतोऽविद्यायाः कार्यमित्दं तद् इत्यन्तःकरणं देहाभ्यन्तरे घटादौ पूर्ण-
 रीत्या व्याप्तं तद् देहवर्धोः मध्येऽपि बहुविधाऽविच्छिन्नं तिष्ठति । तत्र च
 देहावच्छिन्नान्ताःकरणस्य भागोऽहंकाराद्यः कर्तृत्वाद्यो भवति । देहवादि-
 विषयार्था मध्ये विद्यमानो दण्ड इव तन्मायानोऽन्तःकरणस्य भागो वृत्ति-
 ज्ञानमित्युच्यते "क्रिया" इत्युच्यते । विषय[घटादि] व्याप्नुवन् अन्तःकरणस्य
 भागः, विषयं ज्ञानस्य कर्ता बोधयति, तदभिव्यक्तियोग्यत्वं प्रमाणत्वाच्च भवति ।
 भागवत्तद्विदमन्तःकरणमित्युच्यते । अतश्चैतन्यस्य तन्माभिव्यक्तिकार्यो ।
 उक्ताभिव्यक्त्येतन्नं यद्यपि एवं भवति तथापि अभिव्यक्त्यान्तःकरणस्य भाग-
 भेदेन त्रिप्रकारमुच्यते । कर्तृत्वावच्छिन्नविषयः "प्रमाणा" इति उच्यते ।
 क्रियाजागावच्छिन्नविषयः प्रमाणत्वेनोच्यते । विषयताभिव्यक्तियोग्यत्वं
 स्यान्तःकरणजावच्छिन्नविषयः "प्रवृत्तिः" पदवाच्यो भवति । "प्रमेय"न्तु
 विषयताभावात् प्रवृत्त्येतन्नमेव भवति तदेव च ज्ञातं तद् प्रमाणस्य कर्ता भवति ।

त च साधनत्वाद् परिणामानो देहाभ्यन्तरे घटादौ च तन्मा-
 व्याप्य देहवर्धोऽपि बहुविधविच्छिन्नो व्यवतिष्ठते । तत्र देहावच्छिन्ना-
 न्तःकरणभागोऽहंकाराद्यः कर्तृत्वाद्यो । देहविषयवर्धो दण्डाज्ञानस्तत्त्वज्ञानो
 वृत्तिज्ञानाद्यः क्रियेत्युच्यते । विषयव्यापकस्तदभागे विषयस्य ज्ञानमित्य-

तस्याद्वयविद्यविद्ययोग्यतममित्युच्यते । तस्य च विभागस्यान्तःकरणत्वात्-
 त्वच्छायात् चैतन्यं तमाविद्यन्ते । तस्य चाविद्यत्वात् चैतन्यस्यैकत्वेऽपि
 अविद्यन्तानाः करणोदात्तं विद्या व्यापेक्षो भवति । उक्तमागावच्छिन्नविचक्षणः
 प्रमाता । विद्यामागावच्छिन्नविचक्षणः प्रमाणम् । विद्यमानाविद्यविद्ययोग्यतम-
 मागावच्छिन्नविचक्षणः प्रमितिः । प्रमेयं तु विद्यमानं प्रत्यक्षैतन्यमेवाज्ञातम् ।
 तदेव तु ज्ञातं तत्त्वम् ।

हरकचैकवैकात्म्यः तत्त्वैऽपि प्रमाप्रमाणप्रमेयादीनां स्थापना
 युक्तिसंगता प्रतीकौ ।

आंतर्योदान्तो शरीरस्थो तन्मूर्ध्नि शरीरे व्यापकतत्त्वप्रधान-
 तत्त्वकारणात् सूक्ष्मभूतारब्धोऽन्तःकरणमात्रः पदार्थः, अविद्या विचरः, स्व-
 षादिरिव स्वच्छो भवति । उदयान्तःकरणं नेत्रादिवारा कर्तव्ययोग्यवृत्तादि-
 विषयान् व्याप्नोति, प्रतीकृतं तन्मूर्ध्नि च तत्त्ववृत्तादिविषयाकारेण स्वरूपमते ।
 त्वस्य प्रकाश उदयान्तःकरणे अपि प्रमेय संकोचविनाशान्मुपपद्यते ।

प्रत्यक्षज्ञानस्य प्रक्रियायां उदयान्तःकरणस्य धृतिः कार्यं करोति,
 एतस्य स्पर्शनं वृत्तादयश्च करिष्यते । अन्तःकरणमात्रा विद्यायाः विचरः यद्यपि
 शरीराभ्यन्तरे एव तिष्ठति तत्त्वगुणस्य प्रधानतया च सूक्ष्मभूतः निर्मितो
 भवति, तथापि अत्यन्तं स्वच्छमिदमन्तःकरणं नेत्रादिवारा वृत्तिर्निर्मितप्रत्यक्ष-

1. मधुसूदनसरस्वती, सिद्धान्तविन्दुः, अध्यात्मन्यासात्ता काशी, काशी
 - १९०९-१९१०.

2. तस्य - १९०९.

एतत्पूर्वमपि प्रतिपादितमस्ति, यद् परिभाषाकारो मनः इन्द्रियं
नाङ्गीकरोति, यदा चाचार्यवाचस्पतिमित्रो मनस इन्द्रियत्वमङ्गीकरोति ।

सांख्ययोगयोर्वेदान्तो च संकल्पविकल्पात्मकान्तःकरणं "मनः"
इत्युच्यते । निश्चयात्मकान्तःकरणस्य नामबुद्धिरस्ति, अहम्भूतिविशिष्टान्तः-
करणस्य नाम "अहंकारे" भवति । चैतन्यानुशासकस्यान्तःकरणस्य नाम "चित्तम्"
इत्यस्ति ।

सांख्ययोगद्वयेऽपि "अव्यक्तायो बुद्धि" रित्युक्त्वा अव्यक्ताया-
त्मकान्तःकरणं बुद्धिपदवाच्यं भवति । "अविमानोऽहंकारः" इत्युक्त्वा "अतोऽह-
मस्मि" इत्यविमानोऽहंकारपदवाच्यो भवति ।

योगद्वये तु स्पष्टमेव प्रतिपादितमस्ति, यद् यद्यपि चित्तमेक-
मस्ति, तथापि सत्स्वरजस्तमोविस्त्रिभिः गुणैः निर्मितस्य कारणात्, शेषां
गुणानां पारस्परिकविमर्शविचित्रकारणाद्येहं चित्तं विचित्रपरिणामान् प्राप्नोति,
इत्यन्येकस्यैव चित्तस्य बृहद्विशिष्टाद्यनेका अवस्थाः जायन्ते । योगदर्शनानु-
सारं चित्तं प्रक्याशीलस्य कारणाच्च सत्सगुणस्या भगवार्कं तिष्ठति । अस्तस्य
स्वर्गगुणस्तमोगुणयोरपि सत्ता प्रवृत्तिशीलतया स्थितिशीलतया च तिष्ठति ।

मनसः प्रत्यक्षतायाः विषये पूर्वमेव प्रतिपादितमस्ति, यद् व्याय-
धौलिकमनोऽनुमानमयमस्ति । "मम मनः" इत्याद्यनुमते च यन्मनः प्रत्यक्ष-
तया जायते, तदसौ किमुत्पत्तेन जातव्यम् । वेदान्तदर्शनं व्यायतमन्तमन्तो लोकिं
प्रत्यक्षं नाङ्गीकरोति

अन्योऽन्तःकरणस्य वा पुन्यवत्त्वं स्वीकरोति । अन्तःकरणान्तः-
करणस्यपुनरावृत्त्यं तादृशान्यत्वेन स्वीकृतं भवति ।

केनचित्पि अन्योऽन्तःकरणत्वेन स्वीकृतमस्ति, किन्तु तादृश-
योग्येदान्तेषु यथा विष्णुनात्मनं तदाऽत्र नास्ति ।

विज्ञानमादिबोद्धस्य ओ विज्ञानस्य पुनरेव वा एकमात्रतया
स्वीकृतं वती । ते अहंकाराद्यवतामनवादिभ्यःकरणस्य घृत्तीनां विज्ञानस्यैव
परिणामजन्यं स्वीकृतमस्ति । आश्रयतात्मनः धृक् तत्ता स्वीकाराभावकारणात्
आत्मनो ये विज्ञानगुणान्ते केनचित्पि अन्तःकरणस्यैव गुणाः स्वीकृतौ । पाश्चात्य-
अन्यो विज्ञानेऽपि एते मादृश एतस्यैव धर्माः भवन्ति, यतो हि तत्र "मादृश"
आत्मनोः स्वच्छतया भेदो नादृशीकृतौ ।

अन्योऽपि विज्ञानमाहंकाराणां विज्ञाने पूर्वोक्तविवेचनात्पश्चात् अनतो
यानि अन्यानि नामानि उपलब्धन्ते, तत्रापि विचारो भविष्यति । वेदान्त-
दर्शनस्य निष्कर्षाद्यारित्येन भवति, उपनिषदि य कामलोकत्वादयो केनःकरणस्यैव
परिणामविवेकाः सन्ति, अतः पक्षमाय्याः भवन्ति । अन्तःकरणस्य भिन्ना-
भिन्नाकारकवृत्तीनां कारणात् तस्यानेकानि नामानि प्रतिपादितानि सन्ति ।

अन्योऽपि अन्तःकरणस्यैव इत्येवमुदत्ताः सन्ति, येषां सैतः
पूर्वमपि वृत्तौ वती । यथा -

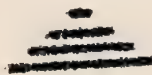
"चित्तं तु चेत्तु हृदयं त्वान्नं हृन्मान्नं मनः ।"

बुद्धिर्बनीषाधिक्यायोः प्रकाशेऽङ्गीकृतिः ।
 प्रेक्षोपलब्धिश्चिह्नतां चित्प्रतिपत्तिरिति चेत्तदा ॥
 धीधारिणास्ती मेधा, संकल्पः उर्जसायाः ।
 अन्तर्धानं तन्माधानं पुष्पिधानमपि च ॥*

एतेषां नाम्नां विशेषतानां वर्णनं शोध्यवन्धस्य पञ्चमेऽध्याये
 कश्चिदपि यदुर्मेदाधारेण चाम प्रकाशो भविष्यति ।

अथ निबद्धमपि अन्तःकरणं कुमापि प्राणः, कुम च मनः, अन्यत्र
 हृदये एकजगत्संकल्पादिनाम्नापि वर्णनमस्ति । एकस्यैवान्ताःकरणस्य विन्न-
 विन्नवृत्तीनां प्रकाशयित्वा कारणस्य विविन्नानि नामानि हस्तानि सन्ति ।
 वेदान्तज्ञानयोगेभ्य एतद्विविन्नप्रकारकवृत्तीनां मनोबुद्धिश्चिह्नताहंकाराणां अन्तः-
 करणान्तर्गतत्वमेव अन्तःकरणम् । अस्मिन् शोध्यवन्धस्य पञ्चमाध्याये अन्तः करणं
 प्रकाशयित्वा धिगुदय [संशान्त] वर्णनं अथ विशेषविकारो भविष्यति ।

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

पंचमोऽध्यायः

मनसः क्षमतायां विवेचनम्

व्यक्तोः विवेके शक्तिरन्तर्दोषप्रचये प्रतिपादितमस्ति यत् व्यक्तो-
रभ्यन्तरे शरीरस्य आस्थानां समीक्षणमस्ति । जीवनस्य सामान्यानुभवेनैवं सिध्यति,
यत्प्रत्येकं प्राणिनः शरीरं सामान्यावस्थायां देहात्मकस्तुतिम्ना परितोषितं
भवति, किन्तु मनोविवेके विवेकेन एतत्तदनुपपन्नको, तेनैवं सिध्यति यत् देह-
कायवस्तुनां तीक्ष्णता सामान्येणावच्छेदयति अतश्चाविद्येते तः देहात्मकस्तुतीक्ष्ण-
मतिक्रमेवपि । अतया कृत्वा मनसः शक्तयः क्षमतायथान्यताः भवन्ति ।

१. कायस्य सीमा, अनुपपन्न

शरीरं वर्तमानकाले त्वत्तं भाष्यं भवति । तत्तत्तीक्ष्णकाले शक्तिव्यवहारे
य नैव वच्छेत् किन्तु मनोऽतीतकाले वर्तमानस्य तीक्ष्णानुभवेन मन्युं शक्नुयात् ।
प्रत्येकव्यक्तिः मनसा स्वातीक्ष्णकालिकीं घटनाञ्च स्मृतुं तस्य साक्षात्कारमपि
करोति । सोऽतीतकाले नुक्तात् त्वत्तमपि पदार्थात् अवशिष्टमवहते स्वसामान्य-
भावात् संचिन्तयति । स्वध्यायस्थायी व्यक्तिः स्वातीक्ष्णकालिकीं घटनानां न केवलं
स्मरणमात्रं करोति, अपितु तस्य तथैव स्पष्टमवधारिते तस्यैव यं त्वत्तं प्रत्यक्षानु-
भवन्तोऽपि ते त्वत्तं पदार्थाः तस्य वर्तमानकाले एकोपस्थिताः भवन्ति ।
सामान्यवशेन यानि वस्तुनि द्रिष्टुमित्यर्थे, अतीतकालस्यावस्थायां निवृत्तानीव
कायन्ते, तेषां वस्तुनां घटनानाञ्च स्वध्यायस्थायी मनःस्मरणमन्यानुभवकोटी च
भवति । एतेनैवं सिध्यति यत् मनसः क्षमता अस्ति, यत् तत् कायस्य सीमातोऽपि

परं वस्तुतां कनुयात् ।

एवम्भूताः घटना अपि तद्व्यवस्थां जिताः सन्ति, यत् मनः यदा कदाचित् अधिकव्यक्तानिष्ठतयाः संज्ञानापि कारयति । परीक्षाधारे यदा-कदाचित् परीक्षार्थी तथा स्वप्नव्यवस्थालोकयति, यथागच्छतां परीक्षापत्राणां अपि कदा-कदाचित् आभासो जायते । यद्यपि साधारणतया इत्थम्भूतानि स्वप्नानि अधिकतया मिथ्याभूतान्येव तिष्ठन्ति, तथापि यदा-कदाचित् कतिपयप्रमाणानाम-श्चर्यजनकत्वेन पूर्वाभासः स्वप्नेऽपि जायते । मनो द्वारा आभासिन्यः घटनाः यदा-कदाचित् प्रत्यक्षदृष्टाः भवन्ति । तासु च घटनासु जात्रायु तातां सम्बुद्धि-रपि भवति । योगदानि एवम्भूतस्य मनसः कक्षायाः नाम "प्रातिभानम्" इत्यु-क्तमस्ति ।

2. मनसो देवस्य च तीर्त्ता

शरीरस्य ततीमार्गेऽपि मनः [अन्तःकरणं] देवस्य तीर्त्तासुलभं-यत्येव । शरीरस्य स्थूलचेतनायां मनसः इयं प्रकृतिः कुंठिता भवति । किन्तु स्थूलावस्थायां यदा च प्राणी स्थूलशरीरस्य चेतनयासुलभो भवति, तर्हि तस्मिन्-विषये अनुभूतातीर्त्तेऽपि कदा-कदाचित् अधिकव्यक्तानेऽपि स्वागच्छतो देवस्यापि भ्रमणं करोति ।

शुक्लचूर्णेदेवस्य चतुस्त्रिंशत्तमाः वायस्य चतसु मन्त्रेषु मनसः कक्षायाः विषये य उल्लेखः समुपलब्धो, तस्योद्धारणदानजनाप्राप्तं किञ्च न अधिकयति । एतेषां कृष्णां मन्त्राणां देवता मन एवास्ति । एतेषु मन्त्रेषु मनोविषये यत् साधुं वर्णनं

कृतमस्ति, तदन्तर्गतं तन्मग्नं मनोविज्ञानं परामनोविज्ञानमपि अन्तर्मुक्तमिव भवति ।
अत्रोक्तमस्ति यत् जागृतपुरुषस्य मनः चक्षुरादीन्द्रियापेक्षयादूरं गच्छति । यन्मनः
“देवम्” अस्ति, अर्थात् यो विज्ञानात्मा वतति, तदपि मनोगूह्णाति, अत एव
धृतो प्रतीत्यादितमस्ति -

“मनसैवानुद्भूटव्यमेतदपुमेयं ध्रुवम्”

अर्थात् यः शाश्वतः, स्थिरः, तजस्तत्प्रमाणः परोविज्ञानात्मा
वतति, तः मनसैवानुद्भूटव्यो भवति । मनः शयानस्य पुरुषस्य शरीरात्कथं
गच्छति, तथैव परावर्ततेऽपि अर्थात् सुषुप्त्यवस्थायां यन्मनः स्वकारणे विनीयते,
तत्पुनः स्वप्नावस्थायां परावर्तते ।

मनः “दूरं गमम्” इति कथ्यते । अर्थात् मनोऽतीतानागतवर्तमान-
व्यवहितविप्रकृष्टानपि पदार्थान् गूह्णाति । एतस्मिन् मन्त्रे मनः “ज्योतिषां
ज्योतिः” इत्युच्यते । एतस्य मन्त्रस्य श्राव्यं भाष्यम् आचार्यो महीधरः
कथयति यत् मनः ज्योतिषामपि ज्योतिर्वर्तते । अर्थात् यानि श्रोत्रचक्षुरादीनि
इन्द्रियाणि प्रकाशवानि भवन्ति, तेषामपि प्रकाशकेन्द्रियाणाञ्जकारणं ज्योतिः
“प्रकाशकम्, प्रवर्तकं” वा मन एव भवति । मनसः तन्मन्त्रं विनाइन्द्रियाणां
स्वविषयान्प्रतिप्रवृत्तिरेव न स्यात् । स्वप्नस्य शक्तिमत्तो मनसः शिवसंकल्प-
स्योपासना विहिता वतति ।

द्वितीयस्मिन् मन्त्रे कथितमस्ति यत् मनीषिणो श्रेयासिनो वा
यज्ञे [देवपूजासंगतिकरणदानादिकार्येषु] मनसैव सर्वं कार्यं करोति । धीराः श्रेया
पूर्वेण मनसा कर्मणि प्रवर्तन्ते। मनः अत एवा पूर्वं इत्युच्यते यतोहि इन्द्रियाणां

गुणैः पूर्वं जनतः तुष्टिर्भवति । यन्मनः पुजानां शरीरे तिष्ठति, यतोहि मनो
बाह्येन्द्रियैः भिन्नगन्तारिन्द्रियमन्तःशरीरे तिष्ठति, यतोहि बाह्येन्द्रियैः
भिन्नगन्तारिन्द्रियमन्तःकरणं वा भवति ।

तृतीयस्मिन् मन्त्रे मनः विमोक्षानजनल्लेणोक्तमस्ति । मन एव
चेतो भवति अर्थात् धैर्यत्वं जायते । यतोहि मनस्येव धैर्यस्यावृत्तिरुत्पद्यते । अतः
कार्यकारणयोरभेदबुद्ध्या मनः "पुतिः" ल्लेण कथितं भवति । प्रजायु इदं मन
स्वाभूतमस्ति अर्थात् अमरणधर्मल्लेण वर्तते । अर्थात् आत्मस्वस्थे परिणमते । मनो
विना प्राणी किमपि कर्मिव कर्तुं शक्नुयात् । सर्वे प्राणिनः सर्वेषु कर्तुं मनः
पूर्वमेव प्रवर्तन्ते । यदि मनः स्वस्थं न भवेत्तदा कस्या अपि क्रियायाः
सम्यक् स्थितिः नैव भवितुमर्हति ।

चतुर्थमन्त्रे प्रतिपादितमस्ति यत् येन मनसा भूत-भविष्यद्-वर्तमान-
कालसम्यक्त्वस्तूनि प्रतिमानवः प्रवर्तते, तन्मनः मुक्तिपर्यन्तं तिष्ठति । अत एवेत-
दपि "अनन्तर"पदवाच्यं भवति ।

पञ्चममन्त्रे प्रतिपादितमस्ति यत् समग्रैः साममन्त्राः यजुर्मन्त्राश्च
मनस्येव प्रतिष्ठिताः सन्ति । स्वस्थे स्वस्थे च मनसि समग्रज्ञानस्य अण्डाकार-
वेदनस्य स्फूर्तिर्जायते । अर्थात् मनसः स्वस्थे सत्येव वेदानामुच्चारणादितिः पुण्यं
प्राप्नोति । अक्षीणां च वेदमन्त्राः प्रतिमान्ति । यथा रथचक्रस्य नाभिः आरे
प्रतिष्ठितो भवति, तथैव समग्रशब्दजातं मनस्येव प्रतिष्ठितं भवति । पुजानां
"सर्वचित्तम्" अर्थात् सर्वपदार्थविषयज्ञानम् एतस्मिन्नेव मनसि ओतप्रोतस्येव तथैव
निहितं भवति, यथा पटे तन्मुतन्ततिरोतप्रोतस्ये विराजमाना भवति । मनसः

स्वस्थे तत्त्वे स्व ज्ञानशुभ्रद्योते, मनसो व्यग्रतायां विद्ये च ज्ञानाभावो जायते ।

अथ मन्त्रे प्रतिपादितमस्ति यत् यथा सुतारयिः अश्वान् पृष्ठे
द्वारा पशुमानीय विभिन्नेषु पथिषु नयति तथैव मनोऽप्यपृष्ठद्वारा अनुव्यत्ये-
न्द्रियत्वस्थानाश्वान् संयम्यविविधेषु मार्गेषु नयति । मनः "हृत् प्रतिष्ठम्" अर्थात्
हृदये प्रतिष्ठितं स्थितं वा कथितमस्ति, यतोहि मनस उपलब्धिः हृदये एव जायते।
मनोऽजिरमस्ति, अर्थाज्जरारहितमित्यर्थः, यतोहि बालयुवपृष्ठेषु स्वतमानायोमेवा-
वस्थायां तिष्ठति । मनः "जविष्ठम्" अर्थात् सवपिष्या वेगवत् कथितमस्ति ।

एतेषां तेषां मन्त्राणामन्ते मनसि शिवसंकल्पविशिष्टमिति प्रार्थना-
कृता वती । शुद्धस्य मनसः संकल्पः अशोषो भवति, एतस्यानुभवः योगसाधकाः
अकुर्वन् कुर्वन्ति च ।

३. मनसः कल्पनाशक्तिः

मनसः एका अद्भुतशक्ता तदीया कल्पनाशक्तिः सर्जनशक्तिर्भवति ।
एतस्मिन् विषयस्मिन् यस्मिन् वस्तुनि मानवो पूर्णतां पश्यति, मानवः कल्पना-
शक्तिद्वारा अपूर्णतायां पूर्णतायाः स्वरूपं पृथच्छति । सागुमपि साहित्यं मनसः
कल्पनाशक्तेः परिणतिमार्गं भवति । आचार्यमम्मटेन काव्यप्रकाशस्य प्रारम्भे कवि-
वाण्याः या स्तुतिः कृता वती, तस्याः प्रेरिका शक्तिर्भवेत् स्यात्ति । मनः
स्वकल्पनाशक्तिः भावनाद्वारा नियतिकृतनियमरहिताम्, अनन्यपरतन्त्रां तां
वाणीं सर्जति, या हलारदकम्पीआनन्दमयी च वती, यां श्रुत्वा सहृदयहृदयः

“तदयं परनिर्घृष्टं तत्त्वमेव परमानन्दम् प्राप्नोति । कविवाण्याः स्तस्याः
तुष्टेः मूले मनसः कल्पनाशक्तिरेव कार्यशीला वर्तते ।

4. मनसः संकल्पशक्तिः

साधनसम्पन्नमुत्कृष्टं मना तत्त्वसंकल्पशक्तिद्वारा संतारस्य
समग्रकार्यकलापान् तर्जति । तत्त्वदर्शिनां सतां मनसः सत्संकल्पः यत्रिक्तो विषय-
स्मिन् आनन्दं मद्भोगतज्ज्व तर्जति, तन्निवान्यतो रजस्तमोगुणाभ्यामभिभूतं मनः
विषयस्मिन् सर्वप्रकारकाणि दुःखानि अमद्भोगलानि चोत्पादयति । व्यक्तिगती
जातिगती वा रागद्वेषो ताभ्यां प्रेरितः क्रियात्मकव्यतर्कः युज्यते मनसः
संकल्पशक्तिश्च यतोरेव परिणामक्यं भवति । शुद्धं मनः अर्थात् तत्त्वप्रधानं मनः देवीं
तत्त्ववृत्तिं प्रेषयति, राजतन्तामतज्ज्व मनः जातुरसम्पत्तेरधिष्ठानं भवति, तेन च
च संतारे दुःखशोकगोहलोभादिकमुत्पद्यते ।

5. मनसो न्यस्मिन् मनसि प्रभावपातनस्य वञ्चा

व्यक्तेः मनः दीर्घकालेन नैरन्तर्येण च तादृशतया योग्यशक्त्या
अन्यप्राणिनां मनसि स्वाभीष्टं प्रभावं पातयति । सामान्यरूपेण एकस्य मनसो-
न्यस्मिन् मनसि प्रभावो वलोकयितुं शक्यते । एकः कश्चन कुशलोऽध्यापकः स्व-
मनसः प्रभावं वाणीमाध्यमेन छात्राणां मनसि पातयति । एकः कुशलो व्याख्याता
स्वमनोद्वारा प्रवर्तितवाणीद्वारा सहस्रश्रोतॄणां मनः प्रभावयति । एकः समर्थः
कविः गायको वा स्वमनोद्वारा प्रवर्तितकलाभिः विषयस्य मानवोपरिप्रभावं
पातयति । एकं समर्थं मनः केन प्रकारेण विषयमानवस्य मनांसि प्रभावयति, एतस्य

वर्णनं शोधप्रबन्धस्य सप्तमाध्यायस्य अतिमनःपुस्तङ्गे वर्णितं अविद्यति, तमेव चातिमानसस्य लोकोत्तरकमताया अपि वर्णनं अविद्यति ।

तामान्यत्वेण मनोविषयकालोचनायाः पश्चाच्छ्रद्धानीमास्तिकद्वनिषु वर्णितस्य मनसः क्मतासु च विचारो अविद्यति ।

आस्तिकद्वनिषु वर्णित मनसः क्मताः

न्यायवैशेषिकदर्शनयोः मनसः क्मताः

यथा च पूर्वमपि प्रतिपादितमस्ति, यत् न्यायवैशेषिकोपपत्तिदर्शनयोः मनसः परिमाणमणुभवति, तच्च जडमस्ति । आत्मना सहसंयुक्तं सत् मनः आत्म-विशेषगुणानुत्पादयति । यद्यप्यात्मनि सप्रवायसम्बन्धेन हृच्छादेवेष्यत्पुण्यदुःख-ज्ञाननामकाः विशेषगुणास्तिष्ठन्ति, किन्तु ज्ञानादितिङ्गीरात्मा अनुमानगम्य एव भवति । एवमेवेच्छादीनि यस्यानुमापकलिङ्गीरादीनि सन्ति, तदेवात्मपद-वाच्यं भवति । आत्मनो भोगायतनं शरीरमस्ति । हितप्राप्त्यर्थमहितपरिहारार्थं च या क्रिया विधीयते, सा चेष्टा पदवाच्या भवति । आत्मनो भोगसाधना-नीन्द्रियाणि सन्ति, तानि पृथग्वादिपञ्चमहाभूतेभ्य उपादयन्ते । सांख्ययोगदर्शनं तमस्तेन्द्रियाणामेकमात्रं कारणं प्रकृतौः कार्यमहंकारः स्वीकरोति, यदा च न्याय-वैशेषिकः सतन्नेवाङ्गीकरोति, यतोहि यद्यहंकारः सर्वेन्द्रियाणामेकमात्रं कारणं भवेत्तदा घ्राणेन्द्रियेण केवलं गन्धस्यैव ज्ञानं भवति, रसनेन्द्रियेण केवलं रसस्यैव ज्ञानं भवेत्, न तु गन्धादीनाम् - इति नियमो न अविद्यति । यद्यपि न्यायदर्शने मनस इन्द्रियत्वं प्रतिपादनं नास्ति, तथापि वैशेषिकदर्शने मनस इन्द्रियत्वस्य च

निवेद्यो नास्ति । एषा मनस एव क्षमता वर्तते, यत् तत्तद्विन्द्रियैः सह संयुक्तं तत्
तत् भिन्नभिन्नविषयाणां ज्ञानआत्मनि उत्पादयति । इन्द्रियेण ज्ञानमुत्पादयितुं
कस्यापि पदार्थस्य तन्निधिरपेक्षितो वर्तते, अथैव च पदार्थः मनो भवति यतोहि
चक्षुरादिकानेन्द्रियाणां तत्तद्व्याख्यविषयैः सह तन्निर्गमं जातेऽपि एकस्मिन्नेव
क्षणे चक्षुरादिकानेन्द्रियैरुत्पाद्यमानं चाक्षुरादनेत्यादिकं ज्ञानमेकस्मिन्नेव क्षणे
नोत्पद्येत् । अतो युगपज्ज्ञानानुत्पत्तित्वहेतुना मनसोऽनुमानं जायते, तच्च
मनोऽनुपरिमाणविशिष्टमद्वयमीक्रियते ।

शरीरमनोवाणी द्वारा पुण्यमयी अथवा अपुण्यमयीप्रवृत्तिर्भवति,
यया प्रवृत्त्या रागद्वेषमोहकारणात् पुण्याः अनेकक्रियास्तु प्रवर्तन्ते । अतः प्रवृत्ति-
हेतुभूताः रागद्वेषादयो न्यायदर्शने दोषाः कथिताः सन्ति । रागद्वेषादिदोषैः
पुण्यप्रवृत्त्या अपुण्यप्रवृत्त्याश्च वा सुखदायको दुःखदायको वा भोग एव मुख्यं फलं
भवति, यतोहि अयमुपभोगः इन्द्रियमनसादिसत्त्वे एव जायते, अत एतदपि गीण-
फलमेव वक्तुं शक्यते । बाधापीडातापादिशब्दैः आत्मनो यावन्तो गुणाः तरेतिताः
वर्तन्ते, तेषामेव नामदुःखमस्ति । अतो दुःखोत्पादनवन्ति एतानि वस्तूनि प्रति-
गुणबुद्ध्यवित्तभिः दुःखस्य भावना भावनीया । मनस इयं क्षमता एतादृशी वर्तते
यत् मनोवाख्यविषयेरिन्द्रियैश्च सह संयुक्तं तत् आत्मनि सुखदुःखादीनां उत्पादय
मानत्वं सुखदुःखदेशीयं कारयेत् । इत्थञ्च दुःखानामत्यन्तविमोक्षस्येव नाम
“अपवर्गो” भवति, न्यायदर्शनेष्विदमनियस्य नाम परमपुरुषार्थ इति भवति । इत्थञ्च
वाख्यविषयस्य ज्ञानोत्पत्तौ प्रारब्ध मोक्षपर्यन्तविषयान् प्रतिदुःखस्य भावनोत्पादनं
मनस एव क्षमतायाः कार्यमस्ति ।

न्यायवैशेषिकमतमनसो निषेधः सांख्ययोगदर्शनस्य वर्णनप्रसंगे
 पूर्वमेव प्रतिपादितः न्यायवैशेषिकदर्शनयोरपि सर्वप्रमाणार्थं मनः करणत्वेन स्वी-
 कृतमस्ति । किन्तु लौकिकप्रत्यक्षादिकाने इन्द्रियातिरिक्तं मन एवासाधारणं
 कारणमस्ति, किन्तु अलौकिकप्रत्यक्षार्थं न्यायवैशेषिकाः योगजप्रत्यक्षमपि स्वी-
 कृर्वन्ति । उत्तरयज्य न्यायवैशेषिकदर्शने लौकिकप्रत्यक्षालौकिकप्रत्यक्षभेदेन च
 प्रत्यक्षस्य भेदद्वयमङ्गीकृतमस्ति । अलौकिकव्यापारस्य तन्निर्कर्तव्यं वा त्रयो
 भेदाः स्वीकृताः वर्तन्ते, यथा -

“अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्तितः ।
 सामान्यलक्ष्णो ज्ञानलक्ष्णो योगजस्तथा ॥”

सांख्ययोगदर्शनयोः मनसः समताः

सांख्ययोगदर्शनानुसारं मनस उत्पत्त्यादिवर्णनं पूर्वमेवाभूत् । प्रकृतेः
 समस्तपदार्थं ह्येव मनोऽपि त्रिगुणात्मकः शैतिकःपदार्थो भवति । सांख्ययोगदर्शना-
 नुसारं मनो विस्फुरिमाणात्मा चात्मः शुद्ध्यापि भवति, अतो विश्वस्य समग्र-
 क्रियाकलापाः मनसैव सम्बद्धाः सन्ति । भारतीयमनोविज्ञानस्य सम्यङ्गनित्यणो-
 पलब्ध्यै च सांख्ययोगदर्शने वर्णितस्य मनसः स्वरूपं लक्षणञ्च यस्य पृथग्प्रत्यक्षादयामे-
 वर्णनमस्ति । अवश्यं ध्यातव्यं भवति ।

योगदर्शने कैवल्यार्थं चित्तवृत्तिनिरोधद्वारा मनसः तद्विकल्प-

तमाधितो निर्विकल्पकताधिपर्यन्तं विकसितं करणीयं भवति । चित्तं निरोधाव-
 स्थायां धृतिरहितं जायते । यावत्पर्यन्तं चित्तवृत्तयो व्युत्स्थानक्षमायाधृति-
 ष्ठन्ति, तावत्पर्यन्तं पुरुषो धृतिभिः स्वमेकं जानाति । मानसस्य चित्तं
 पुम्बकप्रस्तरमिव अस्ति, तत् तन्निध्यायेण पुरुषमुपकरोति, शब्दस्पर्शादिस्ये च
 परिणतं तच्चित्तवृत्तिजातं पुरुषस्य भोगसाधनं भवति । शब्दाद्याकारायां
 धृत्तौ चित्प्रतिफलमेव भोगसाधनं । यद्यपि धृतिश्चित्तस्य धर्मस्तथापि
 चित्तचेतन्ययोर्द्वयोरभेदसमारोपकारणात् पुरुषवृत्तेः तमानस्यचन्तमात्मानं जानाति।
 इत्थञ्च भोगहेतुरविधेयं वति । चित्तवृत्तेः बोधस्योपभोगे अनाद्यविद्या
 पुरुषस्य संयोग एव च हेतुर्भवति । अविद्याभिवासिनानां प्रवाह उत्पद्यते, नूतन-
 नूतनवातनाश्रयाविद्यायाः कार्यभूताश्चित्तवृत्तय उत्पद्यन्ते । बीजाङ्गुर-
 प्रवाह इवाविधानां वातनानान्यानादिप्रवाहो वगन्तव्यः । चित्तवृत्तेर्बोधिनैव
 चित्तस्य शान्तधोरगूढाकारवतीनां चित्तवृत्तीनामुपभोगः पुरुषस्य जायते, अतः
 एतासां चित्तवृत्तीनां निरोधः परमावश्यकः प्रतिभाति । पञ्चावयवात्मिका-
 श्चित्तवृत्तयो भवन्ति । यथाः-

“प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥”

इत्थञ्च पञ्चप्रकारकवृत्त्यन्तर्गीतं चित्तस्यानन्ताः धृत्तयो न्तर्भूताः
 भवन्ति । एतासां पञ्चवृत्तीनामपि भागद्वयेन विभागः कर्तुं शक्यते- ॥१॥ क्लिष्ट-
 धृत्तयः, ॥२॥ अक्लिष्टधृत्तयश्च । अत्रास्मिता इत्यादिकारणात् याः धृत्तय

उत्पद्यन्ते, ताः क्लेशपदवाच्याः भवन्ति । अर्थात् रजोगयी तमोगयी च वृत्तिः
 क्लेशस्य कारणं भवति, तदीयापृष्ठवृत्तिस्य क्लेशदानार्थमिवाशू । क्लेशोपार्जनार्थ-
 भेदेताः वृत्तयः प्रवर्तन्ते । प्रमाणादिवृत्तिद्वारा अयं प्रमाता पुरुषविषयान्
 निविधनोति तत्रासज्यते च, अथवा तत्र दृष्टेऽस्ति, तथा चाग्रे कर्मात्मनायाः तंय-
 नमपि करोति । अतः एताः क्लिष्टवृत्तयः धर्माधर्मयोः प्रसवभूमिः स्येण ज्ञातव्याः
 भवन्ति ।

अक्लिष्टवृत्तयः सत्त्वगुणस्य विवेकख्यातिमुत्पादयन्ति । यदा
 बुद्धिस्थे परिणतं सत्त्वं रजस्तमोभ्यां रहितं भवति तदेवं बुद्धिसत्त्वं "प्रशान्तवादि"
 सञ्जायते, प्रज्ञायाः प्रसादता निर्मलता वा "ख्याति" शब्देनोच्यते । इमां ख्यातिं
 विषयी कुर्वत्यो क्लिष्टवृत्तयः गुणाधिकारस्य विरोधिन्यो भवन्ति । कार्यरम्भ-
 करणमेव गुणानां प्रकार्यधिकारस्यापि क्षति । एते अयोऽपि गुणाः विवेकख्याति-
 पर्यन्तं स्वकार्यं साधयन्ति, यदा च विवेकख्यातिसम्पन्नं कार्यं गुणैः सम्पन्नं
 भवति, तदा पुनः गुणाः कर्ष्यं नारभन्ते ।

योगिनो क्लिष्टवृत्तिद्वारा क्लिष्टवृत्तीनां निरोधं कुर्वन्ति
 पुनश्चाक्लिष्टवृत्तिद्वारा चित्ते विवेकख्यातिरुदेति । विवेकख्यातिप्राप्त्यनन्तरं
 योगिनः कैवल्यपदं लभन्ते । अतः एतादृशस्तस्यैव सामर्थ्यमस्ति यत् तत् विवेकख्याति-
 मुत्पादयत् साधकाय कैवल्यप्राप्तिं कारयेत् ।

चित्तवृत्तीनां संख्याया अनन्तात्वेऽपि तासां प्रमाणविपर्ययविकल्पा-
 दिपञ्चल्येषु विशाजनं कर्तुं शक्यते । चित्तवृत्तेरेतानि पञ्चस्याण्येव चित्तस्य प्रकार्यं
 पदेनोच्यन्ते ।

प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यतमपूर्णज्ञानस्य योगजालीकिसिद्धीनाञ्च अने
 मनसः शक्तिरेव विराजमाना वर्तते । मनस एतदपरिगितावतीनां क्षमतानाञ्च
 विस्तृतं सूक्ष्मञ्च वर्णनं योगदर्शनस्य विषयो भवति । चित्तवृत्तेर्निरोध एव योग-
 पदवाच्यो भवति प्रकृतिपुरुषयोर्यथार्थस्वल्पस्य ज्ञानमपि मनस एवाधीनमस्ति ।
 पुरुषस्यासङ्गो शुद्धस्वल्पो च स्थितिं प्रापयितुं चित्तवृत्तिविक्षन्निरोधावस्था-
 विशिष्टमेव मनः तत्क्षमं भवति । प्रकृतिरनन्ता अस्ति प्रकृतेर्य त्वोत्कृष्टपरिणामः
 मनो भवति । अतो मनोऽपि अनन्तशक्तिविशिष्टमेव जायते । प्राथिनां विन्न-
 भिन्नस्तरेषु जन्मग्रहणकारणमपि मन एव भवति । त्रयाणां गुणानां तत्सन्तारतम्येन
 देवताः, राक्षसाः विविधचित्तवृत्तिमन्तः प्राणिजयोत्पद्यन्ते । मानवस्या-
 न्तिमं त यं सांख्ययोगदर्शने प्रतिपादितं कैवल्यमेवास्ति । पुरुषः सर्वथा प्रकृति-
 पुरुषयोः सर्वथा पृथक्स्वल्पस्य ज्ञानाभावो मनसः क्षमतैव जायते । प्रकृतेः कार्यमेव
 पुरुषाया भोगापवर्गो प्रवृत्ताति । मनस्येव तथा क्षमता वर्तते या तद् पुरुषं भोगा-
 पवर्गं पश्चिनयेत् । मनसविचित्रवृत्तीनां सर्वथा निरोधे जाते एव द्रष्टा स्व-स्वल्पे-
 वस्थीयते ।

"तदाद्रष्टुः स्वल्पेऽवस्थानम्"

अर्थात् चित्तवृत्तीनां निरोधे जाते तत्थेव द्रष्टृपुरुषः स्व-स्वल्पेऽवस्थितो भवति ।
 अविद्याकारणात्पुरुषः यः स्वमात्मानं बद्धं प्रकृत्या आसक्तान्यापि जानाति,
 तदविवेकज्ञानस्य विवेकख्यातेर्वोत्पत्तौ सत्यामेव स्वातन्त्र्यशुद्ध, मुक्त, अपरिणामि,
 स्वल्पेऽवस्थीयते, एतस्याः स्थितेरेव नाशकत्वमस्ति । विवेकख्यात्पुत्पादनं
 मनस एव क्षमता वर्तते । इत्थञ्च मन एव स्वक्षमता द्वारा पुरुषं बध्नाति स्व-

व्यक्ता द्वारा च पुरुषं विमोचयति । विवेकज्ञाने जाते तति चित्तं बुद्धिं वा
 "हेयमवेन्धत्ताम्" हत्पुष्टत्वा चित्तं चित्तस्य परिणामस्वस्य । विवेक्याति-
 ज्ञापि हेयतया प्रतिपादयन्ति विद्वान्तः ।

पूर्वमीमांसाद्वयि मनसः व्यक्ताः

पूर्वमीमांसायां मनसः व्यक्ता प्रायस्तथैव यति यथा विशेषिकद्वयि
 प्रतिपादिताऽस्ति । पूर्वमीमांसायां सर्वेषां प्रमाणानां कृते मनः कारणस्येव
 स्वीकृतमस्ति । पूर्वमीमांसायामपि अन्यद्वयमिव शरीरमात्मनो भोगायत्तनं
 भवति । मनसः एतत्तामर्थ्यमस्ति यत् चैतन्यस्याग्रय आत्मनः प्रत्यक्षकर्ता भवति ।
 अर्थात् आत्मा चैतन्याग्रयो भवति मनसप्रत्यक्षगम्यश्चापि वति ।

गोष्ठावस्थायागात्मनि सहजविराजमानबुद्धस्य भोगोऽपि मनसैव
 जायते । आचार्यकुमारिलस्यैवेदं मतमस्ति, यथा -

"दुःखात्पन्तसमुच्छेदे तति प्रागात्मवर्तिनः ।

सुखस्य मनसा हुज्जिर्भुज्जितरुक्ता कुमारिलेः ॥

देहेन्द्रियादीनामत्यन्तिकपरिध्वंसानुगृहीतं मनस्तदनुभवसाधनम्² ।

इत्थञ्च मनस एव तामर्थ्यमस्ति, यत् गोष्ठेऽपि सुखस्यानुभावं
 साधनं भवति । सुखादेरपरोक्षसाधनमिदमन्तरिन्द्रियं मन एवास्ति, इदञ्च मनो
 विष्णु भेज्यति मनसि स्यन्दनमपि नैव जायते । ग्रीमांतकाः विशेषिकद्वयि प्रति-

पादितस्य मनसः अणु परिणामं न स्वीकुर्वन्ति, न च जनसञ्चयतत्त्वमङ्गी-
कुर्वन्ति । इत्थञ्च व्यसहारे सुखादेशोऽगत्या मोक्षावस्थायां सुखस्य चानुभवः
अन्तरिन्द्रियमनस एव कारणमस्ति । यतोहि मनो विभु अस्ति, अत आका-
शादिरिवेदनं स्पन्दरहितं भवति । इत्थञ्च मनस्यात्मानि च विभुत्वे सत्त्वे-
ऽपि द्वयोरितरेतरसंयोगोऽपि जायते । मीमांसकाः विभुद्रव्याणां परस्पर-
संयोगं कर्मजक्रियाद्वारा नैव स्वीकुर्वन्ति, आत्ममनसोः संयोगमजन्यमङ्गी-
कुर्वन्ति । अनया दृष्ट्या न्यायविशेषिकमतेन, यदात्ममनसोः संयोगं क्रियाजन्य-
मङ्गीक्रियते, तेन अतमेदो नास्ति । दिगाकाशादीनां मीमांसका प्रत्यक्षत्वमङ्गी-
कुर्वन्ति । दिगाकाशादीनाञ्च प्रत्यक्षज्ञानार्थं मन एव कारणत्वेन स्वीकृतमस्ति -

दिगाकाशादिनां प्रत्यक्षत्वात् तदवगमे मनसः
करणमसत्त्वात् दिगाकाशादिष्वतिरेक सिद्धिरपि
स्थयवसेया । इति सिद्धं दशमं मनोद्रव्यम् ।

आचार्य प्रभाकरमतेऽपि मनोऽणु स्वस्वमेव भवति +

द्रव्यानारम्भकत्वे यदा सत्यणुद्रव्यं भवेन्नमः ।
सुखादेरापरोक्षस्य साधनं मन इन्द्रियम् ॥
अयोग्यद्वयं तल्लिङ्गं ज्ञानानामक्षजन्मनाम् ।

अर्थात् मनः किमपि द्रव्यं नोत्पादयति । अथवा जनस्तदिन्द्रियमस्ति यत्सुखादेः
प्रत्यक्षानुभवस्य साधनमस्ति, इन्द्रियैरुत्पद्यमानानां ज्ञानानां युगपदुत्पत्त्यभाव-
कारणान्मनसः सत्ता सिध्यति ।

उत्तरगीर्वाणायां वेदान्तदर्शने मनसः वृत्ताः-

अद्वैतवेदान्तमते आत्मा निर्विषयतत्त्वत्वेन स्वीकृतो वृत्तिः ।

तामग्न्यवहारे प्रमाणद्वारा ज्ञानमुत्पादयितुं मनोऽन्तःकरणत्वेणैव स्वीकृतमस्ति, यतोहि अद्वैतवेदान्ते आत्मनः स्वल्पं तद्विषयदानन्दात्मकमस्ति । अतः आत्मा ज्ञानाश्रयो न भवति । अपितु ज्ञानस्वल्पमेवाङ्गीक्रियते ।

श्रीशिवस्थायामपि मनसः कारणतां वेदान्तदर्शनं नैव स्वी-

करोति, अपि तु आत्मा अवाङ्मनसगोचर एवाङ्गीक्रियते । "न तत्र मनो-
गच्छति" इति धृतिरपि आत्मनः मनसः परत्वेनैव सूचयति । तावत्तत्त्वादयो-
ऽपि मनसो वृत्तित्वेणैव कथिताः सन्ति, एतत्पूर्वमेव स्पष्टीकृतं वृत्तिः । मनस
इदं तावदर्थमस्ति, यत् स्ववृत्त्यात्मकज्ञानेनाविद्या विनाशयति । तदेव तर्हि
जीवाः धन्यनान्मुक्ताः सन्तः स्वतन्त्रवृत्तये श्रीशिवस्थायाम् अवतिष्ठन्ते ।
अद्वैतवेदान्तः "मनसैवानुद्भूतव्यम्, धन्यमता न मुक्तो" एतद्वचनपरस्परविरोध-
प्रतीयमानवृत्तयोः पारस्परिकविरोधस्य निराकरणं करोति । वेदान्ते मनो-
वृत्तिव्याप्यत्वमङ्गीकृतमस्ति, किन्तु ज्ञानविषयत्वस्य फलव्याप्यत्वस्य निषेधः
कृतो वृत्तिः, यथा -

"फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृदिर्निराकृतम् ।

ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता ॥"

अथादितस्य मनस एव तावदर्थमस्ति, यत् "तत्त्वमसि" अथवा "अयमात्मा ब्रह्म"

इत्यादि महावाक्यश्रवणद्वारा तन्मनो जीवबुद्ध्यजोः प्रतीयमानं श्रेयस्यज्ञानम-
ण्डाकारां घुत्तिमुत्पादयविनाशयति । एतेनैव वेदान्तो मनसः गृह्यता स्पष्ट-
स्थेन ज्ञातुं शक्यते ।

वैष्णवाचार्यः उपासनाद्वारागुक्तिं स्वीकरोति । ते अद्वैत-
वादिनः सन्तोऽपि शांकराद्वैतमते जीवतत्त्वात्तं बुद्ध्यजः एकतां नैव स्वीकुर्वन्ति।
श्रवणाध्यानोपासनाद्वारा च तेऽपि अज्ञानस्य निवृत्तिविषये ऐक्यत्वेवाव-
लम्बन्ते । उपासनाभानसिद्धीं प्रिया वदतिऽस्मिन् विषये शंकराचार्येण सह कस्यापि
मतभेदो नास्ति । व्यवहारकाले समग्रप्रमाणानां मूलेऽन्तःकरणस्यासाधारणकारणता
स्वीकृता वदति । तैत्तिरीयारावदविच्छिन्नध्वेयाकार घुत्त्युत्पादनमेवोपासना वदति ।
अतः समग्रोपासनाविधिः मनो मूलक एव वदति ।

जैनदर्शने मनसः कर्तृताः -

अन्यदर्शनानामिव जैनदर्शनमपि मनसः करणतां स्वीकरोति ।
एतत्पूर्वमपि प्रतिपादितमस्ति यत् जैनदर्शने ज्ञानस्य श्रेयस्यशङ्कीकृतमस्ति -
॥१॥ प्रत्यक्षज्ञानम्, ॥२॥ परोक्षज्ञानञ्च ।

आत्मसापेक्षं ज्ञानं प्रत्यक्षज्ञानं भवति । एतस्मिन्ज्ञाने इन्द्रियगमनसो
स्पेक्षा नास्ति, किन्तु परोक्षज्ञानार्थं केवल मनसो एवापेक्षा वदति । इत्यथ ज्यैत-
न्मनस एव सामर्थ्यमस्ति, यत् जैनदर्शने तत्परोक्षज्ञानमन्येन्द्रियसाहाय्येन
कदाचित् कदाचित् स्वत एव सुखदुःखादीनां ज्ञानमुत्पादयेत्तेत् ।

शीघ्रदर्शने मनसः धमताः

यथा च पूर्वोक्तोऽपि प्रतिपादितमस्ति यत्षोडशनिष्ठस्य विकासचक्रस्य
सम्प्रदायेषु उभूत -

॥१॥ वैश्वामिका - बाह्यार्थप्रत्यक्षज्ञानस्य सिद्धान्तं स्वीकुर्वन्ति । बाह्य-
वस्तूनां प्रत्यक्षं कारयितुमेतस्मिन् मते परमावश्यकता
वर्तते । मनस एवेवा शक्तिर्वाति, यथा बाह्यार्थान्तराणां सर्वेषां धर्माणां ज्ञान-
मिन्द्रियेण मनसा वा जायते ।

॥२॥ सीनान्तिका - एते बाह्यवस्तूनां सत्तां स्वीकुर्वन्ति, परन्तु वस्तुनः
सत्ता अनुमेयैव भवति । अतः सीनान्तिकबोद्धा
बाह्यार्थानुमेयवादं स्वीकुर्वन्ति । अनुमित्यर्थं व्याप्तिज्ञानमावश्यकम् । अतः
एतस्मिन्सम्प्रदायेऽपि बाह्यार्थस्य ज्ञानं मनसैव जायते ।

॥३॥ योगाचाराः - एतत्सम्प्रदायानुयायिनो विज्ञानवादस्य सिद्धान्तं स्वा-
पश्यन्ति । एतस्मिन्मते विज्ञानमर्थात् मनोबुद्धिरेवा एक-
मात्रं तत्त्वमस्ति । एते समग्रं बाह्यं शीतिरुज्यं जगत् नितान्तं मिथ्या मन्यन्ते,
चित्तस्थैवैकां सत्तामङ्गीकुर्वन्ति । एतन्मतानुसारं चित्तस्थैवेदं सामर्थ्यमस्ति
यत् चित्तमेव शरीराभ्यन्तरं शरीराद् बाह्यं च नानाप्रकारकाणां वस्तूनां स्व-
धारयति । अत्र मते योगोपरि समापिष्टया बलमधिकं दत्तं वर्तते । अतः एतन्मतं
योगाचारपदवाच्यमपि भवति ।

॥४॥ माध्यमिका - एते "शून्यवादस्य" सिद्धान्तं स्वीकुर्वन्ति । एतस्मिन्
सम्प्रदाये समस्तजगतः सत्ता प्रातिभासिकी वर्तते केवलं

शून्यस्यैव च तत्ता पारमार्थिकी वर्तते । मनसः शक्तिकारणादेव माध्यमिकशून्य-
वादिबोद्धाः "सर्वं शून्यं शून्यम्" इति भावनां भावयन्ति । एतद्भावनायाः
प्राबल्येन च निर्वाणवस्थायाम् गच्छन्ति । यद्यपि एतस्मिन् मते संसारोऽपि
असत्यः अस्ति निर्वाणमपि धातव्यमेवास्ति तथापि शून्यस्य भावना मनोद्वारेव
कर्तुं शक्यते । मानमेयोदयग्रन्थे बोद्धानामेतेषां चतुर्णां सिद्धान्तानां वर्णनमेकस्मिन्नेव
श्लोके इत्थं प्रतिपादितवन्तो, यथा -

"बुद्धयो माध्यमिको विवर्तमयितं शून्यस्य भवे जगद्,

योगाधारमते तु सन्ति मत्तयत्तातां विवर्तोऽखितः ।

अथोऽस्ति वषिकस्त्वसावनुगितो बुद्धयेति सौमान्तिकः,

प्रत्यक्षं क्षणभंगुरं च सकलं वैश्वमिकी भावते ॥"

बौद्धधर्माध्यायटांगिकमार्गे सम्यक्संस्कृतादिताधना मनस्येवाधिता वर्तते । बौद्ध-
धर्मस्य "नेरात्म्यवादः" बुद्धसिद्धान्तो वर्तते । "सर्वं दुःखं दुःखम्" सर्वमनात्म्य-
मनात्म्यम् "सर्वं शून्यं शून्यम्" इति तिष्ठो भावनाः मनसैव भाविताः भवन्ति ।
यस्तुतो मनस एतस्मिन् सम्युदाये एतावन्महत्त्वं प्रदत्तमस्ति यत् ॥१॥ स्व,
॥२॥ वेदना, ॥३॥ संज्ञा, ॥४॥ संस्कार, ॥५॥ विज्ञानमिति पञ्चस्कन्धानां
तमुदाय एव "आत्म" पदवाच्यो भवति एतदर्थन्य मन एव मूलं कारणमस्ति । तच्चि-
कल्पकप्रत्यक्षं निर्विकल्पकस्य प्रत्यक्षमपि मनसः शक्त्यैव सम्भाव्यते ।

आस्तिकदर्शनेषु मनसः क्षमतायाः विवेचनम्, न्यायवैशेषिकदर्शनयोः

आत्मानो विशेषगुणानां तुल्यदुःखप्रयत्नादीनां वर्णनं च पूष्येवाभूत्, तत्रैव चेतदपि

कथितमस्ति, यदात्मनो विशिष्टगुणानामेतेषामभिव्यक्तिरात्मजनतोः संयोगेनैव जायते । मनस स्वैयं क्षमता अस्ति यद् आत्मनो विशेषगुणानां अभिव्यक्तिं स्व-संयोगद्वारा आत्मनि उत्पादयति । मनस्तत्त्वस्य सर्वनक्षमता विषये मनसः संकल्पशक्तिविषये च योगद्वनि मनस्तत्त्वस्य घर्णनप्रसङ्गेऽत्र संकेतितां वति । अतस्तस्यात्र पुनरावृत्तेरावश्यकता नास्ति ।

॥४॥ मनसः प्रकायार्णाम विवेचनम्

मनसः स्वत्वस्य मनसः क्षमतायाश्च घर्णनप्रसङ्गे मनसः प्रकायार्णामपि स्पष्टता अधिकतया कृताऽस्ति । अतः पुनस्तस्य विस्तारेण घर्णनस्यावश्यकतानेव प्रतिभाति । न्यायविशेषिकतांध्ययोगपूर्वोत्तरश्रीमांसाद्वनिषु प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाथार्पित्यभावज्ञानोत्पत्तौ मनः अन्तःकरणस्य स्वत्वेण कार्यं करोति । ज्ञानोत्पत्त्यर्थमपि जनतो साधारणकारणतां सर्वाण्यपि दर्शनानि स्वीकुर्वन्ति ।

यौद्धर्शनस्य विज्ञानवादे तु बुद्धेशिघत्तस्येवेदं प्रकायमस्ति यद् ,

तद् शरीराभ्यन्तरं तदपि बाह्यवस्तूनां घटपटादीनां स्वत्वे परिणम्यते । वेदान्ताद्वनिऽपि अविद्यायाः नाशः मनोवृत्त्यैव सम्भवति, यतोहि वेदान्ताद्वनि आत्मना चित्त्वा वा महाविद्यायाः क्वचन विरोधो नास्ति । अपितु आत्मा अविद्याया आश्रयो विषयश्चापि भवति । अतोऽविद्यायाः नाशार्थं तत्त्वमस्यादिमहावाक्यद्वारा या अखण्डाकारावृत्तिः मनसि उदेति, तावृत्तिः अविद्यायाः विरोधिनी भवति । तेन चाविद्यां विनाशयन्ती आत्मानं स्वस्वस्थावस्थितौ अर्थात् मोक्षवस्थायां अवस्थापयति ।

जेनद्वनिऽपि प्रत्यक्षादिव्यावहारिकज्ञानोत्पादनार्थं मनतः प्रकायार्णव

स्वीकृतिः कर्तते । सांख्ययोगदर्शनयोरपि अधिद्यायाः नाशः सुसंस्कृतमनस एवा-
धीनो भवति । चित्तवृत्तेर्निरोधः सविकल्पकनिर्विकल्पकसमाध्यवस्थानामुत्पादनं
मनस एवाधीनो कर्तते । एतत्सर्वथा सत्यमस्ति यत् सांख्ययोगदर्शनयोर्विवेकज्ञान-
मार्गात् सत्त्वगुणान्यतादयातिः मनोवृत्तिद्वारेणोत्पद्यते । अतश्च प्रका अपि
विशुद्धसत्त्ववर्तो मनस एवावस्था विशेषस्था जायते । व्यवहारस्य सम्पूर्णं कार्यं
प्रकृत्यन्तर्गतत्वकारणात् मनोमूलकमेव कर्तते । यतोहि आत्मा तु अतः, अपरि-
णामी चित्तवृत्तित्वस्यैव चापि कर्तते । साधनान्ते विवेकख्यातिरपि हेयवदेव
स्थापिता कर्तते । इन्द्रियगोचरस्य बाह्यकमतः पदार्थद्वारोत्पाद्यमानं शब्दस्पर्श-
स्पर्शगन्धादीनां ज्ञानमिन्द्रियस्य जनत्वाधीनं कर्तते । अत एव मनोऽन्तःकरणं
शरीराभ्यन्तरीयमसाधारणकारणं वा कथितमस्ति, इन्द्रियाणि च बाह्यकरण-
मूलानि सन्ति । वेदान्ते "मन एव जगत्सर्वम्" इत्युक्त्वा मनसो महत्त्वपूर्णं
प्रकार्यं गोचरस्येण प्रतिपादितं कर्तते । मनः केवलमात्मनि पतिताविद्यावरणभंगं
करोति, वेदान्तदर्शने चात्मा स्वयम्प्रकाशकारणात् मनोद्वारा प्रकाशनीयं
नेवाङ्गीकरोति ।

षष्ठ्याध्याये मनतः प्रमाणानाञ्च विवेचनं भविष्यति तत्रैव च
तन्मन्तानुसारं मनतः प्रकायार्णवं यथास्थानमुल्लेखोऽपि भविष्यति ।

॥२॥ प्रकायार्णवं तुलनात्मिका समीक्षा:-

प्रकायार्णवं तुलनात्मकसमीक्षायां जातायामेतात् स्पष्टमेव जायते
यत् प्रकायदृष्ट्या आस्तिकदर्शनानां निम्नश्रेणु विभाजनं कर्तुं शक्यते -

॥१॥ तदा तितकदर्शनं यदात्मनि विशेषगुणान् स्वीकरोति, इन्द्रियमानसोः संयोगेनात्मनो विशेषगुणानामपि व्यवहितमङ्गीकरोति । यथा- न्यायः, वैशेषिकम्, पूर्वमीमांसादर्शनम्, जैनदर्शनञ्च ।

॥२॥ आत्मा असंगः, अपरिणामी, शुद्धः, चित्तिमात्रमित्यङ्गीकुर्वन्तु दर्शनेषु व्यावहारिकसम्पूर्णक्रियाकलापाः मनसः प्रकाशान्तर्गताः वर्तन्ते । यथा - सांख्ययोगदर्शनम् ।

॥३॥ आत्मनो निविश्यतत्त्वमङ्गीकुर्वन्ति अद्वैतवेदान्तदर्शने व्यावहारिकज्ञानोत्पादनस्य पूर्णं प्रकाशं मनस एव वर्तते । आत्मनि एतित्ता विद्याया आवरणमण्डाकारमनोवृत्त्यानाशकरणमपि मनस एव प्रकाशं भविष्यति ।

॥४॥ शाश्वतस्यात्मनोऽस्तित्वमस्वीकर्तुं दर्शनेषु चिकानवादे समग्र-व्यावहारिकक्रियाकलापाः मनसः प्रकाशान्तर्गताः एव सन्ति । शून्यवादे तु शून्यातिरिक्तस्य कस्यापि वस्तुनः तत्त्वा स्वीकृता नास्ति, तथापि "सर्वं शून्यं शून्य"मिति श्रावणार्थं मनसः साहाय्यगृहणं नितान्तमावश्यकम् ।

पाश्चात्त्यदर्शनेऽपि मनसः प्रकाशानां यद् वर्णनमस्ति, तदधिक-तयोपरि वर्णनान्तर्गतं समाविष्टं भवति, अतो विस्तरेण तस्य तदीय विविध-व्याख्यान्तर्ण्य वर्णनमत्रानावश्यकमेव प्रतिपादयति ।

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

प्रमा एवं प्रमाणम्

अस्मिन्प्रमाणे विभिन्नास्तिकद्वयानि प्रमाणस्य तदीय प्रक्रियायाश्च
तद्विषये विवेचनं भविष्यति । प्रमाणानां विभिन्नप्रक्रियास्तु एतासु मनसः स्थान-
मेवं प्रमाणेषु मनसः प्रकार्येष्वपि दृष्टिप्राप्तौ भविष्यति । पञ्चमोऽध्याये मनसः
प्रकार्याणां विवेचनमभूत् तेषाञ्च प्रकार्याणां तुलनात्मिकासमीक्षा अपि कृता वर्तते।
एतस्मिन्प्रमाणे प्रत्येकास्तिकद्वयानि स्वीकृत प्रमाणानां विवेचनम्, प्रमाणप्रक्रिया
तथा तद्विषयकमनसः कार्यकलापानाञ्च विवेचनमेव मुख्यमुद्देश्यमस्ति ।

प्रमाणशब्दार्थः प्रमाया [अर्थात् यथार्थज्ञानस्य] साधनमस्ति । प्रमाण-
विवेचनेन तात्पर्यमिदमस्ति यत् तेषां साधनानां विवेचनम्, येन मानवो यथार्थ-
ज्ञानपर्यन्ताभिन्निद्रयमनसोः साहाय्येन गच्छति । प्रमायाः लक्षणं कुर्वन् न्यायद्वयनि-
कथितमस्ति यत् "तद्वति तत् प्रकारकं ज्ञानं प्रमा" । अर्थात् प्रमा यथार्थज्ञानं
वा तद् भवति यद् धर्माविशिष्टे वस्तुनि तद्विवेचनेन युक्तं ज्ञानमस्ति । यथा
गोः यथार्थज्ञानम्, गोत्वधर्माविशिष्टपदार्थे गोत्वप्रकारकं ज्ञानमेव प्रमाज्ञानं भवि-
ष्यति । यदि गद्विषयधर्माविशिष्टे पदार्थे गोत्वप्रकारकं ज्ञानमुत्पद्येत्, तदा तद्
प्रमा अर्थात् यथार्थज्ञानं न भवति, अपितु अप्रमेत्येव वदेत् ।

तार्किकः "प्रमाकरणं प्रमाणम्" तथा "यथार्थानुभवः प्रमा" एवमनुभवश्च
स्मृतिव्यतिरिक्तं ज्ञानम्" इत्युक्त्वा यत्तत्क्षणं कृतम्, तत्क्षणं पूर्वमीमांसायाः
भाट्टमते स्वीकृतं न भवति । तार्किकाः प्रमायाः करणं प्रमाणमिति कथयन्ति ।

यथायानुभवश्च प्रमा उच्यते तथा स्मृतिभिन्नं ज्ञानमनुभव उच्यते । आदृतमतस्य
 दार्शनिकप्रमायाः उक्तलक्षणे "यथायानुभवः प्रमा" इति लक्षणे अतिव्याप्तिदोष-
 ग्रस्ततां च बोधयन्ति, यतोहि अनुवादकः ज्ञानगुहीतग्राही भवति । अतः
 प्रमायाः उक्तं लक्षणमनुवाद केऽपि गच्छति, यतोहि तार्किकाणां मुख्यप्रमालक्षणे
 अनुवादव्यावर्तकं किमपि पदं नास्ति । आदृतमते "प्रमाकरणं प्रमाणम्" इति
 व्युत्पत्तौ "प्रमा" शब्दो लक्षणावृत्तिद्वारा प्रमायाः कार्यभूतं प्राकट्य-
 [ज्ञातता]-मपि बोधयति । अतः प्राकट्यत्वप्रमायाः कारणीभूतं प्रमाज्ञानमपि
 प्रमाणपदवाच्यता लभते । अतो आदृतगणाः फलप्रमाणवादिन इत्युच्यन्ते ।

प्रमाकरणं प्रमाणम् - इति प्रमाणत्वं सिद्धम् । इदं च प्रमाशब्देन
 लक्षणा तत्कार्यभूतस्य प्राकट्यस्यापि प्रतिपादनात् प्राकट्यस्य प्रमाकरणत्वेन
 ज्ञानस्यापि प्रमाणत्वमाहुः । एतावता च वयं फलप्रमाणवादिन इति गीयामहे ।

वेदान्तादपि "चेतन्यं प्रमा" इत्युक्त्वा न्यायविशेषिकसम्मतं "तद्वति
 तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमा" इति लक्षणं निराकृतं भवति । न्यायविशेषिकवेदान्ते च
 प्रमाणस्य लक्षणम् "प्रमाकरणं प्रमाणम्" इति स्वीकृतमस्ति, अर्थात् प्रमायाः यथार्थ-
 ज्ञानस्य वा यदसाधारणं कारणमस्ति, तदेव प्रमाणपदवाच्यमस्ति । किन्तु प्रमा-
 विषये वेदान्तस्य न्यायविशेषिकापेक्षया मतभेदो वर्तते । स्मृति अनुभवभेदेन न्याय-
 दपि ज्ञानस्य विभागद्वयमस्ति । स्मृतिम्परित्यज्यप्रमायाः लक्षणं वेदान्ते इत्येवं
 कृतमस्ति -

तत्र स्मृतिव्यावृत्तं प्रमात्वं - अनधिगतावाधितार्थ-
विषयकज्ञानत्वं प्रमात्वं ।

अर्थात् स्मृतिपरित्यज्यप्रमाज्ञानं तज्भवति, यस्य विषयः पूर्वजाधिगतो न भवेद-
वाधितार्थविषयज्ञानत्वञ्च तत्र भवेत् ।

न्यायदर्शने "यथार्थानुभवः प्रमा" इति प्रमायाः लक्षणं कृतमस्ति यतोहि
स्मृतिज्ञानमनुभवज्ञानाज्जिन्नं वस्तु वतति, अतः तज्ज्ञानं प्रमाज्ञानं नास्ति ।
"यतीन्द्रमतदीपिका" नामके ग्रन्थे "यथावस्थितव्यवहारानुगुणं ज्ञानं प्रमा" इति
प्रमायाः लक्षणं कृतमस्ति, यतोहि स्मृतिज्ञानमपि यथावस्थितव्यवहारानुगुणज्ञाना-
न्तर्गतमेव भवति, अतस्तन्निराकरणार्थं न्यायप्रते केवलं यथार्थानुभव एव प्रमाशब्द-
वाच्यो भवति स्मृतिज्ञानस्य च प्रमात्वं निराकृतं भवति । श्रीमद्वाचस्पतिमिश्र-
विरचिते "न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकापरिशुद्धि" नामके ग्रन्थे स्मृतेः प्रमात्वस्य
निराकरणमित्यर्थं कृतं वततिः -

"एवं च कथं स्मृतिः प्रमा ? किञ्च स्मृतेरार्थाध्ययमपि
कृतम् ? नहि यादृशार्थो यदा स्मरति, तादृश एवास्ती,
तदा पूर्ववस्थायामपतमाने काले निवृत्तत्वात् ।
अनिवृत्तौ हि पूर्वमेव न स्यात् ।"

इत्थञ्च प्रमाविषये अतमेदाभावेऽपि स्मृतिज्ञानं प्रमाज्ञानत्वेनैव
स्वीक्रियते । वेदान्ते नधिगता वाधितार्थविषयकं ज्ञानमेव प्रमाशब्दवाच्यं भवति।
यद्यपि स्मृत्यनुभवभेदेन ज्ञानं द्विप्रकारकं भवति, तथापि भ्रमप्रमाभेदेनापि ज्ञानस्य

द्वी भेदो भवतः । यदि पूर्वानुभवो यथार्थज्ञानं भविष्यति, तदा तस्य स्मरणमपि
 भूमात्मकेष्व भविष्यति, किन्तु यदि पूर्वानुभवो यथार्थस्तदा तस्य स्मृतिरपि
 यथार्थेव भविष्यति, तथापि प्रमाणपदार्थान्तरिता या प्रमा व्रत्ति, तत् स्मृति-
 ताधारणत्वेणाङ्गीकर्तुं नैव शक्यते, किन्तु अनुभवव्याप्त्यै एव प्रमाणपदार्थान्तरित-
 प्रमाया अर्थो ज्ञातव्यः ।

अद्वैतवेदान्ते प्रमायाः यत्त्वत्वं कृतमस्ति तदनधिगतायाधितार्थ-
 विषयकं ज्ञानमेव प्रमाशब्दवाच्यमस्ति । तस्य कारणमिदमस्ति यत् अद्वैतवेदान्तस्य
 गते ब्रह्मव्यतिरिक्ततत्त्वप्रपञ्चज्ञानं भ्रम एवाङ्गीकृतं व्रत्ति, तच्चाविद्यातत्कारेण
 जन्यमुच्यते । "तद्व्रत्ति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमा" इति नैयायिकसम्मतस्य लक्षणस्य
 परित्यागो त एव कृतो व्रत्ति, यतोहि अद्वैतवेदान्तगते भ्रमस्थले निर्वचनीयव्याति-
 रङ्गीकृता व्रत्ति । अतः शुक्लो विद्यमान प्रातिभासिकस्य रजतस्य ज्ञानमङ्गी-
 कृतमस्ति, इत्थञ्च नैयायिकस्य लक्षणं भ्रमेऽतिव्याप्तं भवेत् । अस्तु ! प्रमाविषये
 एवमुक्तारकमतभेदान् प्रदर्श्य एतज्ज्ञातव्यमुचितं प्रतिभाति यत् प्रमाणलक्षणे कथमपि
 मतभेदो नास्ति । प्रमायाः करणमेव प्रमाणमुच्यते । अतः "प्रमाकरणं प्रमाणम्"
 इति प्रमाणस्येदं लक्षणं निर्दिष्टमेव भवति ।

आस्तिकदर्शनेषु प्रमाणानां संख्यायां प्रक्रियायान्य पर्याप्तमतभेदो
 व्रत्ति । एतस्य निष्पण्णे भविष्यति । प्रमाणानां संख्याविषये निम्नलिखिताः
 श्लोकाः दयातव्याः भवन्ति -

"प्रत्यक्षमात्रं चार्वाका बीजा वैशेषिका द्वयम् ।

सांख्या योगास्त्रयं चैव तार्किकाश्च चतुष्टयम् ॥

पञ्च प्रमाकराः श्रौतास्तथा वेदान्तिनश्च षट् ।

पौराणिकास्तथा वाङ्मयी प्रमाणानि ब्रुवन्ति वै ॥"

अस्य श्लोकस्य स्थान्तरमपि श्रीमण्डनमिश्रकृते ब्रह्मसिद्धान्तनामके ग्रन्थे समुपलभ्यते -

"चार्वाकास्तावदेकं द्वितयमपि पुनर्बोद्धवैशेषिकी द्वयोः ।

शास्त्रार्थश्च सांख्यास्त्रितयमुदयनाद्याश्चतुष्टयं तदन्ति ।

प्राहुः प्रमाकराः पञ्चकमपि तु पुनर्बोद्धवैदान्तविज्ञाः ।

षट्कं पौराणिकारत्नचटकाभिदधिरे तमेवेतिद्वययोगात् ॥"

॥ प्रत्यक्षप्रमाणम्

वैशेषिकद्वयानि प्रत्यक्षप्रमाणानुवृत्तेति केवलं प्रमाणद्वयमेवाङ्गीक्रियते,

किन्तु न्यायद्वयानि प्रत्यक्षप्रमाणानुमानोपमानशब्दाख्यानि चत्वारि प्रमाणानि स्वी-
कृतानि सन्ति ।

१. न्यायवैशेषिके प्रत्यक्षप्रमाणस्य प्रक्रियाः

प्रत्यक्षप्रमाणस्य लक्षणम् - "साक्षात्कारि प्रमाकरणं प्रत्यक्षम्" इति

भवति । अर्थात् साक्षात्कारिप्रमायाः करणमेव प्रत्यक्षप्रमाणमुच्यते, साक्षात्कारिणी
प्रमा च सा भवति या इन्द्रियजन्या प्रमा भवेत् । तद्विकल्पकनिर्विकल्पकभेदेन
साक्षात्कारिप्रमाया अपि भेदद्वयं भवति, तस्याश्च प्रमायाः करणं त्रिप्रकारकं

भवति -

१. विश्वेश्वरसिद्धान्तशिरोमणिकृत दर्शनमीमांसा - ५, तर्कभाषा - पृष्ठ ११५.

साक्षात्कारि प्रमाकरणं प्रत्यक्षम् । साक्षात्कारिणि च प्रमा
 संबोध्यते या इन्द्रियजा । सा च द्विवधा, सविकल्पक-निर्विकल्पकभेदात् ।
 तस्याः करणं त्रिविधम् । कदाचिदिन्द्रियम्, कदाचिदिन्द्रियार्थतन्निर्कर्षः,
 कदाचिद् ज्ञानम् ।

इत्थञ्च कदाचिदिन्द्रियद्वारा कदाचिदिन्द्रियार्थतन्निर्कर्ष-
 द्वारा, कदाचिन्निर्विकल्पकज्ञानद्वारा च सविकल्पकं ज्ञानमुत्पद्यते ।

॥अ॥ निर्विकल्पकप्रत्यक्षप्रमायाः प्रक्रियाः - यदा निर्विकल्पकप्रत्यक्षप्रमायाः
 फलमुत्पद्यते, तदा इन्द्रियं

करणं भवति । आत्मा मनसा संयुज्यते । मन इन्द्रियेण, इन्द्रियार्थेन तद्व संयुज्यते ।
 अयं नियमोऽस्ति, यद् इन्द्रियाणि वस्तूनि प्राप्यवस्तुभिः सम्बद्धानि भवन्ति ।
 अर्थं प्रकाशयन्ति अर्थात् पदार्थज्ञानं कारयति । इत्थञ्चाद्येन तन्निर्कृतेन्द्रिय-
 द्वारा निर्विकल्पकं ज्ञानमुत्पद्यते । निर्विकल्पकज्ञानं तज्ज्ञानमस्ति, यस्मिन्
 ज्ञाने नाम जात्यादियोजनानास्ति, केवलं वस्तुमात्रस्यैव ज्ञानं जायते । नाम-
 जात्यादियोजनारहितस्यैतस्य निर्विकल्पकज्ञानस्य करणमिन्द्रियं भवति ।
 इन्द्रियार्थयोः तन्निर्कर्षो वान्तरव्यापारो भवति, निर्विकल्पकज्ञानस्य तस्य
 फलमस्ति ।

॥ब॥ सविकल्पकप्रत्यक्षप्रमायाः प्रक्रियाः - निर्विकल्पकज्ञानानन्तरं सविकल्पक-
 अर्थात् नाम जात्यादियोजनया युक्तं

ज्ञानमुत्पद्यते । यदा [2] तन्निष्ठावर्तन्निर्णयः स करणमस्ति, तदा निर्विकल्पक-
ज्ञानमवान्तरव्यापारो जायते, तद्विकल्पकं ज्ञानञ्च तत्तत् फलं भवति । तद्विकल्पक-
ज्ञाने नाव्यवस्थादियोजना भवति, यथा- "अयं ब्राह्मणोऽस्ति" इत्यत्र ब्राह्मणत्वं
जातियुक्तव्यवस्थोः प्रतीतिरिति, "अयं श्यामोऽस्ति" इत्यत्र श्यामत्वगुणविशिष्ट-
व्यक्तिः प्रतीयते । इत्यत्र च विशेषणविशेष्ययुक्तं तद्विकल्पकं ज्ञानमुत्पद्यते ।

[3] निर्विकल्पकं ज्ञानं कदा करणं भवति ? इति प्रश्नस्योत्तर-
मिदमस्ति यत् यदोक्तं तद्विकल्पकज्ञानानन्तरं हानोपादानोपेक्षाबुद्धिर्वा उत्पद्यते
एतद्विज्ञानोपादानोपेक्षा बुद्धित्वं फलं प्रतिनिर्विकल्पकज्ञानं करणं भवति तद्विकल्पकं
ज्ञानञ्चावान्तरव्यापारहानोपादानोपेक्षाबुद्धिर्वा फलं भवति । अवान्तरव्यापारस्य
च लक्षणमित्यं ज्ञातव्यम् -

तज्जन्यकृतजन्यजनको व्यापारः । यथा -

कुठारजन्यः कुठारदास्त्रयोगः कुठारजन्यच्छिदा जनकः ।

यथा कुठारजन्यकुठारनष्टकृत्तः संयोगः कुठाराहुत्पद्यमानायाः छेदनक्रियायाः
जनको भवति । तथैव च यदा हानोपादानोपेक्षाबुद्धित्वं ज्ञानमुत्पद्यते तदा
निर्विकल्पकं ज्ञानमुत्पन्नं करणं भवति तद्विकल्पकज्ञानञ्चावान्तरव्यापारस्य कार्यं
करोति एतेन च हानाद्विबुद्धित्वं फलमुत्पद्यते ।

2. सांख्ययोगद्वयनि प्रत्यक्षमापत्य प्रक्रियाः -

सांख्यद्वयनि प्रत्यक्षमापत्य तत्त्वं प्रक्रिया रीत्यं वर्तते -

"प्रति विषयाध्यवसायो कृष्टम्"

अर्थात् विषयतन्निर्कृत इन्द्रियाश्रितोऽध्यवसायोऽर्थाद् बुद्धिर्धर्मः प्रत्यक्षप्रमाणद-
वाच्यो भवति । "प्रतिविषयम्" इत्यस्यार्थ इन्द्रियमस्ति यतोहि तत् प्रत्येक-
विषयं प्रतिवर्तमानं तिष्ठति । इत्यञ्च "अर्थं तन्निर्कृतं" इत्यर्थः सिध्यति ।
अध्यवसायबुद्धेर्व्यापारः परिणामस्थो वा व्यापारो भवति । इत्यञ्चेन्द्रियाणां
विषयेः सह तन्निर्कर्षं जातेऽपि बुद्धिगतज्ञानो गुणस्याभिभवस्तिरस्कारो वा जायते,
तदेव च सत्त्वगुणस्य यत्स्फुरणं भवति, तस्मैव नाम अध्यवसायवृत्तिः ज्ञानं वोच्यते।
एतदेव ज्ञानं प्रत्यक्षनामकं प्रमाणं भवति । विज्ञाकारे परिणतेन प्रमाणवृत्तित्व-
ज्ञानेन सह चेतनपुरुषस्य यो नुगृहः सत्त्वान्ध्यापि जायते, तदेव प्रमाणस्य फलमर्थात्
प्रमा भवति । इत्यञ्च प्रमा "यौल्लेख्य चित्तवृत्तिबोधः" इत्यप्युच्यते । यद्यपि
बुद्धितत्त्वं जडप्रकृतौः परिणामो विकारो भवति, अतो चेतनमस्ति । अतस्तस्य
बुद्धितत्त्वस्याध्यवसायोऽपि अचेतनमेव भवति, तथापि चित्तस्वल्पः पुरुषः, बुद्धौ
प्रतिबिम्बितः तन् बुद्धिस्थितज्ञानतुलादिधर्मद्वारा स्वयमपि तद्व्युक्तमिव प्रतीयते ।
इत्थञ्च चेतनपुरुषः बुद्धिद्वारा अनुगृहीतो भवति चेतनपुरुषेण च सह तादात्म्य-
भावापत्तिकारणात् अचेतनबुद्धिस्तदीयाचेतनं ज्ञानमपि चेतनमिव ज्ञायते । प्रत्यक्षे
विषयाः पृथग्यादिग्राह्यमदार्थाः तुलादिमनोभावविशेषत्वेण विद्यमानास्तिष्ठन्ति,
किन्तु तन्मात्राः इन्द्रियाणां विषयाः भवितुं नार्हन्ति । योगिनामेव कृतौ
तन्मात्रा अपि ग्राह्याः विषयाः भवन्ति ।

योगदशनिऽपि प्रत्यक्षस्य लक्षणं प्रक्रिया च तांशमिव प्रतिभाति ।

यथा -

इन्द्रियम् । तांशतत्त्वकीमुदी - पृष्ठ 22-24.

इन्द्रियगुणात्मिका चित्तस्य बाह्यवस्तुपराणां तद्विषयाः तादा-
त्म्यविशेषाऽऽत्मनोऽर्थस्य विशेषाधारणप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणम् ।

अर्थादिन्द्रियगुणात्मिका चित्तवृत्तिर्बहिर्निष्कृति बाह्यवस्तुद्वारा
व ता उपरक्ता भवति । इत्थञ्चोपरक्तावस्तुविषयवती चित्तवृत्तिरेव प्रत्यक्षं
प्रमाणमुच्यते । तथा च चित्तवृत्तौः प्रमाणत्वमेव मुख्यत्वेन प्रतिपादितमस्ति ।
चक्षुरादीन्द्रियान्तु केवलं तस्य द्वारमात्रमस्ति । अतश्चक्षुरादिविशेषे यत्प्रमाण-
शब्दस्य व्यवहारो भवति, तः नोपः प्रयोगो जातव्यः । शंस्य पीततादृश-
कारे परिणम्यमानस्य चित्तस्येन्द्रियेण तद्वैजायकारस्य परिणामो भवति । केवलं
चित्तस्येव परिणामो न भवति, यतोहि नैवे पीतताद्विदोषतत्वे एव चित्तस्य
“पीतः शंसः” इति ज्ञानस्य परिणामो भवति । यदि नैवे कागसादिरोमो न
भवेत्तदा “पीतः शंसः” इति ज्ञानस्य चित्तस्य परिणामो न भवेत् । इत्थञ्चा-
न्यव्यतिरेकक्रियाभ्यामिदं सिध्यति, यद् चित्तस्य वस्तुत्वाकारे परिणामः
इन्द्रियेण तद्वैव जायते । केवलं चित्तस्य परिणामो न भवति । अतश्चक्षुरादि
इन्द्रियाणामपि प्रत्यक्षादेः कारणताधारणकारणं वक्तुं शक्यम् । मुख्यत्वेन तु
चित्तवृत्तिरेव प्रत्यक्षप्रमाणाः कल्पत्वस्वीकारे औचित्यं प्राप्नोति ।

न्यायश्रेष्ठेऽपि कर्तव्योक्तौ पुनरिमांशवत्कारणत्वं तस्य नित्य-
त्वाद्गोपीकाराच्च चित्तस्य परिणामो नादृग्नीकर्तुं शक्यः । किन्तु तादृश-
योगे चित्तवृत्तेरिन्द्रियद्वारेण बहिर्निर्गमनं तथा बाह्यवस्तुनिर्गमनेन तस्य वस्तुत्वा-
कारे परिणामस्वीकार आवश्यक इवाभाति । वृत्तिचित्तयोः कार्यकारणभाव-
सत्त्वाद् कार्यकारणयोश्चाग्नेयसम्बन्धसत्त्वाद् वृत्तिचित्तस्य परिणामो वक्तुं
शक्यते । अन्यथापि प्रत्यक्षादिप्रमाणेषु नन एव कारणत्वेनादृग्नीकर्तव्यमस्ति ।

विभिन्नदशनिषु प्रत्यक्षादिप्रमाणानां स्वल्पं प्रक्रियाणां तुलनात्प्रकृत्ययनन्यास्य
शोधप्रबन्धस्य विषयो नास्ति । अस्मिन्बोधप्रबन्धे प्रधानत्वेणैतदेव प्रदर्शितमस्ति
यत् प्रत्यक्षादिप्रमाणेषु जनतः किं महत्त्वमस्ति, कथञ्च मनो साधारणकारण-
स्वत्वेण प्रमागन्तव्यार्थार्थज्ञानमुत्पादयति । तांश्चयोग्योः प्रत्यक्षप्रक्रियाया वेदान्त-
दशिनस्य प्रत्यक्षप्रक्रियायाः यथेष्टं सादृश्यमस्ति । एतस्य स्पष्टतायै वेदान्तप्रक्रि-
याया अपि संक्षेपोल्लेखो विधीयते ।

3. वेदान्तदशनि प्रत्यक्षप्रमाणस्य प्रक्रियाः -

एतत्पूर्वमेव प्रतिपादितमस्ति, यत् वेदान्तदशनि "चेतन्यं प्रमा"
इति स्वीकृतं वर्तते । वेदान्तपरिभाषायाऽपि शंका समुत्थापिता वर्तते, यद्
यदि चेतन्यमेव प्रमा अस्ति, तदा एतच्चेतन्यमनादिभूतमस्ति, तदा चक्षुरादीन्द्रि-
याणां प्रमायाः कारणमङ्गीकृत्य कथं प्रमाणं वक्तुं शक्नुयात् ? एतस्य समाधान-
मित्यं कृतमस्ति -

ननु चेतन्यमनादि, तत्कथं चक्षुरादेः तत्करणत्वेन प्रमाणत्वमिति
उच्यते । चेतन्यस्यानादित्वे पि तदभिव्यञ्जकान्तःकरणवृत्तिरिन्द्रियतन्निष्कर्षादि-
ना जायते इति वृत्तिविशिष्टं चेतन्यमादिमद् उच्यते । ज्ञानावच्छेदकत्वाच्च वृत्तौ
ज्ञानत्वोपचारः ।

अतः ज्ञानन्तु वास्तवचित्तरात्येव वर्तते किन्तु ज्ञानावच्छेदकत्व-
कारणात् चित्तवृत्तावपि ज्ञानशब्दस्य गौणः प्रयोगः कृतो वर्तते । न्यायवैशेषिक-

कनिषीर्यदपि जनो निरवप्रयत्नार्थो भवति । अतोऽन्तःकरणस्य परिणामा-
 तिकावृत्तिर्नाशुणीक्रियते, किन्तु सांख्ययोगवेदान्तेषु चान्तःकरणं निरवप्रय-
 त्तार्थं नास्ति । अन्तःकरणं ताद्विद्रव्यमस्ति, अतः सांख्यप्रयत्नार्थं स्वास्ति ।
 बुद्धावपि "तन्मनो हृद्यम्" इत्युक्त्या अन्तःकरणस्योत्पत्तिः ताद्विद्रव्यत्वज्यापि
 अशुणीक्रियते सांख्ययोगवेदान्तेषु तर्ह्येन एव कथितमस्ति । बुद्धावपि "मो"
 [अर्थात् मनः] शब्देन वृत्तित्वं ज्ञानं कथितमस्ति । अतः कणादयो जनत एव
 धर्माः सन्ति । अहं वृत्तिरपि जनत एव धर्मो भवति । एतत्तत्त्वं सांख्ययोग-
 वेदान्तानां मुख्यं य जनतः स्वस्वधर्मो वृत्तिश्च वृत्तिरिति कथितमस्ति ।

वेदान्तपरिभाषायां जनत इन्द्रियत्वाद्गोकारो नास्ति । तदा
 अहं पुनः तदुदेति, यत् वृत्तिरित्यस्य तादात्म्यः कथं कथितमस्ति, गोहि
 तादात्म्यस्य इन्द्रियजन्य एव भवति । एतस्याः शंकायाः समाधानं वेदान्त-
 परिभाषाकारः इत्यवृत्तिरिति -

नहीन्द्रियजन्यत्वेन ज्ञानस्य तादात्म्यम् । अनुमित्यादेरपि जनो-
 जन्यत्वात् तादात्म्यपत्तेः । ईश्वरज्ञानस्यानिन्द्रियजन्यस्य तादात्म्यानापत्तेरपि ।

अर्थात् ज्ञानस्य प्रत्यक्षकरणार्थेन्द्रियजन्यत्वमावश्यकं नास्ति ।

येषां मो जनत इन्द्रियत्वमस्ति तेषां मो अनुमित्यादिकानामपि जनो जन्यमेव भवति ।
 अतो अनुमित्यादिकानामपि प्रत्यात्वाद्गोकारो कथितमस्ति । ईश्वरस्य ज्ञानं
 तादात्म्यरहितं वा प्रत्यक्षं ज्ञानमस्ति, किन्तु तदिन्द्रियं जन्यं नास्ति । अतः

ज्ञानस्य साक्षात्कारार्थमिन्द्रियजन्यत्वमावश्यकं नास्ति । इत्यत्र अत्र
इन्द्रियजन्यत्वाभावेऽपि ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे काचिद् बाधा नास्ति । अतः पुनरि-
ज्ञानस्य साक्षात्कारार्थं अत्र इन्द्रियत्वाङ्गीकारो नावश्यकः । साक्षात्कार-
प्रयोजकमिन्द्रियजन्यत्वं नैव प्रमाणं प्रत्यक्षम् । इन्द्रियजन्यत्वं अनुमित्यादिज्ञान-
मयीति । ऐक्यानुमितिः उच्यते इति प्रत्यक्षत्वापत्तिर्विचर्यते, ये केचन स्य
ज्ञानं प्रत्यक्षज्ञानस्याङ्गीकुर्वन्ति, तदिन्द्रियजन्यत्वाद् प्रत्यक्षज्ञानं नैव तत्त्वमिति।
अथपि अनुमित्येवमस्तीति उच्यते इति प्रत्यक्षज्ञानं साक्षात्कारजन्यत्वाङ्गीकरोति, तथापि तदिन्द्रिय-
जन्यं नाङ्गीकरोति ।

अथवा विचारकतुल्यः प्रत्यक्षार्थं वेदान्तस्य प्रमाणं इत्यर्थं उच्यते ।

वेदान्ते निरुद्धकारकं तैत्तिरीयस्यैवमस्तीति भवति -

- 1- विषयवैतन्यम् ।
- 2- प्रमाणवैतन्यम् ।
- 3- प्रमाणवैतन्यम् ।

अत्र घटादयश्चिन्त्यैतन्यं विषयवैतन्यमित्युच्यते । अर्थात् तथै-
तन्यं यद् घटस्त्वोपाध्यायिचिन्त्यं भवति त एव घटो भवति ।

अन्तःकरणवृत्त्यवैतन्यं प्रमाणवैतन्यमुच्यते, अन्तःकरणव-
चिन्त्यं वैतन्यं प्रमाणवैतन्यमुच्यते । एतत्पूर्वमपि चतुर्थाध्याये स्पष्टीकृतमस्ति ।
यथा नरोत्तरस्यैव ज्ञानं नातिव्याप्यं किंत्वं इमे प्रमाणमिति, इमस्य चतुर्थोपाध्यायकारे

य परिणमते, तथैव विज्ञप्तमन्तःकरणमपि चक्षुरादिना तिर्यया बहिर्निर्मित्यघटादि-
 विषयं व्याप्नोति, घटादिविषयाकारे च परिणमते । अन्तःकरणस्य परिणाम-
 स्वान्तःकरणस्य वृत्तिरुच्यते । अनुमित्यादित्थलेषु अन्तःकरणवृत्तिः परतन्त्रा-
 न्यादिके न भवति । अतोहि अग्न्यादेशचक्षुरादिना तन्निर्माणं न भवति ।
 इत्युच्यते "अयं घटः" इत्यादि प्रत्यक्षस्थले घटादेः घटाकारवृत्तेर्यत्र बहिरेक-
 स्मिन्नेव देशे वस्थितिर्भवति । घटावच्छिन्नचित्तन्यं घटव्यवच्छिन्नचित्तन्यञ्चेतद्
 द्वयमपि चैतन्यात्मना एकेव भवति ।

घटादिविषयत्वान्तःकरणवृत्तेर्यत्र विभाजके द्वे चैतन्ये एकदेशव-
 स्थिति कारणात् तयोर्भेदो नास्ति । यथा गठान्तरीयताकाशम्, गठान्त-
 रीयन्त घटावच्छिन्नताकाशम्, गठावच्छिन्नाकाशान्निविद्यते, तथैव घटाव-
 च्छिन्नचित्तन्यं घटव्यवच्छिन्नचित्तन्यान्निविद्यते । इत्युच्यते "अयं घटः" इति
 प्रत्यक्षज्ञाने यतोहि घटाकारवृत्तेः घटे न तत्तयोर्भेदो भवति, घटावच्छिन्न-
 वृत्त्यवच्छिन्नचित्तन्ययोरभेदो जायते । अतो घटज्ञानस्य घटाग्रे प्रत्यक्षो भवति ।
 सुषुप्त्यवच्छिन्नचित्तन्यं तद्वै नियमेनैकस्मिन् देशे तिष्ठति । अतः सुषुप्ति-
 प्रत्यक्षे हृन्दिन्द्रियद्वारेण वृत्तेर्बहिर्निर्मितस्याव्ययकता नास्ति, "अहं सुषुप्ति" इति ज्ञानञ्च
 जायते । इत्युच्यते घटसंयुक्तमनोभागावच्छिन्नचित्तन्यस्य घटस्य अर्थात् घटस्थानस्य-
 ब्रह्मचित्तन्यस्याभेदो जायते, घटव्यवच्छिन्नघटाग्रे च घटस्य प्रत्यक्षज्ञानं भवति ।
 स्वल्पतो ब्रह्मचित्तन्यं न पुनश्चापि परोक्षं भवति । न च कदापि स्वापरोक्षतार्थं
 प्रमाणव्यापारम् । वृत्तिर्यं व्यापारम् । अथवा मनोऽपेक्षते, यतोहि ब्रह्मचित्तन्यं
 स्वपुकाशोऽस्ति । मनोभागावच्छिन्नचित्तन्यविषयावच्छिन्नचित्तन्येति व्याख्या

चेतन्याभ्यामवच्छिन्नं यद् प्रत्यक्षैतन्न्यस्ति, तदेतन्नादिविषयादे प्रत्यक्षत्वं हेतु-
यति, इति तथ्यं सिध्यति ।

बुद्धौर्भिन्नम्, इन्द्रियेण विषयस्य तन्मन्थः, विषयस्य बाह्यपक्षे
स्थितिः, बुद्धौर्बाह्यविषयाकारे परिणतिरिति तन्मात्रानि तन्मानि धर्तन्ते,
यानि तांश्व्योदान्ताप्रक्रियायावपि उपलब्धन्ते । अतः उपरि प्रतियोगितास्ति,
यद् तांश्व्यस्य प्रत्यक्षप्रक्रियायाः तादृश्यास्ति, किन्तु तांश्व्ययोगधर्तनं वस्तुतो
ह्येतद्धर्तनमस्ति । प्रवृत्तिपुरुषाणोः तत्ता तत्र स्वीकृता गति । अतः तांश्व्ययोगे
विषयावच्छिन्नचित्तत्वं वृत्तचक्रच्छिन्नचित्तत्वं वा तयोरेवैव ह्येव विषयि वस्तुस्वीकृतं
नास्ति । केदानीं ज्ञानं चित्तिर्वा विषयस्यापि अधिकानं धर्तति बुद्धौराधार-
प्रकाशे भवति । उद्यमात्मकं ज्ञानं स्वयं प्रकाशत्वाद् तत्पूर्णं प्रपञ्चं प्रकाशयति ।
चेतन्यस्थितं नाम प्रकाश गति । अतो वदविषयकादिप्राया आवरणं दूरी कर्तुं
बुद्धौराधारकता स्वीकृता गति ।

पूर्वमीमांसायां प्रत्यक्षप्रक्रिया न्यायवैकीकृतप्रक्रिया तन्मात्रा एव
भवति तन्मात्रे च ज्ञानतः करणता स्वीकृता गति केदानीं च ज्ञानतः कारणता
स्वीकृता गति । विज्ञानवादे बुद्धिरेवेकमात्रं वस्तु धर्तति तदेव च विषयाकारस्यै
परिणतमित्ति प्रतीयते । अतस्तत्र ज्ञानतः कारणता स्वीकृता नास्ति ।

॥२॥ अनुमानादिप्रमाणम्

अनुमानोपमानप्रमादयमित्यनुमलक्ष्यप्रमाणेष्वपि ज्ञानो योगदानं
भवति । यदातां तदातां प्रमाणप्रक्रियाणां तदीय तुलनात्मकरीवात्मकस्य विस्तारेण

वर्णनोक्तस्य औद्योगिकस्य मध्यं नास्ति । अतः एतेषु तर्केषु प्रमाणेषु मनसो महत्त्वम्, मनसो साधारणकारणता अर्थात् तस्य कारणत्वम्, तदीययोगदानस्य वादोलोको प्रविध्यति ।

प्रत्यक्षप्रमाणे मनसः स्थाननिश्चयानन्तरमनुमानप्रमाणेऽपि मनसो महत्त्वमधिकृत्यऽप्यानुमानमात्रमयं प्रतीयते । अनुमितिक्रमे व्यापिक्रानं करणं भवति । परावर्त्तित व्यापारो भवति" धूमो वह्निव्याप्यः" इति वह्निधूमयो-
व्यापिनि स्वरति । तत्पश्चात् "अयं पर्वतो वह्निव्याप्यो धूमवायव्य" इति ज्ञानं तस्य पुरुषस्य भवति । सास्थिय च नाप्यरावर्त्तो" भवति परावर्त्तनान्तरञ्च "पर्वतो-
वह्निव्याप्य" इति प्रकारं ज्ञानमनुमिति पदवाच्यं भवति । व्यापिक्रान-
स्वरणार्थं व्यापिक्रानाय वास्तवमनसोः संबोध आवश्यकः । व्याप्यधूमस्य च यो तत्त्वस्थापनं ज्ञानं परावर्त्तो" भवति । चक्षुरिन्द्रियेण यो धूमस्य प्रत्यक्षात्मकं ज्ञानं भवति, तत्पश्चाच्च व्याप्योः ज्ञानं अनतस्तादायुधेन च परावर्त्त उत्पद्यते ।

"यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्नि" इति व्यापिक्रानमपि मनसः तादा-
युधेनैव प्रमाता प्राप्नोति । हेतुभावात् तस्य समप्रक्रिया वास्तवस्थेन मनस एव व्यापारो भवति ।

॥३॥ उपमानप्रमाण

उपमिति ज्ञाने मनसो व्यापारः स्पष्टो भवति । अरण्ये गीतकुलं गवयपदवाच्यं भवति, इति धृत्वायदा व्यक्तः मध्यं पश्यति, तदा तत्त्वमनस्य तस्याः व्यक्तोः गीतकुलस्य ज्ञानं जायते । इति तादृशज्ञानमनोव्यक्तोः कारणं

भवति । एतदनन्तरं "गो तद्वत् वस्तु गवयवत्त्वाद्यं भवति, इत्यतिदेशाद्व्यार्थ-
स्मरणं तस्या व्यञ्जोक्तयोः । अतिदेशाद्व्यार्थस्मरणमेव व्यापारी ज्ञातव्यः ।

इत्यत्र "गवयो नीलगीर्वा गवयवत्त्वाद्यो भवति" इति वक्तव्यं जायो तदेवोप-
पत्तिरित्यवत्त्वाद्यं भवति । अस्यां प्रक्रियायाजपि अतिदेशाद्व्यार्थस्मरणं गो-
तद्वत्त्वस्य ज्ञानं मनस्तत्तादात्म्यं विनामेव जायो ।

॥४॥ शब्दप्रमाणम्

शब्दज्ञाने वक्तव्यं करणं भवति, वदार्थस्य ज्ञानोक्तत्वं करणार्थस्य
व्यापारी भवति । अत्रार्थप्रत्ययवदार्थस्मरणमेव स व्यापारी भवति यत्प्रमाण-
त्वस्य करणे भवति । एतस्याजपि प्रक्रियायाजपि वदार्थस्य स्मरणञ्च
मानसिद्य एव क्रियाः वर्तन्ते । अतो मनसोऽभावेऽनुमित्युपपत्तिरिति शाब्दज्ञानानि
नेवोत्पद्येरन् ।

॥५/६॥ अवधारितः, अनुपलब्धिप्रमाणञ्च

इत्यत्रव्यार्थवर्तितप्रमाणनूपलब्धिप्रमाणञ्चापि मनसः तादात्म्येनो-
त्पद्यते । अनुपलब्धकानस्मरणज्ञानञ्चेति मनसःतन्निर्माणोत्पद्यते ।

वस्तुतः समुद्धारानिकप्रियेधनं तत्त्वज्ञानस्य मनसः क्रियायां मनसः
तदायतायामेव निर्जरं भवति । मनसोऽभावे किमपि व्यावहारिकं ज्ञानं नोत्पद्यते,
अत एव यथा पूर्वं प्रतिपादितं धृताजपि चैतत्तत्त्वं पुष्टं प्रतिपादितं -

"यस्मान्न ज्ञो किञ्च कर्म क्रियते ।"

भवति । एतदनन्तरं "गो तद्वत् वस्तु गवयपक्षाद्यं भवति, इत्यतिशेखाव्यर्थ-
स्मरणं तस्या व्यग्रोपायो । अतिशेखाव्यर्थस्मरणेन व्यापारी ज्ञातव्यः ।
इत्युक्त्य "गवयो नीलमीर्षा गवयपक्षाद्यो भवति" इति यज्ज्ञानं जायो गवयोप-
पत्तिरिति वक्ष्याच्यं भवति । अस्यां प्रतिपाद्यामपि अतिशेखाव्यर्थस्मरणं गो-
तादृशस्य ज्ञानं अनतस्तादाच्यं विनानेन जायो ।

॥४॥ शब्दज्ञानम्

शब्दज्ञाने यज्ज्ञानं करणं भवति, पदार्थस्य ज्ञानमेतत् करणार्थस्य
व्यापारी भवति । अतएव पदवत्पदार्थस्मरणेन त व्यापारी भवति यस्य ज्ञान-
त्वस्ये करणे भवति । एतस्यामपि प्रतिपाद्यामपि पदस्य ज्ञानं पदार्थस्य स्मरणञ्च
मानसिद्य एव प्रियाः वर्तन्ते । अतो मनसोऽभावेऽनुमित्युपपत्तिरिति शब्दज्ञानानि
नेवोत्पद्येरन् ।

॥५/६॥ अवधारितः, अनुपलब्धिप्रमाणञ्च

तत्त्वज्ञानावधारितप्रमाणमनुपलब्धिप्रमाणञ्चापि मनसः तादाय्येवो-
त्पद्यते । अनुभवज्ञानस्मरणज्ञानञ्चेति मनसःतन्निर्माणोत्पद्यते ।

वस्तुतः तदनुवर्तमाननिर्णयवेदनं तत्त्वज्ञानस्य मनसः प्रियायां मनसः
तदावतावामेव निर्जरं भवति । मनसोऽभावे किमपि व्यावहारिकं ज्ञानं नोत्पद्यते,
अत एव यथा पूर्वं प्रतिपादितं वृत्तामपि वीतस्तथ्यं पुष्टं प्रतिपादितं -

"यत्मान्न ज्ञो किञ्च कर्म प्रिया ।"

अथर्व मनो विना किमपि कर्म कर्तुं न शक्यते । तुष्टुपत्यवस्थायां
देहान्ते स्वकारणे मनसो नयोऽदृष्टीक्रियते । अतोऽहं धृतिस्तद्विद्यमानतो विद्यमानं
तत्कारणाय तुष्टुपत्योः ज्ञानं योनिनः तदाध्विज्ञानस्य "सा विज्ञास्वत्य" तद्विज्ञां
वसति ।

पूजाः

पूजाकेतुत्वाद्यमानं यथावर्धनं सामान्यतया "पूजा" उच्यते । कथं
पूज्यत्वादिपूजाण्यु मनसो व्यापारः कार्य करोति पूज्यत्वादि पूजापञ्चकाने य
जनतः किं महत्त्वं विज्ज योयदानमस्ति १ इति लोपेणोपरि पूज्यादितमस्ति ।

स्मृतिज्ञानम् -

स्मृतिज्ञानस्य लक्षणं "संस्कारजन्यं ज्ञानम्" इत्यस्ति । मानवो
यदा घटतूनामिन्द्रियादि साहाय्येन प्रत्यक्षमनुभवति, तदा तस्य मानसगतौ
तत्त्वज्ञानेनैकप्रकारः संस्कारः [संश्लेषण] उत्पद्यते । केनापि कारणविवेकेण यदा
अयं संस्कार उच्छुद्धो भवति, तदा पूर्वप्रदर्शितवदार्थानां स्मरणज्ञानमुत्पद्यते ।

मनोवैज्ञानिकतृप्त्या स्मृतोः महत्त्वमधिकं वसति । अनुभवात्मक-
ज्ञानानन्तरं मानवस्य स्मृतिविवारेण वसति, या तस्य संस्कारद्वारा अतीताना-
गतवरोद्धतूनां मानसं चिन्मयस्थापयति । वातकः स्वमातरं पितरञ्च दुरक्षे
स्मरति । यात्रिणां यात्रापुत्तानां पठित्वा त्वानुभूततूनां स्मृतिः पाठकानां
पुरस्ताज्जायते । ज्ञानवो-धीयनिधेय एतस्य स्मरणज्ञानस्य महत्त्वमतीवस्पष्ट-
स्थेण वर्जितमस्ति -

स्मरौ वातावासाद्भूतः । तस्यात् यद्वापि तद्वतः स्मरन्त्य
स्मरन्तो नैव ते कंचन भूयुः । न जन्वीरन् । न विजानीरन् । यदा वायवे
त्वरेणुः उप भूयुः उद्यमन्वीरन् उप विजानीरन्, त्वरेण वै पुमान्विजानाति,
त्वरेण वपून्, स्मरन्मुषास्मरेति।

इत्यथज्येष्ठभूतं स्मरणं ब्रह्मस्वप्ने उपात्तमात्रा आक्षेपः प्रदर्शितो
वसति ।

वाश्चात्त्वमनोविज्ञाने वाचस्पत्यन्तं ज्ञातः स्वप्नं ज्ञातः स्पष्ट-
तत्त्वमनसि स्थितं न भवति, तावाप्यन्तं भुम्बुत्वात्स्वप्नानस्य स्मरणात्स्वप्नानस्य च
स्पष्टतया व्याख्यानेन भविष्यतीति, किन्तु स्मरणावधारो नास्ति यत् वाश्चात्त्व-
मनोविज्ञानेषु प्रत्यक्षानस्य उक्त्या त्वुक्तिज्ञानस्य च विचारो नास्ति । वाश्चात्त्व-
मनोविज्ञानस्य विज्ञाने कतिपयविचाराः उद्भवन्ताम् प्रस्तुयन्ते -

भेदभूतमहोदयः कथयति यत् "प्रत्यक्षीकरणम्, वर्तमानवस्तुनां
चिन्तनमस्ति । वाचस्पत्यन्तं वस्तु वर्तमानमस्ति वाचस्पत्यन्तं आगच्छन्नुत्तरेणः
महिन्द्राणां प्रभावमस्ति ।

Perceiving is the thinking of present objects.
An object is present so long as an energy (stimulus)
coming from it affects our sense organs.

स्तेनतरमते "महिन्द्राद्वारा वाह्यवस्तुनां महानां वा ज्ञान-
प्राप्त्यर्थं प्रक्रिया प्रत्यक्षीकरणमस्ति ।"

जगत्यते - Perception is the immediate appre-
hension of an object on all the sense organs by way of
sensation.

हीरिंग तथा अन्यान्यविधुनां मो - Perception is the first event in the chain which leads from the stimulus to action.

इत्थञ्च प्रत्यक्षीकरणमेव मानसिकीप्रक्रिया वर्तते, यस्यां व्यवृतिः

सौख्यमाप्नुयान्तेन पूर्वानुभवाधारेण तत्र शीघ्रमेवार्थं संयोजयति । अन्येषु शब्देषु

"प्रत्यक्षीकरणं ता मानसिकीप्रक्रिया वर्तते तथा व्यवृतिः ज्ञानेन्द्रियाणामुत्तेजक-

वातावरणे समुपस्थितवस्तुनामुत्तेजकत्वान्ध शीघ्रमेव ज्ञानं प्राप्नोति" । यदा

व्यवृतिः पुरस्तात् कश्चनोत्तेजकः [इमिडियेट] समुपस्थितो भवति, तदा तेन

प्रभावितः सन् ज्ञानेन्द्रियेषु स्नायुप्रवाहः समुत्पद्यते । तत्पश्चात्तयं स्नायुप्रवाहः

व्यवृतिः मस्तिष्कस्थ केन्द्रे गच्छति । फलस्वरूपं व्यवृतिः सौख्यमाप्नुयति । शीघ्रमेव

येन सौख्यमा प्रत्यक्षीकरणे परिवर्तिता भवति, अथवा सौख्यमाप्नुयति उत्तेजक-

ज्ञानं च करोति । इत्थन्वार्थसंयुक्तसौख्येन प्रत्यक्षीकरणमित्युच्यते ।

पाश्चात्यजनोपिज्ञानस्य प्रत्यक्षीकरणस्य मानसिकक्रियायाः

विलेखने कुतो सति निम्नाः कार्यः प्राप्यन्तेः -

- 1- वस्तुनोऽप्योत्तेजकस्योपस्थितिः ।
- 2- ज्ञानेन्द्रियाणामुत्तेजकः प्रभावितकरणम् ।
- 3- ज्ञानेन्द्रियैः स्नायुप्रवाहाणामुत्पादनम् ।
- 4- स्नायुप्रवाहाणां मस्तिष्ककेन्द्रे गजनम् ।
- 5- सौख्यमाप्नुयति संयोजनम् ।
- 6- प्रत्यक्षीकरणम् ।

उपर्युक्तमेषु दृष्टिगतमेव स्पष्टं जायते यत् एतानि ज्ञानानि मनो-

विज्ञानस्य शरीरविज्ञानस्य साधारेण निश्चीयो । किन्तु यदर्थं पुत्र उपस्थापितो

श्रोताद्वयं यथा स्वयं वस्तुनादुत्पद्यते तत्ति ज्ञानेन्द्रियेषु त्नायुक्ताः स्युष्यते
 तथैव गन्धद्वयमनुनादुत्पद्यते तथैव नातिकेन्द्रिये त्नायुक्ताः स्युष्यते । स्वर्गो-
 र्ध्वोर्ध्वनिर्गम्योः अर्थाद्वयस्य प्रत्यक्षज्ञाने गन्धस्य च प्रत्यक्षज्ञाने च प्रत्यक्षीकरणस्य हेतु-
 त्वं वस्तु एवेवास्ति अर्थाद्वययोः त्नायुक्ताः एव प्रत्यक्षीकरणस्य कारणवन्ति,
 तदा गन्धद्वये एव त्नायुक्ताद्वये गन्धस्थान्येन त्नायुक्ताद्वये च स्वस्य ज्ञानं कथं
 स्युष्यते ? उत्तेज्यद्वारा त्नायुक्ताद्वयस्य चक्षुषा च वापि प्राप्नुं शक्यते ।
 अतो ज्ञानेन्द्रियेषु विद्यमानस्य कारणं विनास्ति ? इत्यादिप्रश्नानादुत्तरमथा
 विलुप्तो विचारः वर्णमत्र पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने नोपलभ्यते । प्रत्यक्षीकरणे
 तदेवोत्तेजनोत्पद्यते उत्तेजनं च क्रिया अपि भवेदिति नैव सम्भाव्यते ।
 चिन्ता निमग्नस्थितौः चक्षुषि निमीलितानि भवन्ति । वस्तुतः प्राप्नोत्तेज्या
 अपि तत्र गच्छति, पुनरपि च द्ययतेः वाद्यमस्तुनां प्रत्यक्षीकरणं नैव जायते ।
 इन्द्रियमनसोश्च सम्बन्धः कथं भवति ? अयः इन्द्रियैः विन्नः पदार्थोऽस्ति
 अविन्नो वा ? त्नायुक्तस्थानम्, गन्ध चैकोऽयः अस्तिकोऽपि यति, श्रोतव्यं
 मनोभवति ? अथवा मनसो गतिविधिसम्पादनार्थं त्नायुक्तस्थानं अस्तिकं केवलमु-
 पकरणमात्रमेवास्ति ? तत्र स्वेष्टां स्वेष्टां प्रश्नानां समाधानं पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने
 नैव किमपि उपलभ्यते ।

भारतीयमनोविज्ञाने प्रत्येकचिन्द्रियस्थोत्पत्तिः वृत्तीत्यादि-
 विन्न-विन्नभूतैः प्रतिपादिता यति । अतो यदिन्द्रियं येन भूतस्य निमग्नम्,
 तत्तस्यैव भूतस्य निमग्नगुणं गृह्णाति । अथवा ज्ञानेन्द्रियैः सर्वथा विन्नः पदार्थो-
 स्ति, अनेकेन्द्रियेणाऽपि विन्नविन्नविषयैः सह सन्निर्गम्य जातेऽपि एवमेव तस्यैव
 ज्ञानं नोत्पद्यते, इति तथैव स्पष्टयति यद्वा इत्येन्द्रिययोर्मध्ये अन्धा वाचि-

वस्था भवति । यत्कारणात् पुनर्वैयर्थ्यानेकानि ज्ञानानि नोत्पादयन्ते । व्याव-
हारिकज्ञानेन च पुनर्वैयर्थ्यानेकतत्त्वज्ञानं एव जन्यतेऽनुमानस्य हेतुर्भवति ।

इत्यथञ्च स्मृतिकानार्थं प्रत्यक्षावाहुतादुपमानः संस्कारः कुत्र
कस्यच भवितुमर्हति, सात्त्व्यापि विमर्शं वाङ्मार्गपर्यवर्तयन्तीति स्पष्टत्वेन
नैवोपपद्यते । गान्धर्वज्ञानस्य सत्यम्भः भावमानां युक्तस्य च सम्बन्धो वाच-
नार्थां तुलनात्मकदृष्ट्या स्पष्टः व्याख्यां करोति ।

इत्यथञ्च विमर्शस्य विस्तृत्यैव प्रश्नोपर्यपि तदीयं ध्यानं गच्छेत्
यत्वा सम्योद्भवोः द्वितीयः परिभाष्योक्तज्ञानेन विमर्शपरिस्फुरितस्वरूपेण
पुनर्नामृता भवति ।

भारतीयज्ञानोपनिषद्भिः मनसस्त्रिगुणात्मकत्वं संताप्य ततोऽप्युपकारणात्
स्मृतावरणस्य उपादि विस्तृष्टव्याख्या स्पष्टं जायते । तस्मिन् एव ततोऽपि प्रश्नाः
मनसः त्वत्वेन, मनस उत्पत्त्या, मनसः प्रकारेण च सम्बन्धाः वर्तन्ते । भारतीय-
तत्त्वचिन्तने मनः ज्ञानोत्पत्तौ कारणान्तःकरणं वा संतापयन्तीति निष्कर्षात्
तस्य पुनश्च तत्ता विज्ञा भवति । निःसन्देहो व्यावहारिकेन वाङ्मार्गपर्यव-
र्तयन्तस्य पर्याप्तोपयोगी भावितुमर्हति, किन्तु अनौपानिन्द्रियाणां तारित्व-
विमर्शभावे मनोविषयकेन्द्रियविषयकतया वाङ्मार्गपर्यवर्तयन्तीति विज्ञानविरोधि-
कत्वेन विरोध उत्पन्नो भवति ।

स्वप्ने मानवोऽनेकवस्तूनां तदीयेरङ्गस्थे प्रकाशे च प्रत्यक्षं करोति । स्वप्नावस्थायां न तु बाह्योत्तेज्यवस्तूनां तत्ता भवति, न च ज्ञानेन्द्रियेण तदीया द्वारा स्नायुप्रवाह एव वा जायते, तथापि वस्तूनां त्यक्तत्वा तथैव प्रत्यक्षं ज्ञाने जायते यथा च काश्वदवस्थायां भवति । अतः तदीयत्वा, उत्तेज्यवस्तूनां स्नायुप्रवाहद्वारा च प्रत्यक्षीकरणस्य वा व्याख्या मनोविज्ञाने कृता आसीत्, ता स्वप्नादितत्त्वानामालोके अनुभववित्त्वत्वात् धराशायी इव जायते ।

पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने मनोव्यापारस्य पदुसारं वर्णयितुमभ्यस्यते, किन्तु मनः किं वस्तु भवति ? एतस्य स्वल्पञ्च कीदृशं ? इन्द्रियैः सह मनसः कथं सम्बन्धो जायते, पुनश्च कथं ज्ञानाः ज्ञानं प्राप्नोति, इत्यादि तत्त्वप्रश्नानि प्रव्याख्यातुं शिष्यते । सेन्सरिन्सर्ज [ज्ञानवाहिन्यो नाड्यः] मोटरनर्व [क्रियावाहिन्यो नाड्यः] मस्तिष्को मस्तिष्कस्य विभिन्नकेन्द्रं च, यन्मानवस्य विभिन्नज्ञानानां केन्द्रं प्रापितं भवति, येषाञ्च केन्द्राणामभावे मानवस्य शरीरस्याभेदः क्रियाः नैव सम्पन्नाः स्युः, इत्यादि परीक्षयितुं तथ्यमस्ति, यत्र भारतीयमनोविज्ञानिकस्य ध्यानवान्मात्रयत्नमस्ति । तद्वैद्य च पाश्चात्त्यमनोविज्ञानं गृहीतव्यः । पाश्चात्त्याध्ययनाधिकारिकैः शरीरस्य तू मातिसूक्ष्मनाडीनां मस्तिष्कोच्चाणां ग्रन्थीनाञ्च यन्महाहर्ष्येन तूक्ष्ममध्ययनं कृतमस्ति, यन्भारतीयमनोविज्ञानिकानां कृते मनस्तत्त्वत्याध्ययनकाले परिहार्यमस्ति । ज्ञानोपलब्धौ ज्ञानस्य विस्तारे च पूर्वप्रश्न इव नैव केनापि भेदेन नयितव्यम्, अस्मिन् द्वे च येनापि वातायनेन अनुसन्धानप्रक्रियाणां तादृशेनालोकः प्राप्तो भवेत्, न मीनत्

गृहीतव्यः । पूर्वाग्रहेः मुक्तः तन् निर्दिष्टः पुनश्च तन् सत्यता निश्चया अनु-
संधिततया च मानवस्य ज्ञानजडारस्य विस्तारकरणमेव मनोवैज्ञानिकानां मुख्यं
कर्तव्यमस्ति ।

वास्तविकतया जगति विन्न-विन्नविषयाणां विद्वांसो
मनीषिणश्च व्यक्तेषु स्वस्वमेतरीयाः निर्धारयन्ति, एतस्य तीव्रनिर्धारणस्य
परिणतो भूद् यद् सत्यव्यवधानाया अभावे ज्ञानस्य सम्यक्तयाः चेन्न संशुचिर्दुष्प्रि-
त्यञ्च संजायते । तन् विविन्नतमुदावायुगुणतिसत्त्वमेव, विन्नु एते सम्य-
क्तायाः परस्परविरोधित्वाद् स्थापनाकारणस्य मानवजिज्ञासायाः सम्यक्
स्थापनं न कृत्वा चिन्तनस्य केन एकस्यात्मनो विषयस्य द्वयमुपस्थापयन्ति ।

वास्तविकः विद्वांसः मनोवैज्ञानस्य केन परस्परविरोधित्वाद्
एताः स्थापनाः प्रति समस्याविचिन्तनशीलाः मनीषिणः स्वयं स्वीकृत्यन्ते
प्रकटयन्ति ।

अज्ञानानं प्रतिपन्नतः स्थानम्

* तर्कव्यवहारे ह्युक्तिः ज्ञानम् । ता द्विविधा स्मृतिरनुभवश्च ।
तत्कारणानुबन्धं ज्ञानं स्मृतिः । तद् विन्नं ज्ञानमुक्तम् । तद् द्विविधो
यथायथोपवाच्यश्च² ।

इत्युक्तं तर्कगृहे ज्ञानस्य मेदद्वयं स्वीकृतमस्ति - एवं स्मृतिकानं

द्विविधं स्मृतिकानाज्ज्ञानमुक्तम् । एतदनुभवस्यापि मेदद्वयमस्ति -

1. Philosophy of psychology : By S.C. Brown.

2. तर्कगृहः - पृष्ठ 21-22.

॥१॥ यथार्थानुभवः. ॥२॥ अयथार्थानुभवश्च । यथार्थानुभवस्यैव द्वितीयं नाम प्रमा
अस्ति । एतस्य प्रमाज्ञानस्य वर्णनं पूर्वमिवाभूत् । तस्मात् प्रमापानां तादृशेन
यदुपार्थं ज्ञानमुत्पद्यते तस्य निष्पन्नं पूर्वमिवाभूत् । इदानीमयथार्थानुभवस्या
प्रमाज्ञानस्य वा केने मनतः महत्त्वं मनतः कार्यकलापानाञ्च वर्णनमेव भविष्यति ।
अयथार्थानुभवस्य लक्षणमित्थमस्ति - तदमाववति तत्प्रकारकोऽनुभवो यथार्थः ।
यथा श्रुता इदंरजतमिति ज्ञानम् ।

ज्ञानं यथार्थानुभवो श्लेढयथार्थानुभवो वा किन्तु ज्ञानोत्पत्त्यर्थं
मनतो साधारणकारणता उभयत्रापि स्वीकृता वति । अप्रमाज्ञानान्तर्गतं प्रमा -
ज्ञानाज्जिम्बन्मन्यत्तमस्तमपि ज्ञानमन्तर्भूतमस्ति । यथा- ॥१॥ श्रमज्ञानम्, ॥२॥
विपर्ययज्ञानम्, ॥३॥ संशयज्ञानम्, ॥४॥ स्मृतिज्ञानम्, ॥५॥ तर्कज्ञानादियगार्था-
नुभवाद भिन्नमेव न्यायमते स्वीक्रियते । ज्ञानस्य प्रामाण्याप्राप्ताण्यविषये अनेके
दार्शनिकाः मतभेदाः वर्तन्ते । किन्तु एतेषां मतभेदानां निष्पन्नेतस्य शोधप्रबन्धस्य
विषयो नास्ति । अतः केवलमेतावदेवावलोकनीयं वति, यत्प्रमातः इतरज्ञानेषु
मनतः किं प्रकार्यं वति ।

श्रमज्ञाने विपर्ययज्ञाने वा विषयेण तदेन्द्रियस्य संयोगो भवति,
इन्द्रियेण च त मनतः संयोगानन्तरमात्मनि ज्ञानमुत्पद्यते, किन्तु अन्यकारादि-
न्द्रियादिदोषकारणादवा प्रमाज्ञानं नोत्पद्यते, अपितु श्रमसंशयादि अप्रमाज्ञानमेवो-
त्पद्यते । इन्द्रियाणामसाध्यमपि एकप्रकारको दोष एव वति ।

सांख्यकारिकायामत्यधिकदूरत्वात्त्यधिकताभीष्यभिन्द्रियगणमत्त-
 र्थता चित्तस्यास्थिरता चित्तस्य सौदम्यं मध्ये नवधायभिमतः सादृश्यमित्यादि
 हेतुभिर्वस्तूनामुपलब्धिरथात् ज्ञानं नैव जायते इति प्रतिपादितमस्ति । एतैः
 कतिपय हेतुभिर्न केवलं वस्तूनामुपलब्धिरेव जायते, अपितु वस्तूनां विस्मृजान-
 मयवा अप्रमाज्ञानमपि भवति । एतैर्यैः हेतुभिरप्रमाज्ञानमुत्पद्यते ते हेतवो दोषा-
 न्तर्गताः मन्यन्ते । यदि चक्षुषीतिमारोगो जायते तदा शंस्य यथार्थज्ञाना-
 भावात् "पीतः शंसः" इति अप्रमात्मकं ज्ञानमुत्पद्यते । चित्तस्यास्थिरता-
 कारणात् कस्यापि वस्तुनो दिवलोदिकमयवा संज्ञाज्ञानमुत्पद्यते ।

पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने आचिक्कृतयन्त्रताहास्येनेन्द्रियाणां कार्य-
 समता बहुदूरगपसारयितुं शक्यते, किन्तु इन्द्रियस्य वृक्षितकारणात् रोगमुत्पत्त्याद्
 वा चित्तस्यास्थिरादिव एतानि यन्त्राण्यपि यथार्थज्ञानोत्पादने नैव समन्ते ।

अन्तःकरणे संस्कारविशेषस्य प्राबल्यात् स्वस्थेन्द्रियस्य तन्निर्धर्षणो-
 पस्थापितं ज्ञानमपि अप्रमायाः स्वल्पं धारयति । उदाहरणार्थमन्तःकरणे सर्व-
 दण्डादीनां वा संस्कारोऽन्यकारदोषकारणात् रज्जौ सर्पस्य दण्डस्य वा भ्रममु-
 त्पादयति । अप्रमाज्ञानस्य भ्रमज्ञानस्य वा विषये न्यायवैज्ञानिकमीमांसावेदान्तादि-
 दर्शनानां व्याख्याः शिन्नाः-शिन्नाः वर्तन्ते । अन्यथाऽप्यात्यव्यात्यनिर्वचनीय-
 व्याख्यादिनामभिः एतेषु त्वनिष्ठ भ्रमज्ञानोत्पत्तिविषये अनेकप्रकारकाः स्थापनाः
 कृताः वर्तन्ते । पूर्वमीमांसावेदान्तादर्शनस्य ज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्यमङ्गीकरोति,
 दोषकारणादेवा प्रमाज्ञानोत्पादने इन्द्रियमनसोः करणता स्वीकृता वर्तते । समस्त-
 मध्यप्रमाज्ञानं प्रमाज्ञानेन बाध्यते किन्तु प्रमाज्ञानमत्र एव प्रमाज्ञानमुच्यते - यतोहि

एतस्य कालान्तरे कदापि बाधो न भवति । यथा प्रमाद्वानार्थमबाधितत्वमा-
वश्यकमस्ति, तथैवा प्रमाद्वानार्थमपि बाधितत्वमावश्यकमेव भवति । उभय-
प्रकारज्ञानोत्पत्तौ इन्द्रियमनसो असाधारणकारणस्य कार्यं कुर्वतः । अत एव ते
ज्ञानोत्पत्तेः बाध्यकरणमन्तःकरणत्रयोध्येते ।

अथ यदि केनापि कारणेन मनः स्वीर्यं कार्यं न कुर्यात्, इन्द्रि-
याणि च विषयेषु सद्यः तन्मात्रं नैव स्थापयेयुः, तदा सामान्यतया व्यावहारिकं
ज्ञानं नैवोत्पद्येत् । उदाहरणार्थं सुषुप्त्यवस्थायां भवतां क्लोरोफार्मादि
जीवादिप्रयोगेण च मनसः क्रियाशक्तिः परित्यज्यते, घटपटादीनां व्यावहारिकं
ज्ञानं तस्यावस्थायां नोत्पद्यते । अत एव वेदान्तो सुषुप्त्यवस्थायां क्लोरो-
फार्मादिप्रयोगकाले चाज्ञानं तादृशमाश्रयमुच्यते । अत एव जागृते तत्ति चेतना-
वस्थायां तन्मात्रायां वा व्यतिरेकं स्मरणं श्रूयते - यदेतावत्कालपर्यन्तं अदीर्घं
किमपि ज्ञानं नासीत्, किन्तु किञ्चिदपि ज्ञानानास्ति - इति ज्ञानाभावेति
ज्ञानस्य स्मरणं तदेव सम्भाव्यते, यदा सुषुप्त्यादवस्थायां मुक्ताज्ञानस्य प्रत्यक्षा-
नुभवो भवेत् । अतो वेदान्तस्यैतत्सिद्धान्तस्थापनायाः कालेऽपि तादृशी आत्मा
वा स्वयम्प्रकाशोऽस्ति, घटपटादेः ज्ञानाभावस्य प्रत्यक्षानुभवत्येवेति तद्वशा
मुचिततममस्ति ।

योगस्य निर्विकल्पकज्ञाधार्म्यं योगस्य बाह्यविषयाणां ज्ञानं
नैव भवति । अस्यावस्थायां स्वकारणे मनसो तयः स्वीकृतो वली । घट-
पटादेः ज्ञानाभावश्च तादृशस्य एवोच्यते, किन्तु जागरणकाले तन्मूर्णं

व्यावहारिकं ज्ञानमुत्पादयितुं मनसः करणता स्वीकरणीया भविष्यति ।
 एतत्पूर्वमपि प्रतिपादितमस्ति यत् ज्ञानं यथार्थानुभवो भवेद्यथायथानुभवो वा
 भवेदिन्द्रियमनो विना कथञ्चकारकमपि व्यावहारिकं भवोत्पद्येत् । अतो
 मनसो साधारणकारणता मनसो महत्त्वञ्च स्पष्टं सिध्यति ।

॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S

सप्तमोऽध्यायः

S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S

1. साधनापथो मनश्चः-

एतस्य शोधप्रबन्धस्य प्रारम्भे श्वेततत्पुत्रियादित्यन्तिथयः समस्त-
भारतीयतत्त्वदर्शनानामुद्देश्यमात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिः शाश्वतसुखप्राप्तिरेव
वर्तते । केवलं "ज्ञानं ज्ञानाय" इति पाश्चात्त्यमान्यताया अत्र भारते देशे
वस्तुतः कोऽप्यर्थो नास्ति । संशयप्रयोजनं विना कोऽपि प्रेक्षावान् कस्यापि
तथ्यस्य प्रतिपिपादयिष्यामपि न करोति । निरुद्देश्यमानप्रयत्नः निरर्थकः,
अस्वाभाविकः, केवलमेकप्रकारकोन्मादमात्रं भवति । पाश्चात्त्येऽपि उपयो-
गितावादसिद्धान्तोद्यकारणात् "ज्ञानं ज्ञानार्थं इति भन्तव्यस्य निराकरणमात्र-
मेवास्ति ।

अनुभवाधारेणैकमेकं प्रत्यक्षसिद्धान्तमनुभूतञ्च वस्तु वर्तते यदस्मिन् संसारे
प्राणिनां सर्वा इच्छाः नैव पूर्णन्ते । इच्छायाः स्तेन विधातेन स्वीय तीव्रायाः
अपूर्णायाश्चानुभवेन संसारस्य प्राणिनः आत्मानं दुःखिनमनुभवन्ति । भारतीय-
तत्त्वचिन्तकाः दुस्वार्थचतुष्टयस्य सान्ध्यतां स्थापयित्वा धर्मार्थकाममोहाद्यान्
चतुर्विधान् पुल्याथान् जीवनस्य लक्ष्यं कथयन्ति । समस्तमपि भारतीयनास्तिक-
दर्शनं सुखस्योपादेयतां दुःखहेयताञ्च स्वीकरोति, चाचारिकनास्तिकदर्शनमपि एत-
स्मात्त्वक्ष्यान् बहिर्भवति ।

पाश्चात्त्येऽपि ज्ञाति अनुभवाधारितविचारकरणे उपरि कथित-
मतेन विरोधा न भवति । आत्मतन्तोषः सर्वेषां लक्ष्यमस्ति । वैज्ञानिकानां

तन्मनुष्यस्य च, दार्शनिकानां तत्त्वचिन्तनं तत्त्वज्ञानस्य स्वकार्यजीवनं
 वाच्यताह्वाना अपि स्व-स्वविज्ञातया प्रेरिताः तन्तः ज्ञानस्य तत्त्वार्थं निरा-
 कर्तुं तत्तत् संशयानां तन्त्रि, यत्कानं विना तेषामात्मपरितुष्टिर्न भवति ।
 विज्ञातायाः तत्त्वज्ञेयतया मानवः स्वविशिष्टप्रकारपरितुष्ट्यर्थं शारीरिक-
 मानसिकसहस्रक्रियाकलापांश्च करोति, विविधप्रकारक्यन्त्राणामाधिकारं कृ-
 त्वातिः साहाय्यं गृह्णाति । यदि नाभ्योर्ध्वं चिन्तयति मानवस्य कश्चिन् च
 विस्तरेण दृष्टिर्दीयते, तदा मानवेच्छामूले निम्नलिखितानि तत्त्वानि दृष्टि-
 गोचराणि भवन्तिः -

॥ १ ॥ आश्चर्यजीवनमरत्नाकांक्षया

तत्र प्राणिनो विवर्तितम् अधिकाधिकतमपर्यन्तं स्थितिं
 वाञ्छन्ति । तत्रैव तेषामवस्थितमपि भवति यत् तेषामिदं तत्त्वा ज्ञानन्दमयी
 भवेत्, दुःखमुक्ता च भवेत् । प्राणोऽप्युच्यते, यत् कुष्ठरोगस्तथाभूतरोगपीडिता-
 वायस्य चिकित्सान तन्माप्नुते, तथाभूताः जना अपि ये यदा कदाचित् एतात्
 कथन्ती भवन्ति यत् "एतन्माज्जीवनात् भरणमेवम् । तेऽपि न जीवने उत्तमीनाः
 अस्मिन् जीवनस्य दुःखपूर्णतां च प्रत्येव तेषामतन्तोऽपि वर्तते । दुष्टिरपि "कृत्यो-
 र्माऽवृत्तं नय" इत्युक्त्वा एतदेव तदर्थं संकेतयति ।

॥ २ ॥ अतीतपूर्णज्ञानस्य वाकांक्षाः

तत्रैव तेषां वाञ्छन्ति, यत् सर्वविद्यायां ज्ञानं यम भवेत् ।
 ज्ञानहेतुस्थेयपूर्णता तेषां तदर्थं नास्ति । ते ज्ञानं तथाकथितत्वेन विज्ञास्य यदा-

तत्रैव तर्कज्ञानं विषयविशेषो भवन्ति । श्रुतामपि "तत्त्वतो मा ज्योतिर्मयम्"
इत्युक्त्या एतदेव तथ्यं प्रकटितमस्ति ।

[3] अनन्तानन्दस्या सुखस्या आकाङ्क्षा

मानवस्य यदि चिरन्तनजीवनमपि प्राप्तं भवेत्, तस्य च ज्ञानस्य
विस्तृतं भाण्डागारमपि प्राप्तं भवेत्, तदाऽपि तस्य सुप्तिर्न जायते । एतद-
द्यपि विरिक्तं तस्यानन्दसुखोरपि आकाङ्क्षा जायते निरानन्दजीवनतत्ता-
निरानन्दज्ञानञ्च न केवलं तस्या स्वीकृत्येव यति, अपितु स तत् भारत्वं हेयमपि
च जानाति । अत आनन्दस्य इयं सहजाकाङ्क्षा तत्प्राप्तये च सर्वेषामुपायानां
वेष्टागान्धै स्वाभाविकी अस्ति, किन्तु उपरि प्रतिपादितया आकाङ्क्षान्य-
पूर्त्त्याऽपि मानवस्य परिपुष्टिर्न सम्भाव्यते । जगद्गुरुभारतीकृष्णतीर्थहाराजो-
ऽपि सत्यमेवोक्तवान् -

Suppose now, we have got all these things -
Immortal life, all pervading knowledge and unbounded happi-
ness all round. Are we satisfied there with¹?

अतो मानवः एतदाकाङ्क्षातिरिक्तं किञ्चिदप्यपि चाङ्क्षति । यथा

[4] स्वातन्त्र्यस्य स्वाकाङ्क्षा

ज्ञानानन्ददयाकाङ्क्षायां सुप्ती तस्यामपि यावत्पर्यन्तं मानवः

1. ब्रह्मसूत्रांकरभाष्य, एडिट - अनन्तकृष्ण शास्त्री, फोरवर्ड - एच० एच०
भारतीकृष्णतीर्थ - पृ० 16 17.

तत्पुण्डारकबन्धनेः सर्वथा विमुक्तो न भवति - तावत्पर्यन्तं तस्य परितृप्तिरपि
 नैव जायते । भारतीयद्वन्द्वेषु एतत् स्वातन्त्र्यम् अर्थात् तत्पुण्डारकबन्धनेः मुक्तो-
 नमिषोऽपि दातुं शक्यते । एतच्छ्रुतिविधाकाङ्क्षायां परितृप्त्या तद्वैव मानवस्य एका-
 काङ्क्षा एवमेव तिष्ठति । यथा च जगद्गुरुणाप्युक्तम् - यदि अस्माभिः स्व-
 भावनानाम् स्वमहत्त्वाकाङ्क्षायां सम्यक्तया तस्यै न च विमलेक्षणं क्रियते तदा
 तद्विद्वानन्दमयमोक्षस्य प्राप्त्या अपि मानवस्य हृदयं नैव परितृप्यति । तः
 कथाप्यन्यस्य वस्तुनोऽन्वेष्टे रतो भवति, तच्च वस्तु वृत्तवस्तु -

[5] ईशानस्याकाङ्क्षाः

सर्वेऽपि प्राणिनः कस्याप्यन्यस्याधीनतागामुषितुं नैव वाञ्छन्ति ।
 नेतायमेव, अमितु तः समग्रविश्वोपरि स्वीयवैश्वर्यपूर्णं शासनं स्थापयितुं वाञ्छति ।
 वेदान्तशास्त्रेषु प्रत्येकं प्राणी तद् किम् आनन्दं, मोक्षमोक्षमिति एताः पन्था-
 काङ्क्षाः पूरयितुं वाञ्छति । इत्थं कथमिति प्रश्नो यदि कोऽप्युपस्थापयेत् ?
 मानवः कथं शाश्वतजीवनमभिरुच्यं वा वाञ्छति ? कथं मृत्युं न वाञ्छति ? कथं
 समग्रं ज्ञानमेव वाञ्छति, सीमितं ज्ञानमज्ञानं वा कथन्नाकाङ्क्षे ? कथं मानवः
 आनन्दमेवोपाददाति, कथञ्च तद् दुःखमुपादेयमिति नाङ्गीकरोति ? कथं तः
 समग्रबन्धनेः मुक्तिं वाञ्छति, अर्थात् मोक्षमभिरुच्यति ? बन्धनेषु बन्धनं न कथं न
 स्वीकुरुमिच्छति ? एतेषां सर्वेषां प्रश्नानां समाधानमौतदेवास्ति - यत् यतोहि
 जीवो यत्येवमरस्यांशभूतो यतीति, तदीयमेव स्वरूपं गृहीतुमभिरुच्यति । ईश्वरस्य
 स्वरूपं तद्, यत्, आनन्दरूपम्, नित्यगुणस्वरूपमोक्षमोक्षमिति वास्ति । अतो जीव-
 स्यापि सहजाकाङ्क्षा एतस्मिन्नीश्वरे प्रतिष्ठितामिव भवति - यद् वस्तुतः तस्य

त्वकीयेन स्वमस्ति । अथार् जीवः तत्त्वस्य चित्तस्वस्थानन्दस्वस्थगुणतत्त्वस्यै-
श्वरस्वस्थैव च अवस्थितम् । तः स्वीयेतस्मिन् स्वामी प्रतिष्ठितं अवितुं वाञ्छति ।

१. साधनायाः प्रयोजनम्

अथारि स्वस्थदशायास्य जीवस्य तत्त्वदशायास्यैश्वरस्य च स्वस्थं
लक्षणं स्वकीयमस्ति इदमपि प्रतिपादितमस्ति, यत् जीवः स्वीयेतस्मिन्नेव
स्वामी अवस्थितिं वाञ्छति । अतः समुत्साधानानां तात्पर्यं तत्त्वस्थितिं
प्राप्तिरयथा स्वास्वस्थस्थितिप्राप्तेस्तस्मिन् पथि प्रयत्नस्य प्रवृत्तिरस्ति, येन
तः ईश्वरस्य सान्निध्यलभाय कृत्वा स्व~~स्व~~पूर्णं संपूर्णतानां परितीक्ष्णानां याति-
कृष्णं कृत्वा साधनान्नुक्तः तन् आनन्दस्वस्थे अवस्थितो भवेत् ।

मानवः शरीरमन्यासादनां समष्टिभूतो यती । अतः शरीरं
मनस्य तदाभूतमुपकरणमस्ति यत् साधनार्थं प्रयुज्यते । शरीरस्य साधनाशरीरस्य
स्वास्थ्यमस्ति । आयुर्वेदे दोषाणां साम्यं स्वस्थशरीरस्य लक्षणं प्रापितमस्ति ।
महाकविः कालिदासोऽपि "शरीरमाद्यं वतु धर्मसाधनम्" इत्युक्त्वा स्वस्थ-
शरीरस्य महत्त्वं स्वीकृतवान् । छान्दोग्योपनिषद्ः प्रारम्भे "ॐ आप्यायन्तु
मेमांसां वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो वलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि" इत्युक्त्वा
साधनार्थं सर्वग्रहणं स्वस्थशरीरस्य महत्त्वं बलिष्ठं भवति, शरीरस्य च सर्वाणि
मेमांसां वाक्प्राणी सर्वाणिन्द्रियाणि च बलवान्ति भवन्तु इति प्रार्थना कृता यती ।

१. प्रह्लादसूत्र-शांकरभाष्यम्, एडिज्ड- अनन्तकृष्णशास्त्री, कोरवर्ड- स्व० एत०
भारतीकृष्णजीर्थ - पृ० 27.

शरीरस्य पञ्चात्ताधनायाः अन्योपकरणं मनोऽयता अन्तःकरणमेवास्ति । आ-
त्मनश्च नित्यशुद्धबुद्धत्वभावकारणाद् ताधनाभेदाद् बहिर्भूताः प्रापिताः सन्ति ।
तद्विपरिवर्तनाधनानां तत्त्ववर्त्मन्य दृष्ट्या ह्यधोभणियोः विभाजनं कर्तुं शक्यते -

॥३॥ अद्वैतमूलकताधना ।

॥४॥ द्वैतमूलकताधना ।

॥३॥ अद्वैतमूलकताधना

अद्वैतमूलकताधनायामेकमेवतत्त्वं निमित्तिबुद्ध्या श्रुतेऽस्ति । अतः
परमार्थबुद्ध्या उपास्योपासकभावस्य कथम्प्रकारिकायाः प्रवृत्तिमूलकताधनायाः
आवश्यकता नास्ति, यतोद्बुद्ध्या उपास्योपासकभावस्य प्रवृत्तिमूलकताधनायाः सर्वेषां
बन्धनानां सर्वथा निराकरणमीदृजभावस्योपसन्धिर्न श्यति । यतोहि शेषः एको
नित्यप्रदायीऽस्ति, तच्च नित्यप्रदाय एव ताद् विदानन्दस्यकारणाद् ब्रह्मेवास्ति
परमार्थता च जीवो ब्रह्मेव नापरः । अथाह जीवे ब्रह्मणि च वस्तुतः कथंन भेदो
नास्ति । जीवोऽविद्या कारणाद् आत्मानं तस्मात्प्रकृत्येव चानुभवति,
किन्तु श्रुतेः "तद्वत्त्वमसि" इत्यादिब्रह्मावाक्यानामर्थे विचारिते सति पुनः कथम्भूत-
त्यापि विधिमूलकस्य आत्ममूलकस्य कर्तव्यस्य चापेक्ष नैव जायते । अत एव
अगवान्कर्तव्यार्थोऽपि अचकथत् -

"वाक्यार्थविचारणाध्याताननिर्वृत्ता हि ब्रह्मावगतिः ।
नानुमानादि प्रमाणान्तरनिर्वृत्ता ।"

अथादि ब्रह्मात्मनिः [अथादिब्रह्मणो आत्मन्] "तत्त्वमसि" इत्यादिमहावाक्यार्थ-
विचारद्वारा निश्चये सति पूर्यते । अनुमानादिना केनाप्यन्येन प्रमाणान्तरेण
ब्रह्मणोऽवगतिर्न भवति ।

वेदान्ताभाष्याधिरोधिनां तर्केषां प्रमाणाणां कृतीनाञ्च तदाक-
र्तव्यावयवग्रहणस्य हृदयार्थं सहकारितयोपाहारं स्यात् । नैतदद्वैतवेदान्तं विरु-
णद्धि । धर्मजिज्ञासायां यद्यपि श्रुत्यादिरेवैकमात्रं प्रमाणमस्ति, किन्तु ब्रह्म-
जिज्ञासायां न केवलं श्रुत्यादिकमेव प्रमाणमस्ति, अपितु जीवन्मुक्ताप्यवस्थीनामनु-
बन्धादयोऽपि यथासंभवं प्रमाणं सन्ति । ब्रह्मज्ञानस्य परित्यक्तिः साक्षात्कारे-
ऽनुभवे एव वा जायते, यतोहि ब्रह्मज्ञानमद्वैतमूलं चतु ब्रह्मविषयकं वर्तते ।

न धर्मजिज्ञासायामिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञासायाम् । किं -
तु श्रुत्यादयोऽनुबन्धादयश्च यथा संभवति प्रमाणम्, अनुबन्धापत्तानत्वाद् भूतवस्तु-
विषयत्वाच्च ब्रह्मज्ञानस्य ।

अतः आत्मानुसंधानमेव वेदान्तस्य एकमात्ररस्ताधना वर्तते । ब्रह्म-
ज्ञानद्वारेण अज्ञाने निवृत्तौ सति पुरुषः "अहं ब्रह्मास्मि" इति साक्षादनुभवति,
ब्रह्मणा महाभेदकारणाच्च स्वतत्त्वज्ञानन्दस्वरूपे प्रतिष्ठितो भवति । अतोऽद्वैत-
वेदान्ते भक्तिप्रदायोऽपि स्व-स्वस्थानुसंधानमेवास्ति । आचार्यशंकरः स्वचित्ते-
चूडामणिनामके ग्रन्थे प्रतिपादितवान् -

"जीवकारणतामगूणां भक्तिरेव गरीयसी ।

स्वस्वस्थानुसंधानं भक्तिरित्यभिधीयते ॥

स्वात्मतत्त्वानुसंधानं भक्तिरित्यपरे ऋगुः ॥^१

"आत्मा चाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः"

इति श्रुतिवाक्यमपि आत्मान एतदनुसन्धानस्य प्रक्रियां सुस्पष्टं प्रतिपादयति ।

अद्वैतसाधनायां मनसः प्राकारम्

अद्वैतवेदान्तस्यैतस्याः साधनायाः कृतेऽपि मानवः शरीरमनसो-
त्पन्नोरपि साहाय्यं गृह्णाति । छान्दोग्योपनिषदि नामानेषपावाण्याः मह-
त्त्वमधिकं भवति । "मनोवाच साचोभूयः" इत्युक्त्वा "मनोहि ब्रह्म मनः
उपास्त्विति- - - तयो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गतं तज्जात्य यथा काम-
चारो भवति" इत्यादिसूत्रेण साधनायां मनसः महत्त्वं स्पष्टं प्रतिपादितमस्ति ।
मनसा भूयान् नृक् संकल्पो भवति संकल्पापेक्षया^२ च चित्तं महद् भवति । चित्ता-
पेक्षया ध्यानमुत्कृष्टं भवति, एतदपि च प्रतिपादितमस्ति यत् मनुष्येषु ये महत्त्वं
प्राप्नुवन्ति, ते ध्यानेनैव प्राप्नुवन्ति ।

ध्यानं वाचचित्ताद्भूयो, ध्यायतीवृथिवीध्यायतीवान्तरिक्षम्
- - - - तस्माद्वे इह मनुष्याणां महत्तां प्राप्नुवन्ति ध्यानापादां सा
इवैव ते भवन्ति^२ ।

हिन्तवैतस्यायमर्थो न भवति - यन्नेतिकर्तव्यादयो व्यर्था एव

१. शंकराचार्यकृत विवेकचूडामणिः - श्लोक ३२-३३.

२. छान्दोग्योपनिषद् - ७/६/१.

सुः । आचार्योक्तः स्वविवेकयुद्धागणो साधनवस्तुद्वयगत एव तैत्तिरिवान्,

यथा -

"मौनस्य हेतुः प्रथमो निगद्यते,

वैराग्यमत्यन्तमनित्यवस्तुषु ।

ततः शुभ्रचापि दृढस्तिष्ठति॥

न्यासः प्रसक्तताडितकर्मणां शृणु ॥

ततः धृतिस्तन्मननं तत्तत्त्व-

ध्यानं चिरं नित्यनिरन्तरं हुनेः ।

ततो विकल्पं परमेत्य विद्वा-

निद्वैत निर्वाणसुखं समुच्छति ॥"

उपयुक्तसाधनानां पश्चादेव मानकस्य मनः आत्मानात्मविवेकार्यं सुखमो भवति
कृष्णस्य तः महावाक्यस्थायं विचार्यस्वबुद्धमत्त्वस्यै वस्थितोऽभवति, अगदगीता-
यामिदमेव तस्य" ग्राहनी स्थितिः" प्रतिपादिता वसति । विवेकवैराग्यशमदमा-
दयोऽन्तःकरणस्थैव धृतिविवेकाः सन्ति । एतेन साधनार्थां मनसो विशेषमहत्त्वस्य
स्थानं सूचितं भवति ।

॥४॥ द्वैतमूलकभावना

उपात्योपासकभावसाधनायाः श्रुते द्वैतभाव आवश्यको भवति ।

अत एव शाङ्करवेदान्तातिरिक्त वैष्णवा अद्वैतिन आचार्या अपि श्रीमन्त
रामानुजवल्गवादयः ॥ मौनप्राप्तेः साधनं विहितकर्मणामनुष्ठानपूर्विकं शक्तिशुभा-

तनामेव वा त्वीकुर्वन्ति । ते हि केवलेन ज्ञानेन बुद्धिं नाङ्गीकुर्वन्ति ।
 ज्ञातृवेदान्तो तन्मोपासनार्थं शक्तिस्तथा ध्यानयोग उपासना च साधन-
 त्वेणाङ्गीकृता वसति, किन्तु तन्मोक्षस्य प्राप्तौ "बुद्ध्याविबुद्धौ भवति" तथा
 तमेव 'विदित्वा अतिमुत्थुमेति' इत्यादि बुद्ध्यनुसारं महावाक्यप्रवण्यभेदोत्पन्न
 ज्ञानेनैकाविद्याया अज्ञानस्य वा निवृत्तिरङ्गीकुर्वन्ति । अतस्साधना तथा विष-
 रीतसाधनादिदोषान् पुरीकुरुं मनननिदिध्यासने कारणत्वे भवतः ।

2. साधनायामधिकारिभेदः:-

साधनायामधिकारिभेदस्य महत्त्वमात्यन्तमधिकं प्रतिपादितमस्ति ।
 इत्यत्रोत्तमाधिकारिणां कृते केवलं प्रवण्यमम् अर्थात् महावाक्यस्य प्रवण्यमेव
 पर्याप्तं भवति । तथा मध्यमाधिकारिणां कृते मनन निदिध्यासनानां कृतं कृतं
 एव मनसि महावाक्यप्रवण्यमन्वयज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिपुष्टत्वं स्वस्य स्थितिः अर्थात्
 गौक्याभिजायते ।

श्रीमन्नण्डनसिन्धवाचस्पतिमिश्रप्रभृतयश्चात एव प्रसङ्गानन्त्याद-
 श्यतां त्वीकृतवन्तः । निदिध्यासनस्य अर्थो ध्यानं प्रसङ्गानमेव वा कृतं
 वसति । इत्यत्रोत्तमाधिकारिभेदेन ज्ञातृभेदे कर्णः उपासनायाश्चापि महत्त्व-
 पूर्णं स्थानं त्वीकृतमस्ति ।

3. उपासना [शक्ति] ज्ञानबोद्धरन्तरम्

अस्मिन् स्थले उपासनाया ध्यानज्ञानयोश्च भेदस्य स्पष्टं स्वयं
 ज्ञातव्यं शक्तिवसति । ज्ञातृभावे पूर्वपक्षत्वेन प्रतिपादितमस्ति यज्ज्ञानमपि ज्ञान-

सिद्धीक्रिया अस्ति १ एतत्तत्त्वाध्यायन् आचार्योक्तिरः कथयति, यदेतन् तन्नीचीनम् ।
 ध्यानचिन्तनादिमानसिकव्ययः क्रियाः पुस्तकतन्त्राः अर्थात् पुस्तकाधीनाः भवन्ति,
 किन्तु ज्ञानं वस्तुतन्त्रं भवति । न च तद् विधिवानुष्ठेयमाधीनं भवति, न च
 पुस्तकाधीनमेव वा भवति । अतश्चिन्तनध्यानोपासनादित्वाद्यामानसिकव्ययः क्रियाः
 पुस्तकतन्त्राः भवन्ति । पुस्तको यदीच्छेत्, तदा कुर्यात्, नवा, अथवा अन्यथा
 व्येनापि तत्कर्तुं शक्यते, किन्तु ज्ञानस्य केवलं प्रमाणजन्यमेवास्ति, प्रमाणद्वय
 रथाभूतमेव वस्तु विषयीकरोति । अतो ज्ञानस्य करणम्, न करणमवता अन्यथा-
 करणं नैव सम्भवम् । "ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया । न केनञ्चन्यात् । क्रिया
 हि नाम ता, यत्र वस्तुत्वव्यतिरेकेण चोदयते, पुस्तकचित्तव्यापाराधीना च ।
 - - - - ध्याने चिन्तनं यद्यपि भवितुम्, तथापि पुस्तके कर्तुमर्हन्त्यथा वा
 कर्तुं शक्यम्, पुस्तकं तन्त्रमात्रम् । ज्ञानं तु प्रमाणजन्यम् । प्रमाणं च यथाभूतवस्तुविषयं,
 अतो ज्ञानं कर्तुमर्हन्त्यथा वा कर्तुमशक्यम् । केवलं वस्तुतन्त्रमेव तद् न चोदनात्मं
 नापि पुस्तकतन्त्रम् ।

किन्तु केचनवाचार्थद्वारा वा अवितत्यातनावा मोक्षस्य साधन-
 भूता स्वीकृता वसति, तस्याः स्वार्थं शांकरमतस्य ज्ञानाद् तर्था भिन्नवसति ।
 "नारदप्रवृत्तौ" पांचरात्रागमे च भगवन्तस्मृतिव्यतिरिक्तानुप्राप्तावागप्रत्याहार-
 धारणाध्यानतन्त्रादित्यादिद्वारा चांतीलधाराप्रदविच्छिन्नस्मृतितन्त्रानन्त्य-
 भगवद् ध्यानमेवमोक्षस्य साधनमुक्तं भवति । एतेषामाचार्याणां अतो निर्गुणनिराकार-

निश्चिन्तास्तत्त्वस्य ह्यनं नैव सम्भाव्यते । आचार्यो वत्सवत्सु भवतीत्यर्थं "महत्त्व-
ज्ञानपूर्वकं परानुरक्तिः भवतिः" अर्थात् भवतो महत्त्वज्ञानपूर्वकं भवन्तं प्रति-
परमानुरागत्य नामधेयवितरति, इत्यर्थं कृतवान् । अधिकारिभेदादेर्भावं सर्वेषां
साधनानां यथासम्भवं यथा अधिकारो उपवीर्यताधनायाः कार्यस्य स्वस्य निधा-
रयति इत्यर्थञ्च सर्वप्रकारसाधनानामधिकारिभेदवृत्त्या सम्भवतो भवति ।

५. शंकरयो भवतीत्यर्थः

आचार्यो सिद्धारण्यकुनिः भवति "तंवादिग्रन्थं" लोपाद्गो-
करोति । अथादिकल्पित्वं यो भवतिः प्रयुक्ता तत्त्वमि वस्तु प्राप्ता तदाधिको
भवति, अतः सा तंवादिग्रन्थाया भवति ।

"तंवादिग्रन्थं प्रहृतत्त्वोपास्त्यामि मुख्यो ।
उत्तरे तापनीयेतः श्रुतीयास्तितरनेकथा ॥
दीपप्रमाणमिष्टान्तिर्वितंवादिग्रन्थः स्मृतः ।
मणिप्रमाणमिष्टान्तिः तंवादिग्रन्थ उच्यते ॥"

मणिप्रमाणां मणिग्रन्थायः पुस्तकः प्रवर्तते तः मणित्वस्य वस्तु
प्राप्नोत्येव । अतः एवम्भूतायाः उपासनायाः तंवादिग्रन्थस्य तंवा प्रवर्तता भवति ।
उपासनमायि च वस्तुभूतस्य ब्रह्मणः प्राप्तिः स्वीकृता भवति । उत्तमकारद्वय-
साधनायां जनतो योगदानं स्पष्टमेव प्रतिभाति । शंकरयो मनननिदिष्टांते
जनतः एव व्यापारभूतो ततः । साधनचतुष्टये श्रवणार्थ एव जनतो विवेकावस्था-

रहिता स्थितिरिति ।

5. साधनायां मनसः स्थानम्

उपासनाद्वारा वा साधनाक्रियते, ता यद्यपि मानसिकी क्रिया अन्तर्गतास्ति, किन्तु निरन्तरसुखीतिपूर्वकमगदमावनाद्वारा भगवतोऽवया स्वेकस्मात् प्राप्तिः साधकस्य भवति एव । संसारस्य तर्षेण धर्मेषु भगवत्प्रेम्णो भगवतो ध्यानस्य योगयोगिता स्वीकृता भवति ।

विभिन्नादर्शनानां साधनाविषयकमागेदानां विलुप्तं वर्णमेतस्य शोधप्रबन्धस्य लक्ष्यं नास्ति । अधिकारिभेदस्य सिद्धान्तं स्वीकृत्याध्यात्मिक-मार्गस्य प्रत्येकप्रकारकताधनायाः कृते सम्यक्-स्थानं भवति । प्रेम्णा तथा ध्यान-द्वारा सिद्धिबलस्य विघ्नानां निवारणं भवति, भगवत्पूजायाश्च प्राप्तिर्भवति, इत्थं साधनायाः पथि गच्छतां धियस्य तर्षेण सज्जनानामनुभवो भवति । शांकरमतेऽपि उपासनायाः भवतेः प्रेम्णश्च गहृता स्वीकृता भवति । किन्तु शांकर-मते भक्तैरर्थः "वराप्तीतिः" नास्ति । अपि तु भक्तैरर्थः "आत्मानुसंधान"मेवास्ति । किन्तु मानवस्य बन्धनोद्धो मनस एव स्वीकृता भवतः । "सर्वविद्वान्तसिद्धान्तान्तर-संग्रह"नामके प्रकरणग्रन्थे आचार्यशंकरः स्पष्टदृष्टीय प्रतीपादितवान् -

"बन्धश्च मोक्षो मनसैव पुंसा-

मर्थोऽप्यनर्थोऽप्यनुमेव सिध्यति ।

शुद्धेन मोक्षो मलिनं बन्धो,

विशेक्तोऽर्थोऽप्यविशेक्तोऽन्यः ॥

रजस्तमोभ्यां मलिनं तन्मुक्तं

प्रज्ञानं तत्त्वगुणेन रिक्तम् ।

मनसामोदोक्तमन्यतरणात्.

अतश्चोदोक्तता पुनरुदेः ॥

तिरस्त्रुं तन्मनोतिवासात्

महार्थतत्त्वं तदुपपन्नमात्रम् ।"

इत्यथ मन्त्रस्य मन्थनीयताः कारणेन स्वास्ति तदा मानव-
त्वावर्गिणो मनस एव जायते । कुं मनोमोदस्य कारणस्ति, अथ च मन्त्रिं मनो-
मन्थनस्य हेतुमिति । मनो विवेकक्रियाद्वारा अधोऽप्यर्धं प्रकटयति अविवेकद्वारा
तानर्थावपि कारणं भवति । रम्योप-मनोपुपास्यामिदं मनः कतिनम्, अमु-
मन्त्रमन्यत्रोप्यते, यतोहि तस्य तत्त्वमुप-रम्योप-मनोपुपास्यामिदं भवति ।
यदा मनसामोदोयेन तन्मन्त्रां भवति, यदा जगता, योदः, आत्मस्य, प्रकटा-
तस्य च ततः संभवति । इत्यर्थं मनो वास्तविकमर्थस्य तत्त्वमर्थवात्तमो वृत्त्य-
प्रचोयनस्य मानवपि तस्य तावदात्तं ज्ञानं [मनुष्यम्] कर्तुं न शक्नोति ।

तत्त्वमुदाजायामोन्मिषोदान्मनुष्यार्थाय श्रीमद्देवतावर्गिणो
यो शांकरयो व अहन्तावस्थानः तन्मनोय सन्निवृत्तौ यति । श्रीमद्देवता-
वर्गिणः अहन्तायाः एवं करित्वायम् "आत्मतत्त्वम्" इति तद्वन्ति । अर्थात् ते
मनसतः शरपे गत्वा त्यजोर्थं तन्मन्त्रं तन्मन्त्रात् तन्मन्त्रिन्ति । शांकरयो ज्ञानेना-
विद्यायाः विनाशो भवति, तदैव ताविद्यायाः कार्यभूतानां शरीरान्नः इत्यादी-
नामपि नाशो जायते । अहन्ता [मनो] अथि अत एवेकाद्वितितरति । मनो
नाशेन तद्व अहन्तायाः तन्मन्त्रिणमिति । जीवो वास्तव्ये व त्वयो अर्थात् प्रकट-
त्वयो त्वित्यो जायते । सुषुप्ती निर्दिष्टमन्त्रमार्थी च अतो तयो वृत्तौ, तद्व

वाहनायाः सर्वथा उपायो भवति. किन्तु उद्युक्तावस्थायादिदं मनः स्वात्म-
पूर्वतत्कारिः तस्य नागच्छं तिष्ठति उद्युक्ताकारणाच्च पुनर्विधिः समुपन्यसे वर्तते ।

इत्येतद्भूतकोषात्मकोपासनात्मकसुखसुखमभिलाषस्य साधनायै भवतां
साधकानां स्वभावमात्रं पालनमवस्यते । अतः शक्तिरयं साधनायाश्चरमवस्थामूलं
मानेन अविद्यायास्तत्कालाभाच्च सर्वथा नाशी कर्तव्ये । इत्येतद्वचनं यतो नाशो
तसि नागच्छः स्थितप्रज्ञस्य जीवन्मुक्तस्य वा अवस्थां प्राप्नोति । अतः रागादिम-
हाप्रवृत्तयश्च भवतः तत्तत् तिष्ठति. विरायद्वौकारं इति वक्तुं नैव प्रवर्तते । अतो-
ऽद्यैतसाधनायां उन्मूलनोपायस्य कार्यं स्थापितमस्ति, तैव च मानवः पुनः
साधनायायादि पालनाश्रितः भूतो भवितुमर्हति । उपनिषत्सु विशेषतः छान्दो-
ग्योपनिषदि उक्तप्रकारकोपासनायां वर्णनं कृतमस्ति । "ओमित्येतद्वद्वदुद्गीतमुपा-
सीत । लोकेषु पंचविधं साधनोपासीत । आदित्यं सप्तविधं साधनोपासीत ।
यतो ब्रह्मेतमुपासीत । इत्यादिसंख्यानानि उपासनाः विदधति । अद्यैतद्भूतकोषोपा-
सनात्मकविद्यायां साधनायां देवमायात्वं उद्युक्तायाश्चोत्तुल्यानस्य चर्चनमुपसंगम्यते ।

6. सुखित्तोषनिषदि साधनाद्वारा मनोनाशः

सुखित्तोषनिषदि स्तस्याः साधनायाः अत्यन्तं सुन्दरं वर्णनं
भवति । यथा -

पुरुषस्य कर्तृत्वमोक्तुत्पुरुषः काश्चित्कथञ्चित्तत्त्वार्थः ज्ञेयस्य त्वाद्
वन्धो भवति । तन्निरोधनं जीवन्मुक्तिः । उपाधिविनिर्मुक्तं महाकायम्
प्रारब्धस्याहं विदेदमुक्तिः ।

7. ताधनायां पुल्लमुपवत्ताय महात्तम

सप्तप्रकारद्वयात्मिका युवत्यवस्था पुल्लमुपवत्तायमुक्ता वती ।

कृत्वा हि युवतुः वनिवृत्तिद्वारा निजानन्दस्य प्राप्तिरेव भावस्य ताधनायाः

परमं प्रयोजन^मति । यावत्ता^वयं पुल्लमुपवत्तः साधनेन प्राप्तुं शक्नोति -

1- शास्त्रमुत्प्रेक्ष्य विहितः पुल्लमुपवत्तः, तथा

2- शास्त्रमुत्प्रेक्ष्य विहीतः पुल्लमुपवत्तः ।

यावत्पर्यन्तं यावत्तद्वृत्ते- 1- लोकात्मना, 2- शास्त्रात्मना,

3- देहात्मना च तिष्ठति, तावत्पर्यन्तं शास्त्रो यथाकामं नैव जायते ।

शुभाशुभयोगेन चात्मना अपि प्रकारद्वयात्मिका वती । शुभात्मनानाशुभो तति

शास्त्रमुत्प्रेक्ष्य विहितः साधनेन प्रवर्तते च ताः ज्ञेय्याः । यदा भागवतः एकेन सह

चात्मना-इत्यस्य, विज्ञानस्य [शास्त्रज्ञानस्य] यतोनाशस्य च चिरकालपर्यन्तस्य-

स्थाति, तद्विषयः स्वाधीनः प्राप्तुं शक्नोति ।

“जन्मान्तरज्ज्ञानम्यस्तविद्यया संतारयात्मना ।

तादिराज्यात्मयोगेन विना न क्षीयते क्वचित् ॥

तस्मात्सौम्यपुत्रेण पौत्रेण विवेकिना ।

जीवेच्छां दुरतस्त्यक्त्वा प्रयोज्यतां समाश्रय ॥”

अथ च संतार-चात्मनाः अथातोऽनादिकालादेव जीवः कुर्वन् भाग्यवति, आतो

यावत्पर्यन्तं चिरकालिकमेव चात्मनायाः शास्त्रत्वस्य भावस्य चाभावात् न विधीयते,

साधनार्थन्तं संसारसाधनाया उच्येदोऽपि न सम्भाव्यते । अतो विवेकिपुण्याणां
कृतेऽपेक्षणीयत्प्रयत्नद्वारा अर्थाद् दीर्घकालनिरन्तरेण तत्कारपूर्वकाण्डात्मका-
द्वारा च संसारसाधनाया अर्थाद् क्षेपसाधनाया मेधसाधनायाः वा उच्येदः
कर्तव्यः । मानवस्य सांसारिकमोक्षेच्छायाः दूरतः ह्येव परित्यज्य -

॥१॥ तत्त्वज्ञान, ॥२॥ वातनाथ, ॥३॥ प्राप्तिनिरोधेति त्रयाणामेकैवाभ्यासः
कर्तव्यः ।

वातनाथिर्बुद्धस्य मनस एव नाममहं मन इत्यस्ति तस्यैव साधनाभिः
रहितं मनः बुद्धमनः इत्युच्यते । अतः साधकेन निगलितचित्तसाधनानामभ्यासः
तत्काल एव कर्तव्यः ।

“अध्यात्मविद्याश्चिन्मयः, साधुमंगलिरैव च ।
वातना संवरित्यागः, प्राप्तिरानन्दनिरोधनम् ।
एतास्तु युक्तायः पुष्टाः तन्मि चित्तजये किम् ॥”

अर्थात् ॥१॥ वेदान्तशास्त्रस्याध्ययनद्वारा आत्मज्ञानस्य प्राप्तिः, ॥२॥ साधु-
चित्तबुद्धिणां संगतिः, ॥३॥ बुद्धाबुद्धमर्षप्रकारकवातनानामपरित्यागः, तथा
॥४॥ प्राप्तिरानन्दस्याभ्यासेन प्राप्तिरानन्दस्य निरोधः, एताश्चिचतुर्भिर्बुद्धिभिः
अध्यासे कृते तस्मिन् विषयो निश्चितस्येण प्राप्तुं शक्यते ।

यदाचित्तं साधनायाः परिणामेण प्रज्ञानबुद्धिस्तद् भवति, तदा
तत्परमानन्दप्रदातुमर्हति । अध्यासस्य फलेन पुनर्जन्मादिरमुत्यादयतो मनसः स्थितिः

वदन्ती सत्समर्पितं वीर्यमिव वायते, अर्थात् पुनश्च तत् मनस्तापना पुनर्जन्मप्राप्ता-
 त्मीभिः तत्पुनर्जन्मविनाशनाभिः सहिता विनश्यति, पुनश्च तत्र जन्माङ्कुरो-
 त्पादकाक्षित्तं तिष्ठति । मुक्तिलोपनिषदि एतस्याः स्थितौर्ध्वं उत्तरमप्रा-
 रेण समुपलभ्यते ।

“अज्ञानमुध्नाकारा धनाङ्कारा वासिनी ।
 पुनर्जन्मकरी प्रोक्ता सतिना वातनापुषेः ॥
 पुनर्जन्माङ्कुरं त्यक्त्वा स्थितिः संकुलीकृतम् ।
 बहुधात्मकयाकन्धारोभ्येन पुषेव हिम् ॥”

अन्वेष्टव्यं प्रयत्नेन आसौ ज्योतिरान्तरम् ।

“दर्शनाद्यपि हित्वास्वयं फलसत्त्वतः ।
 य आस्ते कपिशार्दूलग्रहम् स ब्रह्मवित्तवत् ॥”

उक्त साधनाद्वारा मनो नाशे जाते तति जीवन्मुक्तः पुत्रः पुत्रस्त्व-
 प्रारब्धकर्मणां भोगद्वारा विनाशयति, अन्ये च त्वब्रह्मस्त्वलो स्थितः तन्
 प्रारब्धकर्मणान्तरं विदेहमुक्तिं प्राप्नोति ।

एतत्समग्रसाधनायां मनोद्वारेवाध्यात्मज्ञानस्य प्राप्तिः तथा
 शुभसाधनाद्वारा अनुभवात्मनानां विनाशः, साधुसंगतिः प्राप्तव्यं शुभसंस्कारं
 प्राप्नुयान्ते च साधको बन्धस्य परमकारणभूतस्यास्य मनसश्च विनाशं करोति, अन्य-
 गरण्यकृत् सर्वतो भावेन मुक्तः तत् सत्त्वतत्त्वदानन्दस्वभावात्सलो स्थितो भवति ।

1. मुक्तिलोपनिषद् - 2/62-63.

2. .. - 2/64.

सांख्ययोगदर्शनवीरपि चित्तशुद्धिः । चित्तस्य च दृष्टितराहित्यं
वर्णयित्वा निरोधमस्थावाः कथा कथिता वर्तते । एतेषां दर्शनानां लक्ष्यमपि
कैवल्यप्राप्तिरेवास्ति । अत्र मनो निरोधस्य वर्णनमस्ति किन्तु मनोनाशस्य
वर्णनं नास्ति यतोहि शाकरवेदान्तं परित्यज्य सर्वाणि दर्शनानि एकप्रकारकाणि
द्वैतवादीनि दर्शनानि भवन्ति ।

2. मन एव मतिप्रभवश्च

पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने सामान्यमानवानां सामान्यमनोऽवस्थासु
तथा विद्वत् [स्वनामते] मनोऽवस्थासु च विचारो विधीयते भारतीयसाधनासु
सर्चित्योगमतिज्ञानोपासनाध्यात्मज्ञानादीनाञ्च तत्त्वज्ञानस्य धर्मज्ञानस्य च
विषयमुक्तमनोविज्ञानस्य वेदाद् बहिरेव निष्कासिताः सन्ति । सामान्यवस्थेत-
स्याभावेनेकमदयाभावकारणस्य पाश्चात्त्यमनोविज्ञानस्य क्षेत्रे अनेकप्रकारकाः
नूतनाः नूतनाः सम्प्रदायाः प्रादुर्भूता अभूवन् । यत्र परस्परं निरोधानां नूतनानां
नूतनानां कल्पनानाञ्च स्थापनाया अश्विनिकेनो दृष्टिगोचरो भवति । परिणा-
मतः तत्रत्याः मनोवेदानिकाः विद्वांसः स्वयं मनोविज्ञानं प्रति अतन्तोषमनु-
भवन्ति, तच्च "सम्यक् विज्ञान"स्वरूपे नैव स्वीकुर्यन्ति । ते मनोविज्ञानं शक्ति-
विज्ञान, शैतिकविज्ञान, ज्योतिषविज्ञानादि विज्ञानक्षेत्रेषु स्थापनार्थं नैव प्रयतन्ते ।

शैतिकविज्ञान-ज्योतिषविज्ञान-शक्तिविज्ञानेषु च याज्ञानानां घटनानां
पूर्वानुमानं संशयरहितमप्रत्या क्रियते, तथा पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने ज्ञानां यावद्
सम्भवो नास्ति । किन्तु भारतीयमनोविज्ञानस्यानुभवाधारेण भवतः पञ्चभूमीनां

वर्णनं योगज्ञानि समुपलभ्यते । मनतः एताः पञ्चभूयः तांशयोग-ज्ञानस्य त्रिगुण-
 सिद्धान्तोपरि आश्रिता वर्तन्ते । [1] सूत. [2] शिष्ट. [3] विविक्त.
 [4] एतादृ. [5] निरुद्ध. । मनत एतासु पञ्चभूमिषु वायवात्त्विकानो विज्ञाने
 मानवानां केवलं तत्त्वैव मनसो विचारः कृतो वसति. यत् सूत-विष्ट-विविक्तासु
 वायव्यासु समुपलभ्यते । एतादृशाया अपि तस्मै यत्र तत्र कृतो वसति, किन्तु
 धारणा-ध्वान्तवाधीनामेषां मन्त्राणां नाशयोगज्ञानि तंमन्त्रेणोक्तमस्ति यत्तादृ-
 त्वन्त्य मनतः उत्कृष्टपरिणोः कश्चन विचारः वायवात्त्विकानो विज्ञाने नास्ति ।
 यत्र योगस्यैतस्याः साधनायाः समुपलभ्यमानां विभूतीनां प्रायो मिथ्याविचार-
 मुपलभ्यमानिरित्यतः आसीत् । योगज्ञानस्य पुरीयस्मिन्मन्त्राय वर्णितानां योग-
 विभूतीनां केवलमूलर "मिटेकित" नाम ददाति । तस्य "तर्कहीन अविशयोक्ति"
 यात्रमुक्ता एवमस्ति । योगिनां योगजन्यजित्बलकालोक्तकार्याणां विषये ते
 कथयन्ति -

In yoga reading the accounts of the miracles per-
 formed by Yogies in India we have in fact the same feeling
 of wonderment which we have in reading of the miracles
 performed by the Newplatonists in Alexandria- - - -ofcourse
 we know that such thing as the miracle here related are
 impossible, but it seems almost as great a miracle in human
 nature that such things should ever have been blived,
 and should still continue to be believed!

किन्तु योगमार्गस्य पथिकः अनेकयोनीनां जीवनवृत्तान्तं योग-
साधकानामनुभवत् तर्हिनीनां विचरन्तीयासम्भारं चोक्त्या भेदापसारयितुं शक्नोति ।
वीरताधनायां तथा पतञ्जलेः योगद्वयं वर्णिताः योगविभूतयः "केवलमन्य-
विज्ञात" कथनं पुःताहतामोवास्ति । केवलमूलरः स्वयमेव कथयति -

A part from that, however, we must also
remember that the influence of the mind on the body
and of the body on the mind is as yet but half
explored.¹

अतो मनसोऽग्न्यादिकीनां प्रकृतिः प्रकृतेश्च पदार्थेषु प्रभावः कदा
साध्यः भवति, एतत्स तत्साधनं योगद्वयं समुपलभ्यते । पाश्चात्त्यैऽपि जगति
तादृक्किञ्चिन्नाडटीच इत्येतत् परीक्षणद्वारा मनसो लोकिजकीनां तैत्तः समुप-
लभ्यते । मिलिपमेस्तुत "दी वेराडलीज औफ रीतिजिफ्त एतयोः रिचेन्त"
इत्यादिना तथाभूतानि अनेकान्मुहाहरणानि दातुं शक्यन्ते येः ईतार्थं तद्विः
अनेकादभूतानो किञ्चकीनां तैत्तः समुपलभ्यते, इत्येवं प्रकारकापि चानेकताधना-
मन्योदाहरणानि आरतीयान्मज्जालेषु समुपलभ्यन्ते । अगद्वीतायां वर्णित-
अगद्व-विराड्द्वयार्जनस्य व्यातद्वारा संज्ञाय प्रदत्तदिव्यदृष्टेश्चाधारो । तथा
पैराताडकाजोनीनामगुण्येषु वर्णितानामनेकानो किञ्चकीनां तादृकाधारेणैतद्वयं
शक्यते, यद् विज्ञानतीयातो वहिरपि अतीमज्जतयः कार्यं पुर्वन्ति, यो गिज्ञाथ-
नाद्वारा चैताः शक्तयः आपत्तीकृताः कर्तुं शक्यन्ते ।

अनेकैन्दुडेविडनीमज्जोदयः स्वतिज्जतयाभायाः आधारे अनेक-

साधनानां अद्भुतयोगिककार्येषु "विश्वगिस्टिक इण्ड मेजिशियन्स इन तिब्बत" नामके
त्वग्रन्थे प्रकाशं पातितवान् । एतेषां लेखकानां व्यक्तिगतानुभवान् "अन्धविश्वास"
मात्रमुक्त्वा नैव त्यक्तुं शक्यन्ते ।

भारतीयतादित्ये- दिव्यमनो दिव्यकुण्डलादीनां वर्णनमुपनिषद्-
त्वपि समुपलभ्यते -

"पृथिव्यै धेनवश्चैव देवीषां आविशति ।
तावेदेवीषां यथा यदयदेवयदति तत्तद् भवति ।
यथा - दिवश्चैनमादिस्थाप्य देवं अन आविशति ।
तद्विं मनो येनानन्दस्य भवति अथो न शोयति ।"

अर्थात् साधनया ता देवी तापी प्राप्यते, यथा यत्किञ्चिदपि
उच्यते तदेव जायते । साधनया च योगिनस्तथा दिव्यं मनः प्राप्नुवन्ति, येन
तः तदा आनन्दोपानुभवति, नैव च कदापि शोयन्ति ।

योगदशनि वर्णितानां समाधेर्युगां त्वस्याणां मधुमती मधुपुत्तिका-
विशोकासंस्कारशेषाख्याणाम् अवस्थानां पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने कुत्रापि कश्चन
विचारो नास्ति । योगदशनि चित्तवृत्तिनिरोधस्यैव नाम "योगः" कथितो जातिः ।
विष्णुं विविष्टं भूतं चित्तं च योगस्य कृते अनुभवयोगि प्रतिपादितमस्ति ।

सम्प्रज्ञातसमाधेः ये चत्वारो भेदाः कृत्वा वर्तन्ते, अर्थात् चित्तार्क-
नुगतविचारानुगतानन्दानुगतात्मितानुगतोद्देशकः अप्रवृत्त्यमनोविज्ञाने कश्चन
विचारो नास्ति । बोद्धताधनायां मनोविज्ञानस्य यातां सूक्ष्मसाधनानां वर्णनमुप-
लभ्यते एतासु साधनासु चौत्पन्नगीलानाम् ऋषीणां "विशुद्धिगङ्गा" नामके ग्रन्थे
-----
1. बृहदारण्यकोपनिषद् - 5/18-19.

वित्ततारेण यः सुखो विचारः कृतो भवति, तस्यापि समावेशः पारवात्त्यजनी-
विज्ञाने इदानीं यावन्नामूत् ।

पारवात्त्यजनीविज्ञानिकानां ध्यानमेतस्यां ज्ञातव्यां जनतः
एतासु अवस्थास्वपि इदानीं किञ्चित्तीयापर्यन्तम् आकृष्टव्यम्, यस्य परिचाय-
त्वम् "पराजनीविज्ञानं" नाम्ना एकस्य नूतनस्य शास्त्रस्योद्घोषः भूत् । परा-
जनीविज्ञानस्यैतस्मिन् नूतने ध्ये दूरदर्शिनः, इन्द्रियातीत्यस्य विचारप्राप्तेः गतया
वस्तुनां परिचयः तथा अन्यस्य दृष्टे स्वविचारानां सम्यग्बोधोदयः च यथा
प्रारब्धः भूत्, इन्द्रियेभ्यः कारणीययोग्यनि वर्धितानां योग्यकृतीनाम् अत्य-
न्तस्वल्पविश्रुतीनाम् स्वीकृतिर्भवति ।

विज्ञानस्योन्नत्या सहजानतिकविचारानां मानवशरीरस्य पृथिव्यासु
प्राप्तो वर्धितानि तदेदानीमपि स्वीकृतो भवति । क्राइस्टमहोदयस्य जीवने वर्धित-
त्वद्युक्तवदनास्वपि इदानीं विज्ञातः प्रारब्धो भूत् । जेम्स डी. मारक्वेट् महोदयः
"रिलीजन्स इन दी लाइट आफ साइन्स" नामके स्वग्रन्थे स्वम्पुकारकालौकिक-
घटनानां विज्ञानतत्त्वस्य सत्ये स्वीकरोति । तः कथयति -

All the miracles ascribed to Jesus, have been
successfully reproduced in thousands of well authenti-
cated cases, in the three great American therapeutic
churches of 'Christian-science', 'New thought' and 'Unity'
and the like.

किन्तु एतद्वचनं ध्यातव्यं भवति, यत्प्रायश्चित्तजन्यो विज्ञानधर्म-
दर्शित्यैकैतानि तथ्यानि स्वविचारणीयास्तौ बहिरेवाद्गोचरीति एतत्तद-
तथ्यानि प्रति स च बहुनिर्णीयनयोगोक्तिं जानाति ।

प्रतिपत्तिरर्थः

यथा शीघ्रं प्रतिपत्तिरिति यत्प्रायश्चित्तजन्यस्य जनतः प्रायः
विज्ञाऽवस्थाः भवन्ति । निद्रादिषु वृद्धावस्था, सगच्छत्पुत्रं यद्वचनः तन् इत-
रन्तौ गच्छतो जनतः विज्ञावस्था तथैकस्य वृद्धावस्था कस्मिंश्चिदेकस्मिन् विज्ञे
एकाग्रभूता ततो अन्यविषयेषु जनतो गजनस्य विज्ञावस्था भवति । किन्तु एका-
ग्रताया विरोधस्य च दीर्घकालितायनया निरन्तराभ्यासेन च यदा जनतः अन्त-
र्निहितत्वात्तः आतीकतायान्यावस्थायां विकृतिताः भवन्ति तदा इत्थं प्रति-
पत्तिरन्त्यस्य जनतोऽतिगमः ॥ सुपर आहण्ड ॥ वदेवोच्यते ।

साधनायाः पूर्वोपि जनति एका इत्यम्भूता प्रजापितृसत्त्वद्वयौ या
केतलं कतं तत्त्वमेव वा केतलं नृणांति । योगदर्शने एषा "जाग्रता प्रजा" इत्युच्यते।
यदा योगिनां बुद्धिसत्त्वं रजोगुण-तमोगुणस्याभ्यासबुद्धिभ्यां नाभिभवति, तदा
बुद्धिसत्त्वं त्वच्छं भव् एकस्मिन् स्थितिप्रवाहे प्रवर्तते । योगदर्शने प्रवर्तते
एतस्या अवस्थायाः नाम विचारद्वयमिति । यथा -

॥ निर्विचारविचारद्वयेऽध्यात्मप्रतापः ॥

विचिन्तारत्नाधिद्वारा यदा बुद्धितत्त्वविद्यां विचारयतां
प्राप्नोति, तदा न एतत्सुखं पुनः लोभं प्राप्नोति ।

तस्मिन् तदाहितचित्तस्य वा पुनः जायो तस्या अंतरेति तं
भवति । अन्यथा च ता, तत्त्वैव विजिती, न च तत्र विषयसिद्धान्तोऽप्य-
स्ति । आगमैव अर्थात् योगज्ञानानुमानेन तदा दशनास्यासरेनेवं ब्रह्मरा
पुनः प्राप्नोति । इयं योगस्थिता उत्तमावस्था कथिता भवति । इयमिति भवत
एका उत्कृष्टा अवस्था ज्ञातव्या । पाश्चात्त्यजनोचिताने सर्वसाधारणस्य
विधिप्राप्त्या यत्किञ्चिदेकाग्रजनता मनोद्वारा वैरिक्तकारी रिक्तोक्ताभिरनु-
मितं ज्ञानं प्राप्नोति, तथा तां विषयीयसिद्धान्तानुसारम् स्वभूतजनतोऽवस्थानां
तामान्वीकरणं क्रियते । योगज्ञाने वर्णितप्राप्त्या सिद्धये अंतरे प्राप्ता प्राप्तास्य
जनतोऽवस्थाभिरत्यन्तनिम्नकोटिः अवस्थाः वर्तन्ते ।

भारतीयजनोचिताने क्रियायोगेन अष्टांशयोगस्याभ्यासेन च मनो-
जनोत्कृष्टभूयो भवति, तामान्वय्य जनोऽतिमनस्तत्त्वस्यै नैरिष्यते, तस्याप्राप्ता-
एषां ज्ञेयोऽद्वारा प्राप्ताप्राप्तास्यविभूतीनाम् केवलमन्यविद्यातमानं स्वस्य-
बुद्धिजनैवापत्तिम् शक्यते । योगिनां तत्पुण्यानाम् जीवकेषु स्वभूता तां वि-
जितीनां सिद्धीनाम् वर्णनं प्रायः सर्वत्रापि उपलब्धम् । द्वैकान्तताभिर्भुक्तस्य
योगिनस्तथा मनः पुनः प्राप्ताप्राप्तां ज्ञानानामपेक्षया तदपि ज्ञानमनुभवमेव, च-
तारयति मनोक्तानामन्यज्ञानात्तत्त्वता विन्यस्यति । अत एव कथितमस्ति यद्
"नान्ति योगिनं मनः" अर्थात् योगज्ञानं का वि शक्तिनास्ति ।

3. जीवनस्य विभिन्ना अवस्थाः

विद्यमानं सर्वेऽपि मानताः जाग्रत् त्वप्नक्तुमुत्थाव्या अवस्थाः अनुभवन्त्येव, किन्तु योगिनः तच्चित्तमभिर्विकल्पकतया धिद्वारा एकामन्यामपि अवस्थामनुभवन्ति, जागुरीयावस्था बहुधावेत्याज्यते । मत्सुप्तौऽवतीव्यते तदा एतावत्तत्तौऽपि अवस्थाः वनीभूतिना एव ।

॥अ॥ जागरितावस्थाः -

एतावतामवस्थायां मानवः इन्द्रियद्वारा जगतौ विषयान् उपलब्ध-
यति । यथा च पंचदशीग्रन्थे प्रतिपादितमप्यस्ति -

“इन्द्रियैर्योषेर्लब्धजगिरितम् ।”

प्रत्यक्षानुमानोपमानाब्ध्यादि-पुमाण्द्वारा मानवो जगतौ विन्नविन्नविषयाणां
ज्ञानं प्राप्नोति । जागरितावस्थायां विद्यविषयः प्रायः स्थिरो भवति ।
यथा- यं महाविद्यालयमद्वयं दृष्टवान्, तमहं स्थिरकारणात् कालान्तरेऽपि
दृष्टुं शक्नोमि ।

॥ब॥ स्वप्नावस्थाः -

स्वप्नावस्थायाः तद्वत् पंचदशीग्रन्थे स्वप्नकारकं कृतमस्ति -

“करणेष्वसंस्तुतेषु जागरितसंस्कारजः प्रत्ययः तच्चिन्मयः स्वप्नः ।”

अर्थात् स्वप्नावस्था तथाभूता अवस्था भवति, योऽन्दिष्यामि उप-

तदुक्तानि भवन्ति जाग्रदवस्थायास्तु वैद्वः वस्तूनामनुभवेन ये संस्काराः भवन्ति
पतन्ति, तेः संस्कारैरन्यविषयाणां ज्ञानं त्वज्मे तदुच्यते । त्वज्जागरणयो-
रुपयोरेवस्थायामेव तेषां विषयाणाम् ज्ञानं भवति । किन्तु जागरणावस्थायामनु-
भूताः विषयाः स्थिरास्तिष्ठन्ति, यदा च त्वज्मे परिप्लव्यमानो वस्तुतः
मेव स्थिरो भवति । तेषां वस्तूनां स्वयं केवलं प्रतीतिमानमेव भवति । त्वज्जा-
गरणयोरुपयोरवस्थयोः अनतोऽहंप्रतिः [उभयोः] तिष्ठति ।

॥न॥ तुमुपत्यवस्थाः -

पुमादनिद्राया अवस्था तुमुपत्यवस्थोच्यते । तस्यावस्थायां तयो-
गुणस्याविर्भावकारणात् मनः मूढवेचित्त्यावस्थायां वा पतति, त्वकारमे अर्थाद्
अविद्यायां गीयते । यदा तुमुपत्यवस्थायां अनुष्य उत्पद्यते भवति, तदा तस्येतत्
स्वरूपं भवति यत् "अहं तथा अत्वाप्तम् येनाहं न किञ्चिदपि अकास्मिन्" । एता
अवस्थाः सर्वतामान्यानुभूतिर्विषयाः भवन्ति । आचार्योऽधुना स्वप्नयोरी-
टीकायां वेदान्तसूत्र्या एतस्य चित्तुत्वं वर्णनं कृतवानस्ति यत्तमेवावगच्छेत् किं
भवत्यने ।

॥द॥ तुरीयावस्थाः -

तुरीयावस्थाया अनुभवः केवलं योगिनां जन्यते भवति । एतस्याव-
स्थायां मनोमूढं विविक्तान्य कारकैस्तत्रो^णगुरवो गुणतत्त्वगुणद्वारा सर्वथा तिरोहितं
भवति । योगिनां चित्ततत्त्वमेतस्यावस्थायामेकाग्रमथवा सर्वथा निस्तमेव
तिष्ठति । अथवा योगिनां मनसविद्यतत्त्वैः कस्मिंश्चिदेकस्मिन् विषये एकाग्र-

भूता सती स्थिर प्रवाहेण प्रवहति अथवा ज्ञानोऽप्यग्रेऽसंग्रहवृत्तीनां निरोधश्च जायते । अनन्त एवावस्थां प्राप्नुवन् च स्थिरं स्थापयितुं योगक्षानि वर्णितानां योगाष्टांगानां सत्कारपूर्वकदीर्घकालपर्यन्तनिरन्तराभ्यासः कर्तव्यतया आपतति, तदैव योगिनो मनोनिरोधस्यावस्थामपि प्राप्नुवन्ति । दीर्घकालपर्यन्तं मनो-निरोधस्याभ्यासकरणेन निरन्तरोत्तादेन सह प्रयत्नकरणेनैव सचिकित्सकः निर्विकल्पको वा तथापिः प्राप्यते । एताः योगिनः साधनापयश्चावस्थाः वर्तन्ते, एताश्च सर्वतानान्यानुभूतेरगुणामिनस्ता अवस्थाः वर्तन्ते अथवा योगभूषयो वर्तन्ते, यासां योगक्षानि विस्तृतं वर्णनं कृतमस्ति । आत्मा अर्थात् चित्तिशक्तिः एतासां सर्वतानावस्थानां साक्षित्वेन द्रष्टृगुणमेव केवलं तिष्ठति ।

इत्यन्येता अवस्थाः यद्यपि अनन्त एवावस्थाधिकेताः वर्तन्ते, तथापि अन्तःकरणेन सह सादारण्यकरणात् इयं जीवस्यापि अवस्था कथिता वर्तते । शुद्धचित्तिरथवा आत्मा, सांख्य-योगवेदान्तयोश्च तत्त्वचिन्तने अतद्भोगनिष्ठशुद्ध-लक्षणेनोक्तो वर्तते । अतः स आत्मा सर्वाभिरवस्थानिः परो वर्तते ।

4. सर्वोत्तमा जीवन्मुक्षोरवस्थाश्च अनन्तः सत्ताकार्यस्य:-

एतदुपरि प्रतिपादितमस्ति यदात्मज्ञानद्वारा अज्ञानस्य अज्ञान-कार्यस्य विनाशो भवति । अज्ञानस्य नाशः केवलं ज्ञानेनैव जायते, यतोऽह्यज्ञानस्य विरोधिज्ञानमेवास्ति, उपासनाश्रितितृप्तं ध्यानादयश्च नाज्ञानविरोधिनी भवन्ति । यतोहि मनो ज्ञानस्य जीवन्मुक्त्यवस्थायां सत्त्वज्ञानकारणान्मनोनाशो जायते । यतोहि मनो ज्ञानस्य अर्थात् प्रकृतेरेवैकं कार्यं वर्तते । तदग्रप्रपञ्च स्वेककृद्वा प्रकृतेः कार्यमस्ति, सांख्य-

सिद्धान्तानुसारं प्रकृतोक्तपदयुक्तानि तर्काणि वस्तूनि त्रिगुणात्मकान्येव सन्ति।
 अतोऽन्तःकरणं मनोऽपि वा तत्त्वपर्यवर्तमानां व्याप्तां गुणानामेव परिणामभूत-
 अस्ति । इत्येतादिवर्तिनं तादृशवर्तिनमिति कृत्वा प्रकृतिरनादिरनन्ता चेति स्वी-
 करोति, किन्तु अस्मैतद्वेदान्तविरहितमिति अर्थार्थ आत्मानमेवाधिन्यनिमित्तोपादान-
 कारणभूतत्वा मायां प्रकृतिं वा श्लेषपरत्येवैकांगमित्यङ्गीकरोति । उपनिषदि-
 नाश्रयात्मकमेव तस्याः मायाशक्तौः स्वस्यं प्रतिवादितास्ति । अतोऽन्तःकरणमपि
 आत्मनः एकः शक्तिक्रियो भवति । तत्त्वज्ञानेन यदा साधकः अज्ञानमज्ञानकार्यम्
 [अन्तःकरणादिभ्यः] विनाशयति, तदा तज्जीवन्मुक्तोऽर्थात् प्राणधारणं कुर्वन्मपि
 "मुक्तः, इति तं प्राप्नोति । सन्तताहित्ये एवमुक्ताः साधकाः अंशरजीवा
 पदवाच्याः कथ्यन्ते । मानवस्य श्वात्पशुघातयोः क्रिया मनोभूतिकेवास्ति ।
 अन्तःकरणरहिते श्वे प्राणस्य क्रिया वैवाचनोक्त्यते । अत्रायं प्रश्नो भवितुमर्हति
 यत् यदा जीवन्मुक्तस्य मनो नाशो भूदेव तदास्तस्य प्राणजरीरयौघं धारण-
 क्रिया कथंकारं भवितुमर्हति ? एतत्प्रश्नेन सप्रधानमस्ति, यत् यदा रज्जौ दग्धो
 क्रिया कथंकारं भवितुमर्हति ? एतत्प्रश्नेन सप्रधानमस्ति, यत् यदा रज्जौ दग्धो
 यां तस्यामपि यदपि रज्जुबन्धनादिकं कार्यं भवितुं नार्हति तथापि दग्धरज्जु-
 स्वस्यं तथैव तिष्ठति । इत्थं ज्ञानेन मनो नाशो जाते तस्यपि मत्तः संस्कार-
 लो अवस्थितिरिति कथ्यते, एतस्य संस्कारकारणाच्च जीवन्मुक्तस्य व्यावहारिको
 व्यापारोऽजायते । अन्यथाजेषु ज्ञानद्वारा संचितानां क्रियमाणानां कर्माणां
 नाशो जायते, किन्तु प्रारब्धकर्माः [अर्थात् तत्कर्मा येन मानवस्य जन्म, जरी-
 रादेश्च प्राप्तिरभूत्] तेषु केवलं भोगेन जायते । अतो जीवन्मुक्तस्यैव प्रारब्ध-
 कर्माणां कारणत्वं तदीयप्राणजरीरादिकाः क्रियाः पुनस्तथैव यदा च प्रारब्धकर्माणां

अवितर्कयोगेन जीयते, तदा स विदेहमुक्तिं प्राप्नोति ।

वातनाकारणादेव च प्रायः त्यन्दते प्राणस्यन्दनेन च वातना
तिष्ठति । यदा विरक्तं निरन्तरमनोनिरोधस्याभ्यासेन । च साधकस्य चित्तं
वातनाभिः रक्षितं जायते, तदा तत् "चित्तम्" वातनाविरहितं तत् "अचित्तम्"
प्राप्नोति, परमज्ञानि-प्रधानी "अमस्ता" नाशिकाया अवस्थाया उदयो जायते।
गुह्यतया ज्ञातृपुत्राण्येव कुतन्तानां स्थाने योगिनश्चित्ते गुह्यवातनानां प्रवाहः
पुनरुत्ति, तत्प्रवाहस्य योगिनः स्वात्मा गुह्यवातनानां प्रवाहमपि निवृत्तं करोति ।
इत्यन्यथा वातनारहितं चित्तं ज्ञानाग्निना दग्धं तत् नाशं प्राप्नोति ।

मुक्तिशेषनिबन्धे अत एव मनोनाशस्यावस्थाद्वयं प्रतिपादितमस्ति-

॥१॥ तत्त्वमनोनाशः, ॥२॥ अत्यमनोनाशश्च । जीवन्मुक्तस्य मनोनाशः तत्त्व-
मनोनाशो भवति । विदेहमुक्ती प्राप्तायां तस्यां मनसो त्यागो भवति ।

यथा -

"द्विविधचित्तनाशोऽस्ति तस्यो त्व एव च ।

जीवन्मुक्ताः तस्यः स्वादस्यो देहमुक्तिर्यः" ॥१॥

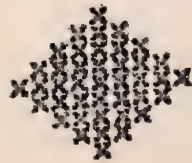
तत्त्वमनोनाशो सति मनसि कथम्युक्तायाः अपि मुक्तैरयथा वात-
नाया उदयो न भवति । अतः साधकस्य चित्ते आचरणं विवेको वा नैव जायते,
किन्तु मनसः संस्कारस्वप्नावकालेषु स्थितौ तस्यापि प्राणस्यन्दनं जारीरि-
चेष्वप्येव प्रारब्धकर्मनुसारं प्रवृत्तन्ति । एताः जारीरिचेष्वः तया प्राण-

त्यन्दनसाधकमिन्वच्यवतीनां पुतीतिर्जायते । जीवन्मुक्तास्तु शैर्दुक्त एव जायते ।
 प्रारब्धकर्मणां द्वयः केवलं भोगेनैव जायते । प्रारब्धे कर्मणि कष्टे जीवन्मुक्तस्य
 शरीरपातोऽपि जायते । ज्ञानस्य कारणं जीवन्मुक्तस्य तंचितं क्रियमाणा च कर्म-
 नैव तिष्ठति । शरीरपातात्परं मनोनाशस्य वा अवस्था घटति ता च अव्यक्तो-
 नाशमवेनोच्यते ।

वैष्णवाचार्याः जीवन्मुक्तेरेवावस्थां नैव स्वीकुर्वन्ति । ते
 केवलं विदेहमुक्तिमेव स्वीचक्षुः किन्तु मुक्तिषु गीतादिस्मृतिषु च जीवन्मुक्ताव-
 स्थायाः वर्णनमुपलभ्यते । आचार्यविद्वारण्यः "जीवन्मुक्तिविवेक"नाम्ने ग्रन्थे
 जीवन्मुक्तेरेतस्या अवस्थायाः वर्णनमत्यन्तविस्तरेण कृतवानस्ति । एतेन वर्णने-
 नोपलक्षणमिदं चर्चितमवस्थानां पूर्णतः सम्पुष्टिः कृता गति ।

॥ इति सप्तमीऽध्यायः ॥

[illegible]

अष्टमोऽध्यायः

0:0:0:0:0:0:0:0:0:0:0:0:0:0:0:0:0:0:0:0:0:0

सद्विद्यानन्दमयविद्योद्गी बहिरण्यपुस्तकविद्योद्गी बाकाश-
 विद्यापुस्तकग्राण्डुडि विद्यानागरी विद्यापुस्तकविद्याशा ण्डित्यविद्या-
 ना चिकेत विद्योपकी तस विद्यानन्तर्नि विद्या ६६ विद्यामैश्वर विद्याभूषणविद्या-
 नाग्यविद्या विद्याभूषण विद्यामहर् विद्याभू विद्यामैश्वर विद्यासत्यका विद्या-
 ज्योतिषां ज्योतिर्विद्यावाला विविद्यामैश्वरी विद्यादिविभिन्नासूत्रनिष्पत्ति-
 पादितासु विद्यासु सद्विद्यां भूषणविद्यां पौररीकृत्यनिरस्तसाम्प्रतीयाधनव-
 द्भिन्नानन्तानन्दमयैकरसवस्थो निर्गुणनिराकारनिर्विकारोऽपि सगुण-साकार-
 तत्त्वोक्त इव प्रतीयात्मनः साक्षात्परात्परः परब्रह्मपरमेश्वरो भगवान्पारात्मनो
 निविष्टोऽवस्थानोक्तानन्तकल्याणगुणमयि शिष्टवस्तुत्वोति सत्तात्त्विकासु योनिषु
 सत्तात्त्विकान् उद्दिष्टान् उद्दिष्टान् उद्दिष्टान् उद्दिष्टान् उद्दिष्टान् उद्दिष्टान् उद्दिष्टान्
 जीवान् स्वेच्छया वर्धति वर्धति वर्धति वर्धति च ।

सिद्धोः पियातविजोः संजिगीतोः परात्परस्य परमेश्वरस्य
 तस्य नारायणस्यैतादृशी हृष्टा कथञ्चागत्ता इति काचित्पिचिकित्ता नूनमेव
 तत्त्वेषां तत्त्वेषां चेति तयादिति सञ्जायमानावायेतस्यां विचिकित्तायाम्
 "एकोऽहं बहुस्याम् प्रजायेय" इति स्वेच्छयैवेच्छात्रये । स्वेतरसत्तत्त्वसु विजया-
 नन्तानानन्दैकत्वस्य तत्त्वाभासिकानवधिका विजयकानन्तमयैवीर्याविजोः
 प्रवृत्त्यसंख्येय कल्याणगुणमयैकत्वोदयेः स्यादिति तानुमेकत्वादिन्तस्य विजयासु सत्तत्त्व-
 निरवद्यनिरतिशयी जलत्वतो नदती नन्दयती गुणार्थानावधायी वनाद्यनन्तगुणनिधि-

दिव्यस्य स्वोचितविधिविचिन्तनन्ताश्चर्यनित्यनिरवस्थापरिमितदिव्यस्य
 स्वातन्त्र्यासंबन्धेया चिन्तयन्ति नित्यनिरवस्थानिरतिशयकल्याणदिव्यायुधस्य स्वाभि-
 मत्तानुपसृक्तप्रकाशस्यस्यगुणविबिम्बवर्णीताद्यनवधिकातिशयासंबन्धेय कल्याणगुण-
 गणनीयत्वस्य स्वसंकल्पानुविष्टाविरच्यस्थितिप्रवृत्तिभेदाशेषशेषीकरित्य-
 नित्यनिरवस्थानिरतिशयज्ञानविधिवर्णाद्यनन्तगुणगणत्यापरिमिततूरिभिरनवरता-
 शिष्टतत्त्वचरमुक्तस्य शाश्वततापरिच्छेद्यत्वस्यस्वभावस्योचितविधिविचिन्ता-
 नन्तशोभ्यशोभोपकरणशोभस्थानतद्व्यापनन्ताश्चर्यनन्ताविविधानन्तापरिमाणनित्य-
 निरवस्थाहरपरमशोभनित्यस्य विविधविचिन्तनन्तशोभ्यशोभोक्त्यापरिपूर्णविविध-
 कमुद्रयतिशयवतीत्य परस्य प्रत्ययः पुल्लिङ्गस्य नारायणस्यैवाः तारित्व-
 कमुद्रयत्वात् तारित्वकता, कर्तुं पाद्व्यशोक्तानां जीवानामिच्छा सर्वथा
 विनाशितत्वादनित्यैव ।

अतः तद्विवेचकारा आत्मतत्त्वावित्त्वं विवदन्तो - जनतो हि
 तर्कविनिर्मुक्तं प्रधानत्वात् तर्कविनिर्मुक्तत्वाच्च तथैव व्यवहितव्यापत्वाच्चानन्त एव
 शैलन्यासस्तु । तथा तसि इन्द्रियात्मत्वतो नां स्मृतिप्रतितन्धानानुपपत्ति-
 नानात्कृतत्वाच्चिदोषाणान् नाना पदे प्रसङ्ग इत्याशयेनोपपत्तौ चेन्द्रिया-
 न्तरेण प्रतितन्धानम्, त्वानुतन्धानाधारस्य जनत एकत्वात् । तत्तद्विनिर्मुक्त-
 पादेऽपि जनतो नित्यत्वात् स्वरूपप्रयुक्तत्वाच्च एव । तदपि न तन्वीचीयतां प्रकटी-
 यथिरोहति । तथाहि- तर्कज्ञाने करणजन्यजनतो न तत्र कर्तृत्वमाश्रयत्वं वा
 सम्भवति । जनो हि न प्रत्ययविषयः । किन्तु गुणजनानुत्पत्तिविशेषेन
 तत्कालाने करणविशेषायाऽनुवीयते । तस्य च जनतो न ज्ञातृत्वं चकुरादेरिव तद्वि-

क्षीति भावः । बाह्येन्द्रियेषु यथायथं निमित्तविषयकान्निर्गमगिद्यसि यतो
 युगपदेव सर्वे विषयाः प्रतीयन्तेऽतोऽवगच्छामः - अस्ति किञ्चिद्वरमपि ता
 यत्तादात्म्यविरहान्न सर्वे प्रकाशन्ते, कश्चिदेकः प्रतीयते इति । अत्र तादात्म्य-
 विरहादित्यस्य तन्निर्गमविरहादित्यर्थः । तात्पर्यं तादृकेन्द्रियस्येति शेषः । स्वद्वय
 बाह्यार्थेषु युगपज्ज्ञानानामनुत्पत्तिरिति शङ्केन सर्वेन्द्रिय सहकारित्वेनाप्युक्तस्य यतः
 "मनः करणमिन्द्रियत्वाद्" इत्यादिनानुमानमुक्त्वा आन्तरमुखादि सूक्ष्मावा-
 रकारेषु करणत्वाऽपि मनसोऽनुमानाद् - मुखादितीक्ष्णान्वपि करणान्ति क्रिया-
 त्वात्, त्वेदनाद्यात्त्वः । स्वादिज्ञानादिति । न च करणत्वानुमितस्यैव मनसो
 ज्ञानादौ कर्तृत्वमपि नास्मादस्तु इति तावच्च, स्वातन्त्र्य-पारतन्त्र्यव्यवस्थाः
 कर्तृत्वकरणत्वयोर्विरोधात् करणस्य कर्तृत्वात्-अभात् । तथाहि आत्मतत्त्वमेत
 गुणान्तरं ज्ञानमिच्छां तन्मोहस्य च निमित्तकृत्य प्रवृत्तिः प्रवर्तमानस्य कर्तुः
 स्वातन्त्र्यमित्यर्थः । कर्तृत्वं नावस्थेच्छाधीनत्वप्रवृत्तिकत्वमप्यस्मात्तन्मोहनिमित्तं
 त्वेच्छयैव तादृशं सिद्ध्यधीनमिच्छाश्रयीतत्त्वादनतामर्थम् । करणत्वं परेच्छा-
 प्रवृत्ताधीन त्वप्यावृत्तिकत्ववद्व्यपारतन्त्र्यनियतं परस्य कर्तुः त्विच्छाश्रया निमित्त-
 त्वात् प्रवृत्तौपकारकत्ववद्व्यप्य । न च तयोरेकत्र तत्त्वाचेकः सम्भवतीति भावः ।
 यद्यपि चेतनस्यैकत्र कर्तृत्वं करणत्वञ्च सम्भवेदपि आकारमेवात् । तथापि मनस-
 रचेतन्ये दृढतरप्रमाणभावात् लोकसिद्ध्याप्यता च यदुराहित्यपरस्य चेतनस्य मुखा-
 द्यनुक्तकरणत्वस्य सिद्धेर्न मनसो जायत्वम् । यस्तुतस्तु अत्यन्तातीन्द्रियेच्छास्येण सात्म-
 नेन प्रमाणम् । तत्तच्च मनोविज्ञानमवस्थ जीवस्थोपकरणत्वस्य सिद्धयतीति तात्पर्यम् ।
 न च स्थलुवादिबाह्यान्तरयदायानुमेषु मन एव कर्तुः । आन्तरमुखाद्यनुमेषु करणं

करणं-तत्त्वान्तरमन्तरकल्प्यत इति वाच्यम् १ तथा तति संज्ञाकामे विवादः । य
 एव हि चकुरादिवीत्यादीन् आन्तरकरणेन च मुखादींश्चेत्यसौ, त एवात्मवद
 व्यपदेश्यो भवति । तस्मिन्नेव चेत् मनः संज्ञानिवेशयो तदा कामं निवेशयताम् ।
 तावतापि मनः किञ्चिद्विधीयो । किन्तु तदा तत्त्वोक्तिकव्यवहारोऽपि बाधितो
 भवेत् । तथा च न कथमपि मनस आत्मतत्त्वप्रतिपादनं युक्तम् । इत्यतस्तु मनस
 आत्मतत्त्वनिराकरणानन्तरं किम्पुनः तन्मन इति जिज्ञासायां विजिज्ञासिताया-
 मान्तरं ज्ञानकरणं द्रव्यमन इति चेत्किं तस्य साधनम् १ युगज्ज्ञानानुत्पत्ति-
 र्जननी लिङ्गमिति तथापि कथं तत्त्वान्तरतिष्ठिः । युगज्ज्ञानानुत्पत्तिमिदमेव
 द्रव्यान्तरमान्तरं करणं न सिद्ध्यति । अकृतकारिणिरिहैवेति युगज्ज्ञानानु-
 त्पत्तियुक्तयोः । युगज्ज्ञानानुत्पत्तये कृतकारिणिरिहोऽवश्यमेव शरणी
 करणीयः । यदि च कल्पितमेव ततः तथापि युगज्ज्ञानानुत्पत्तियुक्तयोः साधा-
 रणीयोऽपि विमित्तान्तरम् । तन्मि हि युगज्ज्ञानस्य स्मृतिर्नास्तीति युगज्ज्ञान-
 संस्काराः । अथ च न तर्हि स्मर्यन्ते । किञ्चित्तेव कदाचिद् स्मर्यते, संस्कारोन्ने-
 हेतुपनिपातकृतास्तथात्वमिति चेत्, स्वभावि प्रणिधानकामोद्बोधनीय संस्कारस्य
 स्मृतिर्गोप्यद्वयमापद्येत । येषामर्थसंस्काराणां साधारणमुद्बोधकं प्रणिधानं कृतमनु-
 स्मृतापदर्थस्मृतीच्छेदकैव तदापि न यावदर्थस्मृतायो युगज्ज्ञानमनो । तत्तत्त्वमपि
 नानार्थस्मृतिषु कृतकारणे कृतकारिणिरिहोऽवश्यमेव न स्मृतिर्गोप्यद्वयम्, किन्त्येक-
 त्येवैकदा भवति स्मृतिरकृतकारादेवित्येवमिति तात्पर्यम् । यदि तु युगायुग-
 ल्यनुवदुःखजनकाया स्मरणानामकृतकारणाद् व्यक्तत्वा कृतानस्याभावात् आत्मन-
 रतनापि कुष्ठेत्वर्थानां शुभाकुष्ठत्वमाद्युगमत्स्मरणानि स्मृतिरिति चेत्, प्रणिधान-

भावयन्तमात्मस्वभावा - इदृशतद्विचारविरहाच्च स्मृतिवीगपक्षस्यैव बाह्यार्थ-
ज्ञानवीगपक्षस्यापि परित्तरणसंभवात् नाप्युक्तमनो बाह्येन्द्रियतदकारि करणान्तर-
मान्तरं कल्पनीयम् । तथा च बहिरिन्द्रियेषु यथावत् तद्विषयसंग्रहणेषु तथैव
युगपच्छानानुत्पत्तिरसम्भवात् इति कुतश्चिन्दिवान्तरस्य जनतः स्वीकारेण । तथा
च जनतोऽतिरिक्तोन्द्रियतत्स्वीकार आक्षेपकः ।

तुषादिद्वयसमाधिहेतुकं भावकार्यत्वात्कार्यत्वादिबहिर्भावा-
चित्तस्य तुषादेरात्मतत्वादिनो बाह्यविषयादुक्त्यादिनिमित्तकारणत्वात्तत्वादि-
कारणेन प्रवित्तव्यम्, तद्यथात्मजनः तन्निर्गम्य एवेति जनतः पृथक् पृथक्त्वमितिद्विरिति,
तद्विधि न। अनुक्तविषयस्य पुनिकूनविषयस्य च ज्ञानस्यैवात्मनि निमित्तपूर्ववृत्तेः तुषे-
दुःखे च कारणस्य तत्वात्मत्वादिहेतुत्वं युक्तं भवति, न त्वात्मजनसंयोगस्यापुनितत्वा-
तत्तद्विषयसन्निवृत्तेन्द्रियत्वात्संयोग एव च तत्तत्काले तत्त्वाधिकारणयुगपादयो ।
चिकीर्षाद्वारा वृत्तिताद्वयताज्ञानेय प्रयत्ने । कार्यता ज्ञाने च स्मृतिसौ उक्तु-
तंस्कारः, अनुभवस्यै च तिस्र्युगज्ञानादि तथा जायते । संस्कारे चानुभवस्तथा ।
पुनस्त एवाहुतत्वाच्च तत्त्वादिहेतुः । इत्थं पुनित इदृज्जातीयत्वस्यैवसाधनत्वस्य
वा ज्ञानत्वता । इदं पुनित चान्दित्वस्य तत्साधनत्वस्य वा ज्ञानं तथा । आत्म-
विशेषगुणानां तुषाप्यतत्त्वादिहेतुत्वं नास्तीति प्रवादो न श्रेयः । आत्मविशेषगुणानां
वृत्तिगुणदुःखेकाद्वेप्रयत्नादुक्तसंस्काराभामतत्त्वाधिकारणतापेक्षयाऽपि न जनतो
द्रव्यान्तरस्य परिकल्पनं न्यायम् । तथा चानवाऽपि युक्तता न ज्ञानादो आत्म-
विशेषगुणे मनोऽपेक्षा इति भावः ।

तुषादिद्रव्यसंयोगात्तत्त्वादिहेतुकः कार्यतो तति निमित्तद्रव्यविशेषगुणतत्त्वात्

वाक्यपरमायुः पञ्चदिति । द्रव्यान्तरसंयोगस्य तुषादौ अप्रत्यायित्वेऽप्युत्पातसम्भवाच्चः
 संयोगस्यैवतयात्वेन परिशेषान्तरतः सिद्धिरिति कश्चन वदः, सोऽपि स्वकीयान्
 अन्यव्यतिरेकसहचारक्षणादेव हि तत्र कारणत्वाध्यवसायः । पार्थिवानुषादौ
 दहनसंयोगस्य हेतुत्वमपि तातो देहावयवादौ स्याद्विपरवृत्तेर्दृष्टत्वाद् दृष्टानु-
 सारादेव कल्प्यते । इह चानुसूक्तानादेरेव तुषादौ हेतुत्वं दृष्टम् । तस्यापि-
 कृष्ण आत्मनि प्रत्यासन्नत्वात्तत्त्वैवात्मवापिहेतुत्वं च युक्तं तत्रेति नाहुर्द्रव्या-
 न्तरसंयोगस्य तयात्वेन कल्पनावतरः । अतो दृष्टहेतुस्यैव तत्त्वैवात्मवर्गेण स-
 वापिहेतुत्वाद्व्यवस्थाप्यम् । ज्ञानादिदृष्टहेतुभिन्नत्वाभौतिकत्वापुत्तित्वस्य
 द्रव्यान्तरसंयोगस्य हेतुत्व-कल्पनायानु अनुप्रत्यागौ कल्प्यवरित्पना च ।
 ज्ञानादेरतस्यापिहेतुत्वे बाधकस्यानुपपत्त्यः तदभिन्नत्वस्यातस्यापिहेतु तद्वै-
 निवेशोऽनर्थक्यम् । तुषादौ तु तद्विपर्ययः कारणान्तरोपलम्भस्य दृष्टान्ततो-
 वेद्यम् । एतावता पूर्वोक्तानुष्ठाने प्रयोजकत्वाद्व्याप्यत्वासिद्धिरुक्ता । दृष्टा-
 न्नो तः द्रव्यान्तर संयोगः भौतिकः - सूतारब्धः भौतिकपुत्तियौगिक एव दृष्ट इति
 प्रकृतेऽपि भौतिकदेहादिपुत्तियौगिकात्मानुगो गिकसंयोग एवानुमानवर्धयतावान्-
 तापादाभिमततन्मगद्व्यवस्थाभौतिकमनः सिद्धिप्रत्यारोति श्रावः ।

यतो न पार्थिवं तेजसादिवारतावमभिमितेन्द्रियत्वाद्भूतनायम्,
 यतो न जलीयं गन्धग्राहकेन्द्रियत्वाद्भुज्यदिति अनुमानादिना मनसो भौतिकत्व-
 निषेधः । शुष्पज्जानानुत्पत्तिसिद्धौ नानुत्पत्तेन सिद्धेर्न मनसो विमुद्रव्यान्तरातः ।
 अतो नवमद्रव्यत्वसिद्धिर्नतो जायत इति कश्चन प्रश्न उदेति सोऽपि नैव पुत्ति-
 पक्षीयधितोदति । अर्भिकीयविवरीत साधनात् । मनसि पक्षेऽभिमतो यो पियो-
 यो-

शीतिकृत्यः । तद्विषयीकृत्यायकत्वाद्गुणहेतुनामिति शब्दः । रसग्राहकेन्द्रियत्वं
 क्रीडार्थं गन्धग्राहकेन्द्रियत्वादिपार्थिवत्वादि च मनसः साधयेत् । एवं साधना-
 न्तराण्यपि भूतान्तरव्यतिरेकमिहात्मीयभूतजातजातादयन्ति । एषा हि मध्ये
 गन्धग्राहकत्वं पार्थिवत्वसाधकम् । एवं रसग्राहकत्वादि च क्रीडत्वादेः ।
 तथा च मनसः पार्थिवत्वादिसाधयेतो रतिदिरिति । तदपि न, यद्भूतगुणान-
 ग्राहकं यदिन्द्रियं तदेव भूतान्तरव्यतिरेकतत्त्वेन तद्भूतियन्मिति भूतान्तरगुण-
 ग्राहकताभावेन न तत्तद्भूतगुणग्राहकस्य मनसः तत्तद्भूतव्यतिरेकसिद्धिः । गन्धा-
 द्यग्राहकत्वमेवापार्थिवत्वादिसाधकम् । तच्च मनसो शीतिकृत्यानुमाने षष्ठे मनस्य
 सिद्धमिति शब्दः । अपार्थिवत्वाद्यनुमाने तत्तद्भूतगुणग्राहकत्वमुपाधिरिति चोक्तं
 भवति । इतरयन्तु शीतिकृत्यानुमानं पृच्छ्य मनसो शीतिकृत्यानुमानमुपस्थापयति
 मनः पान्थ्यशीतिं पन्थ्यभूतगुणान्तराधनत्वाद्वेदवदिति । पन्थ्यभूतोपादानकत्वे
 गौरवाज्जातिताम्रवर्णीत्वा "एकदिवसादिमं वा इतरभूतं संवृष्टमस्तु मनः"
 इति पञ्चान्तरमुपस्थापयति देहस्थैकशीतिकृत्य भूतान्तरपक्षव्यत्याद्भूतान्तर-
 गुणोपलम्भसाधनत्वोपपत्तिर्नक्त इति सात्यर्थम् । "अन्त्यमं हि तौम्य मनः"
 इति भुविवाच्यमपि मनसः पार्थिवत्वे प्रमाणम् । अन्तराज्जायितस्यैव मनसः
 तद्गुणत्वादिद्वयाधारकत्वात् न्नमपत्त्वं भूतेऽन्तरात्परिधौचित्यत्वमपि, तादृशित्वे-
 न्नस्य प्राणस्थेवा^{न्}मपत्त्वं अन्तराज्जायितत्वात् । अत एव मनसो शीतिकृत्यादेवा-
 पवर्गदशावामप्यनुवृत्तिर्नामो यदि शीतिकं मनो शीतत्वा देवादिभ्यनुवृत्ती नानु-

५ ५ ५

धीति । परन्तु बुद्धी मनोऽनुवृत्तौ धृतिं प्रमाणमाह - "अस्मैतान् कामान् पश्यन्
 रमते" मनोऽस्य द्वयं पश्यति । बुद्धस्य मनोयोगबुद्धत्वा नित्यबुद्धत्वभावस्ये-
 श्वरस्यापि तत्र प्रमाणमुदाहरति- "तौऽन्यं कामं मनसाऽभाषीते"ति श्रौत-
 निषेधः, "मनसि ज्ञातुमिच्छति"मिति च पुराणवचनम् । मनसौ द्रव्यान्तरपरिकल्पना-
 पेक्षया तस्य स्वीकार एव बुद्धः । पारमार्थिकरीत्या विचारे तु मनो न प्रीतिर्हं
 द्रव्यम्, नापि पार्थक्येन भग्नं द्रव्यम् । तथा च ज्ञेयानां मनः शब्द इति प्रश्नः
 पुनरपि तदवस्थ इति चेत्, बुद्धादेव मनः शब्दो पञ्चकत्वेन वक्ष्यते, अत्र बुद्धिशब्देन
 ज्ञानं विवक्षितम्, बुद्धात्पञ्चकत्वेन च बुद्धिमत्त्वादेव मनो वाचो युज्यते, तयोर्मन-
 स्तत्त्ववचनं तु कर्मण्युद्दिष्टमित्येवाभिप्रायमिति वाच्यः । अत्र एव च बुद्धिमान्
 मनस्वीति व्यापद्विषयो । बुद्धेरेव मनस्तत्त्वेऽस्मिन्निष्पत्तौऽन्तःकरणत्वोचितत्वात्
 कथं तदुपपद्यते इति जिज्ञासायां तस्यां स्मृतितत्त्वोक्त्याधनुज्ज्वल्यकारणतत्त्वप्रदर्शनाय
 महद्वहङ्कारतत्त्वबोध्यःकरणत्वव्यपदेश इवेति तात्पर्यम् । "बुद्धिर्ज्ञेयं मनः,
 प्रतप्न्नं मे मनः" इत्यादिरीत्या मनसोऽवस्थाभेदाच्च द्रष्टव्या भवन्ति, एतन्म-
 नसः करणतया व्यवदेशो बुद्ध्यहङ्कारयोरिव वृत्तिभेदप्रदर्शनं करोति । अनेन
 विवक्ष्यते - केन बुद्धादि साक्षात्-कारकरणत्वेन मनसोऽनुमानं तार्किकं श्रुतं न
 विवृण्वते । अनेन तात्पर्यम् - इन्द्रियतीक्ष्णोपधातयोरेव तुल्यदुःखस्यत्वात्तयो-
 र्वासीन्द्रियत्वान्न तत्तादाकारकरणतया, मनोऽनुमेयम् । यद्वा ज्ञानविशेष-
 स्यत्वात्तयोर्ज्ञानस्य स्वयं प्रकाशत्वभावेन तत्प्रतिभातोपपत्तिरिति न तत्तादा-

त्कारकरणतया मनः कल्पनीयमिति भावः । तथा च तिस्रिभ्यकाररीत्या मनसो
 न पुरुषशक्त्यवयवमपि तु मुख्यन्तर्गतमेव भाति । श्रीभाष्यकारास्तु इन्द्रियाणि 'किं'
 सप्त¹ , अवयवादिति संज्ञये सप्त्येति पूर्ववद्व्येष्टेणोपस्थापयन्ति, गतिविशिष्टतत्त्वात् ।
 गतित्वावकाशमात्रेण क्रियमाणेन च जीवेन तद्वर्तमानेषु सन्न्यकरणव्याप्तपदानामेवमूक्तौ ।
 तथाहि- "सप्त द्वये लोका येषु चरन्ति प्राणा बुध्दया निहिताः सप्त सप्त²"
 इति । विशेषितमयं ते गतिमन्तः प्राणाः स्वभासो भवन्ति । "यदा पश्यावति-³
 ष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ह बुद्धिश्च न विवेकेत तानाहुः परमां गतिम्" इति ।
 शरीरान्तस्तन्न्यकरणं विहाय क्लेशार्थमनं परमा गतिः । इत्यन्यत्र जीवेन सह
 जन्मग्रहणयोः सप्तानामेव गतिप्रणामात्, योगदशायां ज्ञानानीति विशेषितत्वाच्च
 जीवस्य करणानि श्रोत्रयवचक्षुर्जिह्वाघ्राणबुद्धिमनांति सप्त्येति गम्यते । "अष्टौ
 गृहाः"⁴ सप्त्येष्टीर्ष्याः प्राणाः श्वापान्त्र्यौ"⁵ इत्यादिषु प्राण्युत्तिगादकवाक्येषु
 यानि चित्तराणि विषयार्णं ग्राहकत्वेन चतुर्दशपर्यन्तानि वाक्याणि पाह्याङ्ग-
 स्थावहोकारचित्ताद्यानीन्द्रियाणि प्रतीयन्ते, तेषां जीवेन सह गतिप्रणामावाप्तम्
 जीवस्यात्पात्तयोपकारकत्वमात्रेणैवचारिकः प्राणव्यवहारे विधीयते इत्यादि त्वेन
 पूर्ववदे तमुपस्थापिते⁶ "हस्तादवस्तु स्थितोऽतो मेवम्" इति वृत्ते न सप्त्येष्टीन्द्रियाणि

1. "प्राणं जिह्वा च चक्षुश्च तत्तच्च श्रोत्रं च पञ्चमम् ।

मनो बुद्धिश्च सप्त्येष्टी ज्ञेयाः करणहेतवः ॥"

- भा० आ० अनुगीता पर्वणि 26.

3. क० - 2/6/10.

2. सु० - 2/1/8.

5. यजु० - 7/3/10.

4. सु० - 5/2/7.

6. सु० सु० - 2/4/5.

अपि त्वेकादश, हस्तादीनामपि शरीरे स्थितौ जीवे तस्य शोभोपकरणत्वात्,
 कार्यमेवाप्यनुसृत्यो हि श्रोत्रादीनामपि हस्तादीनामपि शरीरे स्थितौ जीवे तस्य
 शोभोपकरणत्वात्, कार्यमेवाप्यनुसृत्य । ह्यप्यो हि श्रोत्रादीनामपि हस्तादीनामपि
 आदानादिकार्यमेव । अत एकादशोन्निव्यापि भवन्ति । अतो हस्तादयो न
 सन्तीत्येवं न गन्तव्यम् । अथ कदावाचिमानचिन्तावृत्तिमेवाभ्यन एव सुखद-
 शूकारचित्तमज्जैर्धर्म्यक्षिपत इति एकादशोन्निव्यापि । अतः "क्षेत्रे¹ पुत्रे प्राणाः²
 आत्मीकादशः" पुनरपि आत्मज्ञानेन मनसोऽप्यविधानं वक्षते, यथा- "इन्निव्यापि³
 क्षेत्रं च वज्रं शैन्निव्याप्योचसाः" । "क्षेत्रानोन्निव्याप्योचसा³ क्षेत्रा रिकादश
 एकादशं मनश्चाम" इत्यादि वृत्तिवृत्तिविधेः निव्याप्यसंख्या स्थिता । अधिकतश्चोचसा-
 वादाः मनोवृत्तिमेवाभिप्रायाः । अत्रैव तत्प्राप्त्येति प्राप्नुयुक्तमेवाभिप्रायत्वेत्यनं
 पूर्वमभिप्राया, सिद्धान्तो बहुधागुणेन स्वरसनिर्वाह एव । न्यूनत्वमेवास्तु तत्र
 तत्र विवक्षितमनादिकार्ययोग्यपुक्ताः भवन्ति ।

—
 —
 —

1. वृ० - 5/9/4.
 2. जी० - 13/5.

3. ति० पु० - 1/2/47.

विभिन्नदृष्ट्यायेषु भारतीयास्तिकदृष्टिषु मनस्तत्त्वतश्चान्धिनं
 विविधानां पक्षाणां निष्कर्षं विभिन्नदृष्टिभिः संक्षिप्ततर्कादप्युच्यते
 वृत्तिः, तद्वैद्य य पाश्चात्त्यमनोविज्ञानभारतीयमनोविज्ञानयोः भेदेऽपि यथा-
 स्थानं दृष्टिप्राप्तः कृतो वृत्तिः । विभिन्नदृष्टिषु मनस्तत्त्वस्य यादृग्भिन्नमनु-
 तस्य प्रयोजनमिदमस्ति यद्विदं तत्त्वं तद्वर्णनस्य प्रक्रियायाः मूले तिष्ठति,
 तथा सर्वप्रकारकानेषु तत्त्वानिधायोपयोगिता तथैव तदवस्था वृत्तिः । फलतो
 मनस्तत्त्वस्य तत्ताया स्वीकृतिः अवहितार्यन्ते सिद्धा अभूव ।

भारतीयमनोविज्ञानिकदृष्ट्या मानवशरीरस्य, मनसः, मानव-
 चेतनायाश्च बाह्यजगतो मध्ये सम्बन्धस्थापने करणस्य कार्यसम्पादकत्वमस्ति,
 तथैव मानवस्थात्पर्यन्तं जगतो विषयाणामिन्द्रियैः प्राप्तं ज्ञानं मनोद्वारेण
 प्रापयितुं शक्यते । अतो भारतीयदार्शनिकचिन्तने मनः "अन्तःकरण" पदवाच्यं
 भवति ।

मानवस्य विविधशारीरिकचेष्टानां मूलोत्तरं मन एवास्ति ।
 मानवीयस्वप्नानुभूतिप्रोत्थकमाद्यन्तविषयाणामनुभूत्यर्थं करणस्यावश्यकता
 स्वीकर्तव्यतया आपन्नति तथा अनुमानप्रमाणस्याधारेणैवं करणं मन एव सिध्यति ।

भारतीयचिन्तने शब्दवस्तुत्वस्य {मोक्षत्व} तथा आत्यन्तिकदुःख-
 निवृत्तिरूपस्य तत्त्वस्याधारेण भारतीयचिन्तनस्य सम्बन्धस्थापकता एवं कुम्भकता
 च प्राप्यते । पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने वर्ण्यविषयः केवलं मानवीयव्यवहारस्या-

एवमनमङ्गीकृतमस्ति, तत्र भारतीयवास्तिकज्ञानेषु अनन्ततत्त्वस्य तदवयवधिकत्वापत्त-
तया गम्भीरतया च प्रतिपादितमस्ति, यतोहि भारतीयजनस्तत्त्वार्थाध्ययनस्य तथैव
केवलं व्यवहारपर्यन्तमेष सीमितं न भवति, अपितु जनत उत्पत्तिस्वभावविकास-
कार्याणाम् विवेचनकरणमपि भवति । चिकित्सां भवः आत्मग्रहणोः रहस्यानां
स्पष्टाबुद्ध्यादनं कृत्वा मानवस्य तज्ज्ञाः जिज्ञासाः समावृथाति ।

भारतीयजनो विज्ञानविषयकमहत्त्वपूर्णं सामग्रीं चिन्तनधारां प्रति
च पाश्चात्त्यजनो विज्ञानिकानाम् निःतन्त्रेणुपेक्षा भवति, अनन्ततत्त्वविषय-
चिन्तनधारां तदीय कुम्भं तुलनात्मकमध्ययनं प्रति च गवेषणायां दृढित्वं गता
भवति । भारतीयजनो विज्ञानस्य समन्वयात्मकबुद्ध्या समानध्वेयग्राप्ति तद्वेगो-
त्पन्ना बुद्धयवस्था प्रकटिता भवति । तद्यतस्य तुलनायां पाश्चात्त्यजनो विज्ञानस्य
चिन्तनधारायां तयाभूतस्य समन्वयस्य ध्वेयस्य बाधातः, परिचीना, अपूर्णता
तथा जनो विषयकचिन्तनप्रवाहे परस्परविरोधितिज्ञानान्तरां विचारणान्त्र्य
तनुदायः परिलक्ष्यते ।

भारतीयं जनो विज्ञानं विभिन्नाविज्ञानस्यैव एकमङ्गीकृतमस्ति,
तथा विधानां परिगणनेऽपि जनो विज्ञानस्य समावेष्टः सर्वथा समीचीन इव प्रतीयते ।
पाश्चात्त्यज्ञाने तदुपलब्धेषु विविधेषु नामसु यथा- "माइन्ड", "सोल्", "साइन्ड",
"स्पिरिट" तथा बुद्धिग्राह्यस्य विचारयन् अनन्तम्बन्धिनां विविधानां नामनां
कारणाद् यथा अस्पष्टता परिज्ञाता भवति तथा भारतीयवास्तिकज्ञानेषु नोपलब्धौ,
यतोहि भारतीयवास्तिकचिन्तनधारायां मनः करणत्वेण स्वीकृतमस्ति, तथा आत्म-
शरीराभ्यां तस्य पृथक् तत्ता स्वीकृता भवति । पाश्चात्त्यज्ञाने मनसः इत्ययं

प्रकारेण स्पष्टं स्वयं नोपलभ्यते ।

तर्केषु आस्तिक्यनिष्ठेषु शास्त्रवस्तुषु प्राप्तस्तथा आत्यन्तिकदुःख-
निवृत्तिरेव जीवनस्य परमः पुरुषार्थः स्वीकृतो व्रतते, यस्य प्राप्तेः साधनस्ये-
व न स्वैकमात्रं साधनमस्ति । व्यक्तीनां भिन्नानि भिन्नानि मनांसि भवन्ति,
तेषां मनसां भिन्नभिन्नविकासावस्था भवन्ति, अतः अधिकारिभेदस्वीकार-
आवश्यकः परिज्ञायते । आस्तिक्यनिष्ठेषु अधिकारिभेदानुसारं उपदेशभेदस्वीकारो-
ऽप्यावश्यकः । पन्थानो विभिन्नाः सन्ति, किन्तु गन्तव्यं स्थानम् अर्थादा-
त्यन्तिकदुःखनिवृत्तिद्वारा परमानन्दप्राप्तेर्निरूप्यमेवेति वास्ति ।

न्यायक्षेत्रेऽधिकर्षानुसारं मनःशरीरात्मकाद्वेन्द्रियैर्भिन्नगुण-
परिमाणैकः पदार्थो व्रतते, यच्च निश्चिन्तानजनकः सुखादितादात्म्यकारत्वा-
साधारणं कारणम् [करणम्] अस्ति । एतानि दर्शनानि साधनबुद्ध्या एकस्मिन्
शरीरे एकमेव मनः स्वीकुर्वन्ति । एतेषां मतेन मनसः तयौमेन आत्मनि स्थिताः
सुखदुःखादिविशेषगुणाः उत्पद्यन्ते, तथा मनसः उत्पत्तिर्नाशश्च नैव जायते,
यतो हि अयमेकः नित्यः पदार्थोऽस्ति ।

सांख्ययोगदर्शनमतानुसारं मनः पुरुषस्य विवेकव्याप्त्युत्पादने प्रधानं
कारणमस्ति । प्रकृतौ कार्यतत्त्वकारणात् मनः जडं त्रिगुणात्मकमस्ति । चित्ति-
शक्तौ [पुरुषस्य] विवेकव्याप्त्युत्पादनात्परं मनः स्वकारणेऽहंकारे विलीयते ।
प्रत्येकस्मिन् शरीरे पृथक्पृथक् मनः सत्त्वात् मनो नानाऽस्ति । सांख्ययोगयोः
सत्कार्यवादतिष्ठान्तानुसारं प्रकृतौ प्रथमः परिणामः महत्तत्त्वमिव स्वकारणा-

हंकारादभिव्यक्तं मनोऽपि विभु परिमाणमेवास्ति ।

पूर्वमीमांसादर्शनलोकाद्व्यवस्थेऽपि मनः एकं द्रव्यमङ्गीकरोति ।

चेतन्याग्र्य आत्मा वक्षति, अतो मनः त्वतो जडमस्ति । मनसात्मनः संयोगेनैव मनसो विशेषगुणः सुषुप्त्यवस्थां उत्पद्यते । मनो बाह्येन्द्रियैर्भिन्नमन्तरिन्द्रियमस्ति एतत्तु च परिमाणम् आत्मा ह्येव विभु वक्षति । मोक्षेऽपि मन आत्मनोः संयोगेनैव तुलानुभूतिर्जायते । मीमांसादर्शनं मनस उत्पत्तिनाशो नाङ्गीकरोति ।

उत्तरमीमांसा [विदान्ता] दर्शानुसारं मनः पञ्च तन्मात्राभिरुत्पन्न एवौ शीतिकः पञ्चार्थो वक्षति, तथा तत्पूर्वे शरीरे तन्मात्रं ग्रहणं परिमाणमस्ति । कार्य-प्रक्रिया धारेणैतत्त्वान्तःकरणस्य मनोबुद्धिचित्ताहंकारनामानि भवन्ति । प्रत्येकं शरीरे पृथक्मनसः तत्ता कारणात् मनोऽनेकमस्ति । शीतिकप्रत्ययतत्त्वोद्भूतत्वात्कारणाच्च मनसः शरीरमिव नाशोऽपि जायते । अयं मनोनाश एव मोक्षप्राप्तौ साधन-[कारण]-मस्ति ।

चेतनस्य मनसः त्वत्त्वं द्रव्येन्द्रियभावेन्द्रिय भेदेनोभयात्मकमस्ति, तौवेदं प्राप्यप्रकाशकारि अपि वक्षति । मनोद्वारेण मतिज्ञानमप्युत्पद्यते । अविनिन्द्यवन्तं ज्ञानन्तु मानसं ज्ञानमेवास्ति । चेतनस्य मनोऽप्यप्यपरिमाणवत् प्रकृतिकं द्रव्यमस्ति, यत् तेषांतेः सूक्ष्मम् ।

वीहृदनि मनः अध्यात्मायामानन्तर्यं शुद्ध्यते । अतीतलंकाराणां वातमानां तन्तानस्य प्रवाहस्य वा नाम मनो भवति । वीहृदनि त्वं विज्ञानवाह-ज्ञानानुसारं शरीरस्याभ्यन्तरस्य विज्ञानं बुद्धिर्वा मन एव वा बाह्यवत्तु त्वत्त्वे

प्रतीको । अथर्विं नानाप्रकारकोपचारसम्बन्धितं संकारस्य मनोविज्ञानप्रज्ञा भवति ।
एतस्य व्यावहारिकीतत्ता भवति । तस्य वयिकप्रज्ञा भवति ।

भारतीयमनोविज्ञानस्य प्रधानं तत्त्वं यत्तु दुःखसाध्यनिवृत्तिः ।
तन्मनुष्यस्य कान्तिरपि तत्र पाश्चात्त्यमनोविज्ञानस्य तत्त्वं जीवनस्य वृद्धिर्बु-
धत्वाणां समाधानावति । भारतीयविचिन्तकाः अन्तर्बुद्धिः [आध्यात्मिकबुद्धिः]
तन्माः मूलकारणस्यानुसन्धाने प्रवृत्ताः सन्ति, यदा च पाश्चात्त्यविचिन्तकाः
वृद्धिर्बुद्धिः तन्माः मानवीयसंसारस्य जटिलग्रन्थानां समाधानार्थं प्रवृत्ताः परि-
तदयन्ते ।

आस्तिकतत्त्वेषु समुपलब्धत्वात्मानतः संयोगेनैव जगत्तु वस्तुनामुपयोगी
भवति । यत्तु एव चैतन्यस्यात्मनो सन्ध्यामयीः कारणवति । उपनिषत्स्यपि
मततः शरीरस्य च सम्बन्धः स्वीकृतो गतः, तदनुसारं शरीरान्तर्गते अत्यन्त-
तुल्यमहितादिनाडीसंस्थाने मनसो माध्यमेन चेतनायाः आविर्भावो जायते ।
एकस्य केवलस्य सहस्रतमभागादपि सूक्ष्माणां पुरी तत्त नाडीनां तादात्म्येन मनः
कार्यं करोति । यद्यपि पाश्चात्त्यमनोविज्ञानेऽपि माडीसंस्थानद्वारा क्रिया-
कलापानां वर्णनं कृतमस्ति, किन्तु तदुपनिषद्वर्णितशरीरविक्रानादत्यन्तं स्पष्टं
गति । जीवात्मनः धृक्कतताया अस्वीकार कारणतः जीवस्य पुनर्वन्धः, एकस्माद्
देहाद् देहान्तरं प्राप्तिः, देवयानविश्रुयानादि-ब्रह्मत्वपूज्यगुणेषु पाश्चात्त्यमनो-
विज्ञानस्य ध्यानविदानीं वाच्यतायात् ।

संकल्पविकल्पात्मकमनःकरणं "मनः" पञ्चाक्षरं भवति । निश्चया-

त्वकस्यान्तःकरणस्य नाम "बुद्धिः" रित्यस्ति, अहंप्रतिविम्बितस्यान्तःकरणस्य
 नाम "अहंकार" इत्यस्ति । चैतन्यानुभावकस्यान्तःकरणस्य नाम "चित्तम्" इत्य-
 स्ति । देहावच्छिन्नस्यान्तःकरणं यत् "अहंकार" पदाभिहितं भवति, "कृतं" इत्यु-
 च्यते । देहजटादिविषयाणां मध्ये विद्यमानदण्ड इव तस्यावमानस्यान्तःकरणस्य
 "वृत्तिर्कर्म" "क्रिया" इत्युच्यते । विषयस्य व्यापिकारकस्यान्तःकरणस्य "पुष्पा"
 इत्युच्यते ।

प्रत्येकं प्राणिनः शरीरं सामान्यावस्थायां देहात्मवस्तुतीमातः
 परितो गतं भवति, किन्तु मनोदेशकान्वस्तुतीमातः सामान्यतया अवलम्बे जाते
 तस्यैव अवस्थाविशेषे एतस्याः परितो गताः अतिवृज्जमपि कर्तुं शक्यते । एतद-
 तिरिक्तं कल्पनाशक्तितत्त्वकल्पशक्तितत्त्वा अन्य प्राणिनां भवति पुष्पावोत्पादिका-
 शक्तितरपि मनसः श्रुता जाता । यस्य निश्चयशक्तिरक्षेत्रेण योऽवस्थेन कृतं भवति ।

तर्हिपि आस्तिकदर्शनानि एतत्स्वीकुर्वन्ति यत् प्रत्यक्षानोत्पत्ती
 मनःकरणमस्ति, अन्तःकरणस्य स्यै त कार्यं करोति । एतदतिरिक्तं चित्तिशक्तौ-
 विधिकृत्यात्पुत्पादकं कार्यमपि मनस एव जाते । अत एव वेदान्तमणि "मन एव
 कालतत्त्वम्" इत्युक्त्या मनसो महत्त्वपूर्ण व्यवहारं प्रकाशं करोतवति ।

प्रत्यक्षादिपुत्राणेषु मन एव करणस्येव जाते । मनो साधारणकरण-
 त्वस्यै प्रमां [यथार्थं ज्ञानम्] उत्पादयति । मनसोऽनिन्दित्यत्वेऽपि ज्ञानस्य कृत-
 प्रत्यक्षत्वेनैव काऽपि बाधा आगच्छति, यतो हि ईश्वरस्य साक्षात्कारः [प्रत्यक्ष-
 ज्ञानं] इन्द्रियजन्यं नास्ति । अनुमानपुत्राण्ये व्यापित्वानाद्यम्, उपमानपुत्राण्ये

270

प्रक्रियायां तादृशज्ञानार्थम्, शब्दब्रुवाणे पदस्य प्रत्यक्षज्ञानार्थं स्मरणाद्वर्षस्य,
अर्थापत्त्यनुसन्ध्यादिब्रुवाणेऽपि तत्तत्तानुभूतिहेतुं मनतः संयोगी परिहार्यतया
सिद्ध्यति । वस्तुतस्तत्प्रदर्शनीयं विधेयं तत्तत्तानुभूत्य मनतः प्रक्रियायां तदा-
यातयां वा अवलम्बितं सिद्ध्यति । मनसो भावो किमपि व्यावहारिकं ज्ञानं
नोत्पत्तुमर्हति ।

आत्मसंतीक्षः तेषां मुख्यं लक्ष्यमस्ति । वैज्ञानिकानां सम्पूर्णमु-
त्थानं तथा दार्शनिकानां सम्पूर्णं चिन्तनं तस्मिन् निहितम् । विद्यायाः
कुलम् : किञ्चिन्नोऽपि स्व-स्वजिज्ञासया प्रेरितः सन्तः ज्ञानस्य समस्यं दूरी-
करणप्रयत्ने मगताः सन्तः संलग्नाः सन्ति । जिज्ञासायाः सहस्रप्रेरणया मानसः स्व-
विभिन्नप्रकारकारिभूतत्वं शरीरिकान् मानसिकान् सर्वप्रकारकान् क्रियाकलापान्
विदधानाः, विविधप्रकारकाणां व्यापारविष्कारं कृत्वा ततः साहाय्यं परि-
गृह्णाति ।

सम्प्रसाधनानां तात्पर्यं तद्विद्यमानन्दतत्त्वस्थितेः प्राप्त्यर्थमा-
शतस्थित्वा पश्चात्तन्मनस्य मनः प्रवृत्तिर्वर्तते, येन तः शरीरस्य तान्निष्ठकामं कृत्वा
तत्त्वसम्पूर्णतत्त्वपूर्णतां परितो गच्छति तत्त्वस्य बन्धनान्मुक्तः तन् आनन्दस्थितौ अव-
स्थितो भवेत् ।

अद्वैतसाधनायां साधनबहुत्वाभावात् पश्चादेव मानसस्य मनः
आत्मानात्मविवेकार्थं स्वप्रकाशस्थितौ स्थितो भवति । विवेकवेरागद्वेषमादयो-
न्तःकरणस्य प्रवृत्तिविवेकाः वर्तन्ते । अतः साधनायां मनसो विशिष्टं महत्त्व-
पूर्णं स्थानं वर्तते ।

मानवस्य बन्धनोक्तोः कारणं मन एवास्ति । मानवस्यार्थ-
नर्थो मनसि तद्वद्वेति । पुष्टं मनः मोक्षस्य कारणमस्ति, यदा च मतिं मनः
बन्धस्य हेतुर्भवति । रजोगुण-तमोगुणाभ्यामधिक्यं मनः अस्तिभुक्तमानवस्य-
द्वयाभिहितमस्ति, यदा च तत्त्वगुणप्रधानं मनः, तदा पुष्टं मनः, इत्युच्यते ।

एकाग्रता तथा निरोधस्य दीर्घकालिकतायाम् एव निरन्तरा-
भ्यासद्वारा यदा मनसोऽन्तर्निहितशक्तयः अमोक्षमान्वावस्थायां विकसिताः
भवन्ति तदा इत्यभ्युत्थानजितसम्बन्धं मनः "अतिमनः" वीक्ष्य तावत्तु भवति,
यस्मात् इत्यभ्युत्थानाः पुष्टाया अविश्रायो जायते । या केवलं तत्त्वगुणं गृह्णाति।
पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने स्वभूतोत्कृष्टमनसो निश्चयं नोपलभ्यते, तत्र सामान्यस्य
मानवस्य सामान्यस्य विकृतस्य च मनस एवोत्पत्तिरिति ।

"जीवन्मुक्ता" वस्थायाऽपि यद्वपि मनोवाञ्छा भवति, तथापि
मनसः संस्कारस्वल्पेऽवस्थितिः विद्यमानेव तिष्ठति । एतत्संस्कारकारणानु-
जीवन्मुक्तस्य व्यवहारो क्लृप्तं भवति । अन्यत्रापि ज्ञानद्वारा मानवस्य सर्व-
तानां क्रियमाणानामुच्य कर्मणां नाशी जायते । प्रारब्धकर्मणां द्वयोः भोगद्वारेण
भवति, तदुपरान्तं तौ पि विदेहभुक्तिं प्राप्नोति ।

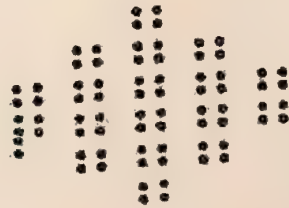
एतस्मिन् शोधप्रबन्धे चर्चविषयाणां गम्भीरपेक्षणा करणात् तथा
विशेषणा करणात्परं एतद् वचनं सर्वथा समीचीनं भविष्यति, यत् परस्परं विन्न-
तायां तावदापि सर्वेषां तत्त्वज्ञानिषु मनस्तत्त्वतमन्विनिष्पन्नं स्वकीयं धृक्
महत्त्वं स्थापयति । तथा पाश्चात्त्यज्ञानि स्वमतमनोविषयविचारानामपेक्षा

अधिकं ग्राह्यत्वं यथोचितं वाच्यति । अथा ह्युक्ता आस्तिक्यनिष्ठौ विवेकाः
सांख्य-मीमांसकौ सुवृद्धायां धृष्टकृष्णौ वेदान्तदर्शनस्य अनन्तत्वं चान्यमित्यर्थं
नितान्तं युक्तियुक्तं सिध्यति ।

अथ विवेचयामि, "भारतीयदर्शनेषु अनन्तत्वं" इति विवेचको
मीमांसकः शोधप्रबन्धौ मातृकीयमनः शुद्धिहेतुः सांसारिकतंतायानाकात्यन्तिक-
चिन्ताशेषेषु तथा आवागमनयुक्ताद् विमुक्तिहेतुरस्ति, अनेन यदि जनजीवनं
पेरितं प्रवृत्तान्त्राभूतदिवाहम् एतस्य प्रयासस्य सार्थक्यं ज्ञास्यामि ।

॥ इति शब्द ॥

सहायकग्रन्थसूची

॥ संस्कृत आधारग्रन्थाः ॥

अ॥ वैदिकवाङ्मयम् -

1. ऋग्वेद [शाकल्यसंहिता], प्रकाशक- वैदिकग्रन्थालय, अजमेर, द्वितीयसंस्करण, सं० 1967.
2. सुक्लपसुर्वेद .. .. .
3. सामवेद [कौशिकसंहिता] .. .. .
4. अथर्ववेद [शौनक्त्यसंहिता] .. .. .
5. ईशावास्योपनिषद् [जांकरभाष्यसहित], गीताप्रेस गोरखपुर, सं० 2021.
6. ऐनोपनिषद् .. .. . सं० 2022.
7. ऐतरेयोपनिषद् .. .. .
8. मुण्डकोपनिषद् .. .. .
9. कठोपनिषद् .. .. . सं० 2021.
10. तैत्तिरीयोपनिषद्
11. प्रश्नोपनिषद्
12. माण्डूक्योपनिषद्
13. छान्दोग्योपनिषद्
14. बृहदारण्यकोपनिषद्
15. मुक्तिालोपनिषद्

ईशाद्वयवृत्तोत्तर शतोपनिषद्,
सर्वहितीय कम्पनी, गोरखा-
पुरस्तकालय, बनारस ।
प्रथम संस्करण, 1938 ई०.

ब॥ अद्वैतनिताहित्यम्

1. पारमार्थिकयोगसूत्रम्, गीताप्रेस, गोरखपुर, पंचदश-संस्करण, सं० 2009.
2. न्यायसूत्राणि, आनन्दामय प्रेस, पूना ।

3. वैशेषिकसूत्रम्, चोबम्बा संस्कृत पुस्तकालय, वाराणसी, सं० 2025.
4. सांख्यदर्शन, सांख्यसंस्कृतसूत्रो, डा० आदवापुताद मिश्र, प्रयाग।
5. न्यायसिद्धान्तसूत्रावलिः, चौबम्बा संस्कृत तीरीज, बनारस।
6. श्रीमंतादर्शन, आनन्दाग्राम प्रेस, पूना, प्रथम संस्करण।
7. ब्रह्मसूत्र [शांकरभाष्य], निर्णयसागर प्रेस, बम्बई।
8. मानसोद्देशः, नारायणभूत, पिलातकीकन यज्जिनिंग हाउस, आडियरर, मद्रास, सं० 1933.
9. पंचतन्त्री, विद्यावरण्यसूनि, निर्णयसागर प्रेस, बम्बई-2, तृतीय संस्करण, 1949.
10. शास्त्रादी पिला, पार्थसारथि, चौबम्बा संस्कृत तीरीज, वाराणसी।
11. ब्रह्मसूत्रावलि, भाष्यभाष्य तीरीज, मद्रास।
12. सुरेश्वराचार्य वार्तिक, सुरेश्वराचार्य, आनन्दाग्राम प्रेस, पूना।
13. सांख्यकारिका, श्रीचरकभूष, चौबम्बा सं० ती०, वाराणसी, द्वितीय संस्करण, सं० 1969.
14. तर्कसंग्रह, अन्नम्भार, बम्बई संस्कृत तीरीज, पूना।
15. प्रशस्तपादभाष्यम्, चौबम्बा, वाराणसी।
16. तर्कशास्त्र, केसवमिश्र, चौबम्बा सं० ती०, बनारस।
17. श्रुतौक्तवार्तिक, कुमारिलभट्ट, आनन्दाग्राम प्रेस, पूना।
18. तत्त्वशास्त्रार्थदीपनम्, भावागणेशभूत, चौबम्बा सं० ती०, बनारस।
19. शंकराचार्यविरचित पंचीकरणम्, गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस, बम्बई।
20. वेदान्तसारः, लक्ष्मणानन्द, ओरियन्टल एजेन्सी, पूना सं० 1929 तथा कलकत्ता संस्करण।
21. सिद्धान्तचिन्तः, अष्टम गृन्थाला, काशी।
22. तन्त्रसिद्धान्तसूत्रावलिः, श्रीचिन्मत्ताभिलाषी, चौबम्बा संस्कृत तीरीज, वाराणसी।

23. अक्षरमिश्रपुष्पः, चौधम्बा संस्कृत तीरीज, वाराणसी,
सं० 1906 वि०
24. पुष्पकलाभासङ्घः, प्रभासन्ध्यायार्थकृत, निर्णयानगर प्रेस, बम्बई ।
25. स्वाध्यायमंजरी, मन्त्रीधेय, चौधम्बा सं० सं०, वाराणसी ।
26. प्रभाषनप्रतत्त्वाशोकः, श्रीवारिदेवसूरिकृत, विजयपुरीधर्मपुरि
गुन्धमासा, उज्जैन ।
27. सङ्गमसंकायतारतुम, डा० श्रीताम्रेश्वर, बाम्बयी, दरभंगा ।
28. वेदान्तपरिभाषा, धर्मराजाध्वरीन्द्र, कलकत्ता विश्व-
विद्यालय, कलकत्ता ।
29. विवेकसूक्तमणिः, गीताप्रेस, गोरखपुर ।
30. तुलनात्मकम्, चौधम्बा संस्कृत तीरीज, वाराणसी ।
31. ब्रह्मसूत्रम्, डा० डा० चौधम्बा बुक डिपो, बनारस, प्रका सं० ।
32. वाग्वती, श्रीवाचस्पतिकृत, चौधम्बा सं० ती० आश्रित, बनारस,
सं० 1935.
33. मनुस्मृतिः, मनसुहराधनीर, कलकत्ता, प्रका सं०, सं० 1952.
34. पाणिनिसूत्रम् [अष्टाध्यायी] निर्णयानगर प्रेस, बम्बई,
सं० 1929.
35. द्रव्यसंग्रहनाथा ।

॥स॥ पुराणताहित्यम्

1. श्रीमद्भागवतम्, गीताप्रेस, गोरखपुर, सप्तम संस्करण, सं० 2033.

॥2॥ श्रीधर्मताहित्यम्

1. तत्त्वार्थसूत्रम् [तत्त्वार्थाधिपञ्चसूत्रम्] उमास्वामि, राजनी पुकाराम-
जी, जोलापुर, पुणे संस्करण, सं० 1937.
2. धर्मप्रद, ताहित्यकण्डार, शेरठ, प्रका-संस्करण ।

3. अर्थशास्त्रतत्त्वसूत्रम् ।

4. विदुषिद्वयम् [विदुषीरचित]। भारतीय विद्या कान, बुद्ध-विहार,
वेनक ।

13] हिन्दीतन्त्रग्रन्थाः

1. भारतीय दर्शन, पं० जगदीश उपाध्याय, आर्य समाज मन्दिर,
काशी, सं० 1942.
2. दर्शन बीमांता, विवेकानन्द तिलान्त प्रिन्सिपल, वाराणसी ।
3. शिक्षा मनोविज्ञान, रामनाथ गुप्त, न्यू पब्लिशिंग हाउस, कानपुर ।
4. भारतीय दर्शन, डा० राधाकृष्णन्, दिल्ली, प्रथम संस्करण ।
5. बुद्धमत का स्वरूप का आलोचनात्मक अध्ययन, डा० सुमन मेहरोत्रा,
आगरा विश्वविद्यालय, पी-एचडी डी० प्रोफेसर, 1975.
6. मनोविज्ञान का इतिहास, वाराणसी ।
7. सुमन साधन मार्ग, स्वामी विद्यानन्द ।

14] अंग्रेजीतन्त्रग्रन्थाः

1. Indian Philosophy, Nyaya and Vaisesika,
By Friedrich Max Muller, Calcutta.
2. Indian Philosophy, Sankhya and Yoga, By Friedrich
Max Muller, Calcutta.
3. Indian Philosophy, Vedanta, By F. Max Muller, Calcutta.
4. An Outline of Modern Indian Knowledge, By Dr. W. Rool.
5. Seven Psychologies, By Edna Heidreder, New York.
6. Vaisesika Philosophy, H-VI, Ed. F. W. Thomas.
7. The Central Concept of Buddhism, By Stcherbatsky.
8. Historical Introduction to Modern Psychology,
By G. Murphy, London.

9. Philosophy of Psychology, By S.C. Brown.
10. Religion in the Light of Science, By J. Demarquette.
11. Experimental Psychology, By Boring.
12. Indian Psychology, By J.N. Sinha.

[5] बंगलातन्त्रसंग्रहः

1. प्राचीन भारतीय मनोविद्या, श्री दिनेशचन्द्र भट्टाचार्य, कलकत्ता-
संस्कृत का लिय, रित्तर्ष तीः ।

[6] बौद्धग्रन्थाः

1. अमरकोशः, बौद्धग्रन्था संस्कृत तीरीज, वाराणसी ।
2. शब्दकोश ब्रह्मविधि, बौद्धग्रन्था संस्कृत तीरीज, वाराणसी ।
3. वाचस्पत्यम् [बुद्ध संस्कृतग्रन्थान्] वाराणसी भट्टाचार्य,
बौद्धग्रन्था संस्कृत तीरीज, वाराणसी ।
4. इन साङ्ख्ययोगीश्वर विद्वत्, कण्ड 3, 10, शिवाजी ।

[7] विविध [ग्रन्थसंग्रह] आदि

1. दी जर्न ऑफ दी अमेरिकन ओरियन्टल सोसाइटी, न्यूयार्क, अमेरीका।
2. कल्याण [ग्रन्थसंग्रह], गीताप्रेस, गोरखपुर, 1966.
3. कल्याण [परलोक एवं पुनर्जन्मांक], गीताप्रेस, गोरखपुर, 1969.
4. कल्याण [अज्ञाननांक], गीताप्रेस, गोरखपुर, 1968.

